

TARTU ÜLIKOOL
USUTEADUSKOND
KIRIKULOO ÕPPETOOL

ANDREI SÕTŠOV

EESTI ÕIGEUSU PIISKOPKOND
NÕUKOGUDE RELIGIOONIPOLIITIKA MÕJUVÄLJAS
1954–1964

DOKTORIVÄITEKIRI

JUHENDAJA *dr. theol.*, professor RIHO ALTNURME

TARTU, 2008

Sisukord

Lühendid	lk 5
SISSEJUHATUS	lk 6
Ajalooline sissejuhatus. Eesti õigeuskirik esimese nõukogude okupatsiooni ajal (1940–1941) ning perioodi seos Nõukogude religioonipoliitikaga pärast II maailmasõda (1945–1953)	lk 22
I. EESTI ÕIGEUSU PIISKOPKOND AASTAIL 1954–1955	lk 32
1. Eesti Õigeusu Piiskopkond piiskop Romani ajal	lk 32
1.1. Muudatused piiskopkonna valitsemises	lk 32
1.2. Leningradi Vaimuliku Seminari Eesti sektsiooni loomine ning kirikukalendri ühtlustamise katse	lk 37
1.3. Nõukogude-patriootiline tegevus piiskopkonnas	lk 41
2. Nõukogude religioonipoliitika piiskop Romani ajal	lk 48
2.1. NLKP KK 7. juuli 1954 määrus ja järgnenud usuvastase kampaania mõju piiskopkonnale	lk 48
2.2. Nõukogude religioonipoliitika uus lõdvenemine 1954. a novembris ja sellele järelkajad Eestis	lk 50
2.3. Vaimulike maksuraskused ja kokkupuuted põllumajandusreformidega 1955. a	lk 54
2.4. Võimu ja vaimulike teised konfliktid 1955. a	lk 58
Peatüki kokkuvõte	lk 62
II. EESTI ÕIGEUSU PIISKOPKOND AASTAIL 1956–1961	lk 64
1. Eesti Õigeusu Piiskopkond piiskop Joanni ajal	lk 64
1.1. Piiskop Joanni elulugu ja muudatused piiskopkonna valitsemises	lk 64
1.2. Sulaaja kõrgperioodi usuelu a-il 1956–1957	lk 68
1.3. Vaimulike võitlus leeriõpetuse legaliseerimise eest ja kalendriproblemaatika	lk 74
1.4. Muutused halla-ajal ja nende mõju vaimulikele	lk 78
1.5. Koguduste juhtimise reformi kehtestamine ja piiskop Joanni üleviimine Gorki piiskopkonda	lk 83
1.6. Nõukogude-patriootiline ja oikumeeniline tegevus piiskopkonnas	lk 89

2.	Nõukogude religioonipoliitika piiskop Joanni ajal	lk 97
2.1.	Piiskopkonna ja riigi suhete liberaliseerumine a-il 1956–1957. Pensionireform ning kohaliku võimu ja vaimulike konfliktid	lk 97
2.2.	Religioonipoliitika jäigastumine ja selle järelkajad piiskopkonnas a-il 1958–1960	lk 103
2.3.	Pühapaikade likvideerimine, nõukogulike kombetalituste propageerimine ja koguduste sulgemine a-il 1958–1961	lk 112
2.4.	Usukultusalase seadusandluse korrigeerimine ja hoogustunud võitlus rikkumisjuhtumitega a-il 1960–1961	lk 119
	Peatüki kokkuvõte	lk 128
III.	EESTI ÕIGEUSU PIISKOPKOND AASTAIL 1961–1964	lk 130
1.	Eesti Õigeusu Piiskopkond piiskop Aleksiusel ajal	lk 130
1.1.	Piiskop Aleksiusel elulugu ja muudatused piiskopkonna valitsemises	lk 130
1.2.	Aktsioonid piiskopkonna finantsolukorra parandamiseks ja järelandmine kalendriküsimuses	lk 135
1.3.	Nõukogude-patriootiline tegevus piiskopkonnas	lk 138
2.	Nõukogude religioonipoliitika piiskop Aleksiusel ajal	lk 143
2.1.	Pavel Kapitonovi pensionile saatmine ja Jaan Kanteri volinikuks määramine	lk 143
2.2.	Kirikuvara võõrandamine, koguduste massiline sulgemine ja riikliku maksukoormuse suurendamine	lk 146
2.3.	Piiskopkond ateistliku propaganda, ajakirjanduse ja kontroll- komisjonide surve all	lk 154
2.4.	Voliniku sekkumine piiskopkonna kaadripoliitikasse, kellade helistamise keelustamine ja noorte kirikuelus osalemise takistamine	lk 161
	Peatüki kokkuvõte	lk 166
	KOKKUVÕTE	lk 168
	Allikad ja kirjandus	lk 174
	Summary	lk 185
	Резюме	lk 192

Lisa 1. Biograafiline leksikon	lk 200
Lisa 2. Ametlikult likvideeritud kogudused a-il 1954–1964	lk 216
Lisa 3. Voliniku statistika Eesti piiskopkonna koguduste ja vaimulike arvu kohta a-il 1947–1965	lk 217
Lisa 4. Voliniku statistika Eesti piiskopkonna usutalituste kohta a-il 1953–1964	lk 218
Lisa 5. Voliniku statistika Eesti piiskopkonna koguduste rahavoogude kohta a-il 1954–1964	lk 219
Lisa 6. Koguduste kindlustusmaksu tõus, üldtulu ja maksude üldsumma a-il 1962–1964	lk 220
Isikunimede register	lk 221
Kohanimede register	lk 226

Väitekirjas kasutatud olulisemad lühendid

EAÕK – Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik

EPN – Eesti Piiskopkonna Nõukogu

EPT – Eesti Piiskopkonna Teataja

EPV – Eesti Piiskopkonna Valitsus

EÕPT – Eesti Õigeusu Piiskopkonna Teataja

KMN – Kirikute Maailmanõukogu

LVA – Leningradi Vaimulik Akadeemia

LVS – Leningradi Vaimulik Seminar

PAO – Propaganda ja Agitatsiooniosakond

PTTLÜ – Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing

PVS – Petseri Vaimulik Seminar

RKN – Rahvakomissaride Nõukogu

SARK – Siseasjade Rahvakomissariaat

SM – Saaremaa Muuseum

ЖМП – Журнал Московской Патриархии

TK – täitevkomitee

VA – Vaimulik Akadeemia

VÕK – Venemaa Õigeuskirik

VÕKN – Vene Õigeuskiriku Nõukogu

UjaE – Usk ja Elu

UN – Usuasjade Nõukogu

ÜN - Ülemnõukogu

ÜR – Üleilmne Rahunõukogu

SISSEJUHATUS

Kirikuloo üheks oluliseks uurimisvaldkonnaks on riigi ja kiriku vahekord ning kahe nimetatud osapoolle omavahelised suhted. Ajalugu näitab, et aastasade jooksul on religioon ja riigivõim teineteist ikka vastastikku mõjutanud.

20. sajand Venemaa õigeuskiriku ajaloos pole siin erandiks. Eelmisel sajandil valitsesid Venemaal erinevad poliitilised ideoloogiad: õigeusklik tsarism, internatsionaalne kommunism, stalinlik totalitaarreežiim, perestroika sotsialism, liberaalne demokraatia. Kõigi nende vaheldumine mõjutas tahtmatult Venemaa enamusreligiooni – õigeusku. Huvitaval kombel lõdvendasid a-il 1940–1950 ja 1980. a-te lõpus NSVLi raputanud ideoloogiavapustused kirikupoliitikat ja soodustasid usuelu. Nimetatud kümnendite religioonipoliitika tõusud ja mõõnad ning usumaastiku muutused on seepärast eriti tänuväärseks materjaliks kiriku lähiajaloo uurijatele.

Kiriku ja riigi suhete kõver Eesti NSVs (ENSVs) kujunes poststalinistlikul aastakümnel eriti muutlikuks. Kõnealust dekaadi ei saa kaugeltki seostada üksnes usumaastiku liberaliseerimisega. Kuigi a-il 1954–1957 vähenes võimu surve kirikule ja usule tõepoolest mõningal määral, siis järgmisel kuuel aastal asendus see märksa vaenulikuma lähenemisega. NSVLi kõigile usuorganisatsioonidele, k.a Vene õigeuskirikule ja selle Eesti piiskopkonnale kuulutati sisuliselt ja praktilist välja ideoloogiline sõda. Seega, kui stalinistliku totalitaarreežiimi ajal valitses Nõukogude religioonipoliitikas valdavalt konkordaadi suund, mis kehtestas kirikute ja usuliitude sise- ja välispoliitikale kindlad piirid, siis Nikita Hruštšovi perioodil pöördus olukord vastupidiseks. Kommunismi ülesehitamise hoos kuulutati stalinistlik usupoliitika vääraks ja religiooniga otsustati teha lõpparve. Range kontroll ja administratiivmeetmed koguduste ja vaimulike tegevuse üle, kurnavad majandussanktsioonid, kirikute vägivaldne sulgemine, vaimulike arvelt mahavõtmine, töökohalt vallandamine ja koolist väljaviskamine – need on diskrimineeriva religioonipoliitika üksikud näited. Sellist poliitikat teostati usukultusalase seadusandluse „seaduslikkuse” taastamise katte all kõigis usuorganisatsioonides, kaasa arvatud Eesti Õigeusu Piiskopkonnas.

Tänapäevaste ja toleaegete kiriku ja riigi suhete võrdlemisel joonistuvad välja järgmised erinevused. Esiteks, nõukogude ajal käsitleti usku ideoloogilise vaenlasena, millega tuli võidelda.¹ Demokraatia tingimustes püütakse suhtuda usuasjadesse erapooletult ja tagada usklitele tegutsemisvabadus.² Teiseks, Eesti Vabariigi taaskehtestamine vabastas kirikud allasurutud ja ikestatud seisundist. Kogudused võisid naasta avalikku ellu ning panustada eesti rahva ajaloolise ja kultuurilise mälu säilimisse, mis Nõukogude okupatsiooni tingimustes oli mõeldamatu. Kolmandaks, demokraatliku religioonipoliitika tulemusena eksisteerib meil kaks teineteisest irdunud õigeuskirikut (Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik ja Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik).

Tänase olukorra vaatlemisel tekivad järgmised küsimused. Esiteks, mil määral mõjutab minevik Eesti Vabariigi tänast religioonipoliitikat ja konfessioonide arengut? Teiseks, kas Eesti demokraatlik võim on usuküsimustes erapooletu või esineb kõrvalekaldeid, möödalaskmisi ja komplikatsioone? Nõukogude okupatsiooni aegse kirikuloost uurimine võimaldab neile küsimustele vastata. Käesolev väitekiri lähiaja kirikuloost lubab autori arvates paremini mõista Eesti Vabariigi tänaseid suhteid kahe kohaliku õigeuskirikuga. Näitena olgu toodud vabariigi valitsuse kindel hoiak õigeuskirikute jurisdiktsiooniliste probleemide suhtes 1990. a-te keskel. Teiseks, teaduslik käsitus lihtsustab kahe õigeuskiriku minevikuliste juurtega konflikti jälgimist.

Võib väita, et kohaliku õigeuskiriku ajaloo uurimisele on tänapäeval sotsiaalne tellimus. Meie õigeuskirikud tõlgendavad minevikusündmusi ja Nõukogude okupatsiooni diametraalselt erinevalt. Üks pool vaatleb Moskva patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku eelkäija – Eesti piiskopkonna – loomist 1945. a vägivaldse stalinistliku religioonipoliitika viljana, mis põhjustas Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku (EAÕKi) iseseisvuse katkemise kodumaal.³ Vastaspool väidab, et kiriku struktuuri vägivaldset likvideerimist ei toimunud, sest EAÕK tuli ateistlike olude tingimustes reorganiseerida, kuid selle olemus jäi samaks.⁴

---

¹ Marx, K. ja F. Engels. Religioonist. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk 9.

² Gauchet, Marcel. Religioonist demokraatias: essee ilmalikkuse arengust. Tallinn, Loomingu Raamatukogu, nr 35/36, 2007, lk 21.

³ Стефанос, митрополит Эстонской Апостольско-Православной Церкви владыке Корнилию, 8.07.2003. Мир Православия, nr 8 (65), 2003, lk 12.

⁴ Прекуп, Игорь. Начало бытия поместной Эстонской Церкви. – Мир Православия, nr 11 (116), 2007, lk 3.

Läänes ja paguluses elavate EAÕKi oponentide väitel Nõukogude religioonipoliitika küll liberaliseerus 1950. a-il, kuid samaaegselt alustati eesti õigeusklike venestamist.⁵ Siinsed Moskva patriarhaadi kirikutegelased rõhutavad Eesti piiskopkonna vaimulike märtrikannatusi Siberi vangilaagrites ja panust kirikute sulgemisest päästmise N. Hruštšovi ajal.⁶ Erinevalt tõlgendatakse ka näiteks eestikeelsete õigeuskoguduste likvideerimist uuritaval ajavahemikul: ühe poole arvates oli tegemist piiskopkonna keskvalitsuse ükskõiksuse ja suurema huviga vene koguduste säilitamise vastu, teise poole sõnul aga eestlaste loiduse ja soovimatusega hoolitseda kirikuhoonete eest.⁷

Toodud nopped poleemikast õigeuskirikute lähiajaloo üle viitavad minu arvates üheselt, et mõlemal kirikul puudub tegelikult täpsem ülevaade ja et teadmisi kasutatakse oma seisukohtade tõestamiseks, mitte kirikuloo objekttiivseks käsitlemiseks. Vasturääkivused lähiajaloo tõlgendamisel selginevad vaidluste taustal kahe jurisdiktsiooni ajaloolise, kanoonilise ja varalise õigusjärgsuse üle. Emotsionaalset vürtsi lisavad ka asjassepuutuvate isikute isiklik mälu ja psüühilised läbielamised.⁸

Kõike eelnevat aluseks võttes seab käesolev uurimus eesmärgiks tegelda kohaliku õigeuskiriku ajaloo küpse ja sügava läbitunnetamisega arhiiviallikate objekttiivse analüüsi alusel ning mitte lisada materjali õigusalluvuslikku apologetikasse.

Teemavaliku põhjendus. Käesolev doktoriväitekiri jälgib kirikuloo vaatenurgast muudatusi Moskva patriarhaadi Eesti piiskopkonnas a-il 1954–1964 ja Nõukogude religioonipoliitika osatähtsust neis. Muudatustena käsitlen protsesse, mis puudutasid kõnealuse struktuuri kõiki võimalikke aspekte (nt piiskopkonna suhted riigiga, religioonipoliitikast tingitud ümberkorraldused, haldusreformid, koguduste likvideerimine, nõukogude-patriootilised aktsioonid ja uskkondade vahelised kontaktid). Nende põhjal omakorda rekonstrueerin Moskva patriarhaadi Eesti piiskopkonna ajaloo

---

⁵ Dupuy, Bernard. Le playdoyer pour l'autonomie de l'Église orthodoxe d'Estonie de 1923 à aujourd'hui. – Istina, nr 1, 2004, lk 31; vrd Jumala Abiga. Eesti Ap.-õigeusu Kiriku häälekandja, nr 5 (45), 24 detsember 1959, lk 24.

⁶ Õigeusu hingekarjased Eestimaal. Toimetanud Toomas Hirvoja ja Merike Pau. Tallinn, Püha Issidori Õigeusu Kirjastuselt, 2002, lk-d 64, 76, 84.

⁷ Стефан, митрополит Таллинский и всея Эстонии митрополиту Корнилию, 2.10.2007; vrd Корнилий, митрополит Таллинский и всея Эстонии митрополиту Стефану, 16.10.2007. – Мир Православия, nr 11 (116), 2007, lk 8–9.

⁸ Корнилий, митрополит Таллинский и всея Эстонии владыке Стефаносу. – Мир Православия, nr 8 (65), 2003, lk 12.

ja Nõukogude võimu rolli selles. Lisaks käsitlen piiskopkonna kohanemisprotsessi karmistuva religioonipoliitika tingimustes.

Uurimuses kajastatavatest ajavahemikest esimene algab aastaga 1954, mida võib nimetada sulaeelseks perioodiks, sest siis püüdis Nõukogude võimuladvik esmakordselt muuta stalinistlikku usukurssi (nt NLKP KK määrus 7. juulist 1954). Nõukogude ajaloos seostatakse seda sulaja (vn k *оттепель*) ehk uue, liberaalsema perioodi algusega. Nimetus laenati Ilja Ehrenburgi lühiromaanist „Sula”.⁹ Teine vahemik ehk sulaja kõrgperiood a-il 1955–1957 tähistab Nõukogude religioonipoliitika liberaliseerimist ja usuelu tõusu. Kolmandat vahemikku võib nimetada halla-ajaks ehk religioonipoliitika jäigastumise perioodiks (1958–1961), mil kiriku tegevust piirati seadusandlike ja majanduslike sanktsioonidega. Neljandat ehk usuvastase sõja kõrgperioodi iseloomustab kõige vaenulikum usuvastane surve. Nõukogude religioonipoliitilisele periodiseeringule lisan veel piiskopkonna-keskse, kolmeosalise alajaotuse. Uuritavasse ajavahemikku mahub piiskop Romani (Roman Tang; vt bioraafiline leksikon, lk 212) kaks viimast valitsusaastat (1954–1955), piiskop Joanni (Georgi Aleksejev; vt biograafiline leksikon lk 200) kogu valitsusperiood (1955–1961) ning piiskop Aleksius (Aleksius Ridiger; vt biograafiline leksikon, lk 210) kolm esimest valitsusaastat (1961–1964).

Lõpetan uurimuse 1964. aastaga. Esiteks asendus sel aastal N. Hruštšovi võim Leonid Brežnevi omaga ja algas stagnatsiooniaeg. Teiseks, samal aastal nihkus kohaliku piiskopi Aleksiusi karjääri raskuspunkt kodupiiskopkonnast Moskvasse, sest ta ülendati ülempiiskopiks ning määrati Moskva patriarhaadi asjadevalitsejaks ja Venemaa Õigeuskiriku (VÕK) sinodi alaliseks liikmeks.¹⁰

Eesti Õigeusu Piiskopkonna teemat ajendas valima kõigepealt isiklik huvi tollaegse usuvaenamise iseloomu ja mastaapide vastu, mille sarnast ei leidu ei varem ega hiljem. Teema valikut tingisid ka järgmised kaalutlused. Esiteks, seni pole Eesti õigeuskirikuga ajalugu sula-aja tingimustes üksikasjalikumalt käsitletud ega Nõukogude religioonipoliitika mõju sellele analüüsitud. Teiseks, tegemist on loomuliku jätkuga minu magistritööle, mis vaatles Eesti Õigeusu Piiskopkonna ajalugu Jossif Stalini ajal

---

⁹ Эрнбург, Илья. Оттепель. Москва, Советский писатель, 1954; vrd Mägi, Arvo. Kodumaine kirjanduselu. – Eesti saatuseaastad 1945–60. 3. kd. Stockholm, EMP, 1972, lk 92.

¹⁰ Tallinna ja Eesti metropoliidi Aleksiusi 50. sünnipäev. Tallinn, Eesti Piiskopkonna Valitsus, 1980, lk 3; vrd GARF R-6991–2–455, lk 128.

(1945–1953).¹¹ Kolmandaks, põhjendan valikut isikliku huviga ja sooviga saada teada, mil määral kohalik Nõukogude võim vaenas N. Hruštšovi ajal kohaliku õigeusu kirikut. Usun, et religiooni roll ja olukord Nõukogude okupatsiooni ajal pakub huvi ka laiemale lugejaskonnale.

Väitekirja eesmärgi ja uurimisülesande püstitamine. Töö eesmärgiks on käsitleda süstematiseeritult ja taustaga suhestatuna a-il 1954–1964 Nõukogude religioonipoliitika rakendamist Moskva patriarhaadi Eesti Õigeusu Piiskopkonnas. Rööbiti võtan vaatluse alla piiskopkonna sisemuutused ja reaktsioonid kasvavale võimurusurvale.

Väitekirja uurimisülesanded on järgmised:

1. Anda ülevaade Eesti piiskopkonna halduskorralduses ja vaimulikkonnas toimunud muutustest.
2. Uurida, milliseid sündmusi mõjutas Nõukogude religioonipoliitika ja milliseid mitte.
3. Kindlaks teha, kui suur mõju oli kohalikul võimul ja piiskopkonna küsimustega vahetult tegeleval VÕKNi¹² volinikul.
4. Selgitada välja, kuidas loodi piiskopkonna kontrollimise mehhanism ning milliseid vorme kirikuvaenamine ja usuvastasus võtsid.

Piiskopkonna sisemuutuste ja protsesside uurimisel seadsin esiplaanile kirikuliikmete reaktsioonid. Hruštšovi-aegse piiskopkonna usuelu uurimine annab hea võimaluse otsida vastust kirikuloolaste esitatud küsimusele, milline oli vaimulike ja usklike valmidus ja suutlikkus seista vastu usuvastasele survele.

Väitekirja uurimismetoodika tutvustamine. Käesolev väitekirj kasutab eeskätt allikakriitilist meetodit, mille tingisid arhiivimaterjal töö põhiallikana ja vajadus seda

---

¹¹ Sõtšov, Andrei. Eesti õigeusu piiskopkonna halduskorraldus ja vaimulikkond aastail 1945–53. Magistritöö. Tartu Ülikooli usuteaduskond. 2004.

¹² Vene Õigeuskirikiku Nõukogu loodi 14. septembril 1943 NSVL Rahvakomissaride nõukogu määrusega nr 1095. VÕKNi ülesandeks oli koordineerida valitsuse suhteid Moskva patriarhaadi juhtkonnaga. VÕKN lähetas kõikide NSVLi oblastite, autonoomsete kraide ja liiduvaabariikide õigeuspiiskopkondadesse volinikud, kelle ülesandeks oli teostada järelevalvet usukultusseadusandluse täitmise üle, informeerida keskust piiskopkondade olukorrast, pidada arvestust kirikute, kloostrite ja vaimulike üle ning vaadata läbi ja lahendada kohalikke kaebusi. VÕKN tegutses eraldi institutsioonina 8. detsembrini 1965, mil see ühendati teiste konfessioonidega tegeleva Usuasjade Nõukoguga (UN) ja moodustati NSVL MNi ühine UN. VÕKN teostas ENSVs religioonipoliitikat koos teiste konfessioonide tegevust juhtiva UNi volinikuga. Mõlemal volinikul tuli oma tegevust kooskõlastada EKP KK ideoloogiasektsiooni – Propaganda ja Agitatsiooniosakonnaga (PAO).

kriitiliselt tõlgendada. Kirjalike dokumentide koostajad, eriti volinik, võisid olla erapoolikud ja esitada fakte võimudele võimalikult soodsas valguses. Teatud aspekte püüti mahendada ja teistega (nt ateistlik propaganda) liialdati. Sarnast olukorda kohtas eeskätt nt koguduste likvideerimise dokumentatsioonis.

Väitekirjas kasutan samuti ka temaatilise ülesehituse meetodit ning järjestan sündmused Eesti Õigeusu Piiskopkonnas ja nendega seotud tegurid võimalikult kronoloogiliselt.

Uurimist kergendas allikate rohkus, eriti VÕKNI ENSV voliniku andmebaasi maht. Kuid materjali läbitöötamine, tõlgendamine ja sünteesimine osutusid parajaks väljakutseks.

Lühiülevaade väitekirja probleemi senisest uurimisseisust. Vene õigeuskirikut ja Nõukogude religioonipoliitikat on uurinud nii Lääne-Euroopa kui Vene ajaloolased. Lääne uurijad alustasid teadustööga varem ning suuremat tähelepanu neist väärivad Robert Conquest, Nikita Struve ja Nathaniel Davis.

Briti ajalooprofessori R. Conquesti sulest ilmus juba 1968. a detailne ülevaade religioonist NSVLis ja kommunistliku võimu suhtumisest usuasjadesse a-il 1917–1968.¹³ Uurimuses põhineb Läänes kättesaadaval nõukogude perioodikal, mis seletab pikemat peatumist ateistliku propaganda iseloomul ja metoodikal. Kuna R. Conquest ei saanud kasutada teisi allikaid, polnud tal võimalik põhjalikumalt käsitleda Nõukogude usupoliitika tõuse ja mõõnasid. Seetõttu väidab ta nt, et NLKP KK 7. juuli 1954 määrus tühistati kiriku ja usklike protestide tõttu.¹⁴

Prantsusmaal elava vene ajalooprofessori N. Struve uurimused Vene õigeuskirikute üldolukorrast põhinevad mitmekesisemal materjalil ja ka statistikal.¹⁵ Kuigi tema töid väärtustab nt NSVList saadetud kirjade ja Lääne-Euroopat külastanud vaimulike suuliste teadete kasutamine, jäävad need struktuurilt alla R. Conquesti analüüsile. N. Struve uurimused muudab raskesti loetavaks sagedane kaldumine poleemikasse, eriti ateistliku ideoloogia käsitlemisel.¹⁶

---

¹³ Religion in the USSR. Edited by Robert Conquest. London, The Bodley Head, 1968, lk 45–61.

¹⁴ Conquest, Robert. Église orthodoxe et État soviétique depuis la mort de Staline. – Istina, nr 4, 1970, lk 466.

¹⁵ Struve, Nikita. Les chrétiens en U. R. S. S. Paris, Édition du Seuil, 1963, lk 255.

¹⁶ Samas, lk 247–250.

Kaasaegsetest Lääne kirikuloolestest koostas parima ja süsteemsema uurimuse Vene õigeuskirikliku 20. saj ajaloo USA kirikuloolane Nathaniel Davis,¹⁷ kes esitas nt VÕKi ja Eesti piiskopkonna koguduste statistika.¹⁸ Tema töödele lisab teiste autoritega võrreldes kaalu Vene arhiiviallikate kasutamine.

Lääne perioodikaväljaandeist kasutasin prantsuse rooma-katoliku ajakirja *Istina*, mis publitseeris raudse eesriide tagant saabuvald, usu olukorda ja kirikuvaenamist vahendavaid teateid ja dokumente. Näiteks avaldas ajakiri prantsuse keelde tõlgitud VÕKi piiskoppide kogu 1961. a protokolle ja otsuseid.¹⁹

Kolm autoriteetsemat Vene kirikuloolest on Dimitri Pospelovski, Mihhail Škarovski ja Tatjana Tšumatšenko. Neist esimest võib õieti pidada Lääne ja Vene kirikuloolaseks. Kaua Kanadas elanud ning 1990. a-te keskel Venemaal tuntuks saanud professori valdkonnaks on 20. saj Vene õigeuskirik.²⁰ Tema tööd andsid esimestena põhjaliku ülevaate kommunistliku režiimi kiriku- ja usuvaenamisest.²¹

Peterburi ülikooli ajaloodoktori M. Škarovski uurimus Vene õigeuskirikliku ajaloo J. Stalini ja N. Hruštšovi ajal on pikk samm edasi, sest orienteerub paremini arhiiviallikes ja saavutab usaldusväärseid tulemusi. Erilist tähelepanu pälvis tema järeldus, et Moskva patriarhaadi väliskiriklik tegevus teenis peaaegu eranditult nõukogude võimu välispoliitikat.²² Vahemärkusena olgu öeldud, et sama teemat arendab Moskva ajaloolane Olga Vassiljeva, kelle huvikeskmes on Moskva patriarhaadi kasutamine suhetes roomakatoliku kirikuga.²³

Uuematest uurimustest tuleb kindlasti nimetada Tšeljabinski ülikooli õppejõu T. Tšumatšenko doktoritööd VÕKNi tegevusest ja institutsionaalsest arengust.²⁴ Töö

---

¹⁷ Davis, Nathaniel. *A Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy*. Oxford, Westview Press, 2003.

¹⁸ Samas, lk 272.

¹⁹ Documents le Synode Épiscopal du 18 juillet 1961. – *Istina*, nr 4, 1965–1966, lk 363–364

²⁰ Пospelовский, Дмитрий. *Русская Православная Церковь в XX веке*. Москва, Республика, 1995; vtd Пospelовский, Дмитрий. *Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: Учебное пособие*. Москва, Библийско-Богословский Институт св. Апостола Андрея, 1996.

²¹ Пospelовский, Дмитрий. *Русская Православная Церковь в XX веке*. Москва, Республика, 1995, lk 282.

²² Шкарковский, Михаил. *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах*. Москва, 1999, lk 312–331.

²³ Васильева, Ольга. *Русская Православная Церковь и II Ватиканский собор: Факты. События. Документы*. Москва, Лепта-Пресс, 2004.

²⁴ Чумаченко, Татьяна. *Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг.* Москва, АИРО-XX, 1996.

süüvib täie põhjalikkusega Venemaa Riigiarhiivi allikatesse ja valgustab, kuidas nõukogude võim kasutas VÕKNi religioonipoliitika teostamiseks.

Riigi ja kiriku suhete käsitlemine jääks ühekülgeks Irina Suvorova, Ljubov Soskovetsi ja Aleksei Fedotovita. Nemad uurisid Nõukogude religioonipoliitika rakendamist erinevais õigeusupiiskopkondades, mis võimaldab märkimisväärselt hõlpsamini orienteeruda Eestis toimunud muutustes.

Läti uurija I. Suvorova artikkel käsitleb Läti õigeusupiiskopkonda N. Hruštšovi ajal ja koguduste vägivaldseid sulgemisi. Töö annab hea võimaluse võrrelda Lätit ja Eestit.²⁵ Väärtuslikku teavet lisab Lääne-Siberi (Novosibirski ja Omski-Tjumeni) õigeusupiiskopkondi uurinud L. Soskovets.²⁶ Oluliseks täienduseks on ka kirikuloolase ja õigeusuvaimuliku A. Fedotovi uurimused koguduste likvideerimisest Ivanovo, Vladimiri ja Kostroma piiskopkondades 1960. a-il,²⁷ samuti 2005. a valminud doktoritöö Kesk-Venemaa piiskopkondadest.²⁸

Käesoleva väitekirja seisukohast on olulised ka tööd ENSV naaberkonfessioonide kohta. Kõigepealt tuleb nimetada TÜ professori Riho Altnurme uurimusi EELK juhtkonna suhetest Nõukogude riigi ja välismaaga a-il 1950–1960.²⁹ Eesti vabakoguduste ajalugu Nõukogude okupatsiooni ajal käsitleb 2007. a doktoritöös Toivo Pilli, kes kinnitab, et Eesti konfessioonides on jälgitavad sarnased protsessid, nt usuelu hoogustumine 1950. a-te keskel ja koguduste sulgemine 1960. a-te alguses.³⁰ Eesti katoliku kirikust pole seni uurimusi ilmunud, kuid poola kirikuloolane Christoph

---

²⁵ Суворова, И. Отношения между православной церковью Латвии и государством в 50-60-е годы XX столетия. – Православие в Латвии, 1: Исторические очерки. Сборник статей под редакцией А. В. Гаврилина. Рига, Балто-славянское общество культурного развития и сотрудничества, 1993, lk 75–91.

²⁶ Сосковец, Любовь. Религиозные конфессии Западной Сибири в 40–60-е годы XX века. Томск, Томский государственный университет, 2003.

²⁷ Федотов, Алексей. Реформа приходского управления и закрытие храмов в 1960-е годы. – Исторический Вестник (Научный журнал), nr 1 (12), 2001, lk 158–165.

²⁸ Федотов, Алексей. Русская Православная Церковь в 1943–2000 гг.: внутрицерковная жизнь, взаимоотношения с государством и обществом. Иваново, Ивановский государственный университет, 2005, lk 271; http://www.krotov.info/history/20/1990/ivanovo_00.htm

²⁹ Altnurme, Riho. The Sovietization of the Estonian Evangelical Lutheran Church. – The Sovietization of the Baltic States. Edited by Olaf Mertelsmann. Tartu, Kleio, 2003, lk 187–195; vrd Altnurme, Riho. Die Beziehungen zwischen der Estnischen Evangelisch-Lutherischen Kirche und dem Sowjetstaat nach 1953. Im Räderwerk des "Real existierenden Sozialismus". Kirchen in Ostmittel- und Osteuropa von Stalin bis Gorbatschow. Wallstein, 2003, lk 65–73.

³⁰ Pilli, Toivo. Evangelical Christians-Baptists of Estonia: The Shaping of Identity, 1945–1991. Doktoritöö. University of Wales, 2007; vrd Pilli, Toivo. Usu värvid ja varjud Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist. Tallinn, Allika, 2007.

Wrembek publitseeris rehabiliteeritud ja 1954. a Eestisse naasnud jesuiidipreestri Henri Werlingi nabi kirjavahetuse välismaaga a-ni 1961.³¹

Eesti Õigeusu Piiskopkonnaga on kaudselt tegelnud ka Eestist pärit uurijad paguluses ja Venemaal. Alustuseks tuleb mainida Rootsis elavat õigeusvaimulikku Martin Juhkamit, kes on avaldanud mitmeid lühiteateid EAÕKi ajakirjas Jumala Abiga.³² Temalt ilmus ka koguteose „Eesti saatuseaastad 1945–1960” kolmandas köites artikkel „Kirik kommunistliku diktatuuri ahelais“, mis käsitleb Nõukogude usuvastase propaganda surve suurenemist ENSVs.³³

Vähesel määral on Eesti piiskopkonnast kirjutanud Vello Salo ja Artur Võõbus. Mõlemad loetlevad piiskoppide nimesid või mainivad riivamisi nende osalust nõukogude-patriootilises tegevuses.³⁴ Vahemärkusena olgu öeldud, et käsitlesin oma varasemas artiklis Eesti Õigeusu Piiskopkonna ja pagulaseesti õigeuskiriku suhete kajastamist 1950. a-te eksiilperioodikas.³⁵

Eestist pärit patriarh Aleksiuuse doktoritöös Riia piiskopkonnast 19. sajandi 2. poolel on käesoleva doktoriväitekirja jaoks samuti vähe informatsiooni – u 15 leheküljel.³⁶ A-te 1954–1964 käsitlemisel keskendub patriarh liigselt eelkäijate (R. Tang ja Joann Aleksejev) elulooandmeile ning isiklikele mälestustele ajast enne ja pärast Eesti piiskopiks pühitsemist.³⁷ Religioonipoliitilise survega seoses jääb autor enamasti reserveerituks ja napisõnaliseks ning käsitleb meelsamini nt oikumeenilist koostööd.³⁸ Vaikides möödub autor 1960. a-te alguses vallandunud massilisest maakoguduste likvideerimisest. Seevastu suurt tähelepanu pöörab ta Tallinna Aleksandri katedraali ja Kuremäe kloostri päästmisele, milles tal enesel oli väidetavalt suur osa.³⁹

---

³¹ Wrembek, Christoph. Jesuiidid Eestis 1923–1961. Tartu, Johannes Esto Ühing, 2003, lk 146–158.

³² Jumala Abiga, nr 1/2 (36/37), 1958, lk 33; vrd Jumala Abiga, nr 3 (43), 1959, lk 33.

³³ Juhkam, Martin. Kirik kommunistliku diktatuuri ahelais. – Eesti saatuseaastad 1945–1960. 3. kd. Stockholm, EMP, 1968, lk 145–158.

³⁴ Salo, Vello. Riik ja kirikud 1940–1970. Rooma, Maarjamaa, 1974, lk 37–38; vrd Võõbus, Artur. The martyrs of Estonia. – Papers of the Estonian Theological Society in Exile, nr 34, 1984, lk 111.

³⁵ Sõtšov, Andrei. Eesti apostlik-õigeusu pagulaskiriku vaimulike kirjavahetus kodumaaga ja selle kajastumine EAÕK häälekandjas Jumala Abiga 1950. aastatel. – Acta Historica Tallinnensia, nr 10, 2006, lk 178–192.

³⁶ Патриарх Алексий. Православие в Эстонии. Москва, Православная Энциклопедия, 1999, lk 156–366.

³⁷ Samas, lk 438–448.

³⁸ Samas, lk 453.

³⁹ Патриарх Алексий. Православие в Эстонии. Москва, Православная Энциклопедия, 1999, lk 452–456.

Eesti piiskopkonda ei käsitle ka teise Moskva patriarhaadi juhtiva kirikuloolase, Vladislav Tsõpini 831-leheküljeline uurimus Vene õigeuskirikust.⁴⁰

Ülevaade väitekirja tähtsamatest allikatest. Väitekiri baseerub seni valdavalt läbitöötamata materjalidel Eesti Rahvusarhiivi (ERA) riigiarhiivis (RA) ja selle filiaalis (ERAF, endine EKP arhiiv), Vene Föderatsiooni Riigiarhiivis (vn k *Государственный архив Российской Федерации*), Siseministeeriumi usuasjade talituse arhiivis ning NSVL MNi juures asuva VÕKNi arhiivis. EAÕK Laatre koguduse fondimaterjalid (EAA fond nr 1941) Eesti Ajalooarhiivis võimaldasid tutvuda peaaegu kõigi valitsuse ringkirjade ja piiskoplike läkitustega. Ei alahinnanud ka praostkondade ja koguduste arhiive, mis kajastavad usupiirangute rakendamist rohujuuretasandil. Tänu Saare-Hiiu praostkonna arhiivile õnnestus saada ülevaade normkohustuste problemaatikast. Kasutasin ka Võru (EAA fond 5271) ja Valga praostkondade arhiive.

Lisaks arhiivimaterjalidele kasutasin kiriklikku ja nõukogude perioodikat, Lääne ja Vene kirikulooalaste uurimusi, käsikirjalisi materjale, memuaare ja suulisi teateid.

Kõigepealt töötasin läbi VÕKNi voliniku arhiivi fondi R-1961 „NSVL Ministrite nõukogu j.a. Vene õigeusu kiriku nõukogu volinik Eesti NSV-s“ ERAs. Selle arhiivifondi 1. ja 2. nimistu osutusid kõige olulisemaks. Juhendid, protokollid, tööplaanid, tegevusaruanded, ettekanded ja kirjavahetus 1. nimistu toimikutes kujundasid esmapildi uuritava ajavahemiku muutustest ja probleemidest, nt koguduste vara võõrandamise protsessist või vaimulike keerulistest suhetest kohalike võimudega. Säilikutega tutvumine oli aeganõudev ja rutiinne tegevus, mida elavdasid mõningad meeldivad avastused. Näiteks leidsin säilikutest nr 58–59 Eesti piiskopkonna nõukogu 1955. a protokolliraamatu, mis valgustas koguduste läbikäimist piiskopkonna keskusega. Sama fondi 2. nimistu dokumentatsioon andis ülevaate voliniku suhteist VÕKNi esimehe ja kohaliku võimuga. Poolaasta koondaruannete jm dokumentide ära kirjad aitasid jälgida voliniku suhteid piiskoppidega, ettekirjutuste rakendamist kohalikul tasandil, vaimulike ja koguduseliikmete reageeringut, piiskopkonna tasalülitamist nõukogude-patriootiliste aktsioonidega jpm.

Informatiivsusest teisel kohal on VÕKNi fond nr R-6991 (vn k *Совет по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров СССР*). Kõige enam

---

⁴⁰ Цыпин, Владислав. История Русской Церкви 1917–1997. Книга девятая. Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997.

pakkusid huvi VÕKNi juhtnõõrid ENSV volinikule ja voliniku Moskvasse esitatud aruanded nimistus nr 1 (vn k *опись 1*). Kuigi mitmed aruanded olid tutavad juba Eesti Rahvusrhiivist, sain nüüd märksa detailsemat jälgida Moskva juhtkonna suhtumist temale alluva voliniku tegevusse. Väärtuslik oli ka voliniku ja VÕKNi esimehe salajane kirjavahetus, mis kajastab üksikasjalikult Moskva kriitikat kohaliku voliniku tööle või tema järk-järgulist tasalülitamist ateistliku propaganda teenistusse alates 1950. a-te lõpust. Sama fondi 2. nimistus (vn k *опись 2*) keskendus VÕKi sinodite protokollidele a-ist 1954–1964, sest neis leidis väärtuslikku teavet piiskopkonna esikarjaste pühitsemisest, kirikute remondi või vaimulike ülalpidamise sihtfinantseeringuist jne. Samast nimistust avastasin ka nt materjalid (GARF R-6991–2–413) üleliidulise kirikuvara loenduse (vn k *единовременный учет религиозных объединений и имущества*) teostamisest ENSVs 1962. a, mis on eredaks näiteks usuvastaste surve ja kontrolli kasvust Nõukogude religioonipoliitika kõige jäisemal perioodil.

Tähtsuselt kolmandal kohal on ERAFi fondi nr 1 nimistud nr 4 ja nr 6 EKP KK kongresside ja bürooistungite protokollide ja stenogrammidega, mis kajastavad parteiaparaadi suhtumist usuasjadesse. Nimistu nr 6 oli oluline volinike P. Kapitonovi (vt biograafiline leksikon, lk 204–205) ja J. Kanteri (vt biograafiline leksikon, lk 204) isiklike toimikute tõttu, milles leidis volinike teenistuskäigu andmeid. Olulist täiendust õigeusuvaimulike elulooandmeile pakkus Siseministeeriumi usuasjade talituse arhiiv.

Kahjuks polnud võimalik pääseda Moskva patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku Tallinnas arhiivi, mis oleks kindlasti lisanud uut kasvõi praostkondlikul tasandil. Puudujääki hüvitavad suurel määral EAÕKi praostkondade arhiivid, nt Saare-Muhu ja Valga praostkondade arhiivid, milles leidub ärakirju nii Eesti piiskopkonna valitsusele saadetud aruandlusest kui vaimulike kirjavahetusest Eesti piiskopkonna nõukoguga; üksikkoguduste arhiivid Eesti Ajalooarhiivis, nt EAÕK Laatre koguduse arhiiv (EAA 1941–1–312), milles oli võimalik üksipulgi jälgida piiskopkonna nõukogu ja piiskopkonna valitsuse läkitusi, ringkirju ja teadaandeid; ülempreester August Kaljukose käsikirjaline leksikon, mis võimaldas täpsustada õigeusuvaimulike elulooandmeid.

Väitekiri kasutab allikmaterjalina ka 1950.–1960. a nõukogude (nt Rahva Hääl, Советская Эстония, Наука и религия) ja kiriklikku perioodikat (näit Журнал Московской Патриархии, masinakirjaline Eesti Piiskopkonna Teataja (EPT)).

Nõukogude ajakirjanduse puhul olid huvikeskmes peamiselt piiskopkonna ja vaimulike vastased laimuartiklid ning ateistliku propaganda ja usukultusalase seadusandluse reformi teemalised kirjutised. Valikuliselt käsitleti rajoonilehtede usu- ja kirikuvastased kirjutisi. ENSV perioodika on musternäidiseks, kuidas kirikuteenijaid ja usklikke sihikindlalt pilgati ja mustati.

Moskva patriarhaadi ajakiri annab hea ülevaate nõukogude võimu ametlikust poliitikast, kuid selles leidub kahjuks vähe viiteid Eesti piiskopkonnale, v.a üksikteated piiskop Joanni ringkäikudest kogudustesse või lühikokkuvõtted väliskiriklike delegatsioonide visiitidest. Kesise mulje jätvavad EPTd a-ist 1954–1958, milles leidub sekundaarset informatsiooni, nt vaimulike surmateated või piiskopkonna valitsuse ettekirjutused seoses aruandluskohustusega.

Tähelepanuta pole jäetud ka väliseesti ajakirjandust (näit Eesti Päevaleht, Jumala Abiga), milles alates 1960. aastast ilmusid alarmeerivad teated Nõukogude religioonipoliitika karmistamisest ning usuvastasest „turmtulest” Eesti kirikutele (nt koguduste sulgemine).

Elulugudest tuumakaim on ülempreester Joann Ümariku (vt biograafiline leksikon, lk 214–215) kaheosaline käsikiri „Elutee”, milles autor annab isikliku hinnangu Eesti piiskopkonnas Hruštšovi ajal toimunud muutustele. Näiteks kirjeldab ta koguduste sulgemise või maksupoliitika karmistamise tagamaid, mis on ülejäänud allikaile oluliseks lisanduseks.⁴¹ Kuna pole õnnestunud leida rohkem õigeusvaimulike mälestusi, kasutasin võrdluseks teiste kirikute vaimulike, näit luterlase August Arumäe ja vabakoguduse liikme Johannes Laksi memuaare.⁴²

Intervjuud tollase Eesti piiskopkonnaga seotud õigeusvaimulike, Saaremaa preestrite Feliks Kadariku ja Innokenti Hietiga (vt biograafiline leksikon, lk-d 201, 203) võimaldasid mõista sündmuste isiklikke tagamaid.

Allikatena kasutasin ka Vene ja Lääne autorite uurimusi. Kuigi puuduvad käesoleva doktoriväitekirja teemalised kaalukamad teosed, leidub terve hulk mitmesugust kaudset materjali.

---

⁴¹ Ümarik, Joann. Elutee. I–II. kd. Tallinn, 1983. Masinakirjakoopia EAÕK Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis.

⁴² Arumäe, August. Hiiobi õnnistus: mälestused. Tallinn, Eesti Kirjandusmuuseum, 2005; vrd Laks, Johannes. Mälestusi eluteelt ja töömaalt. Toronto, Toronto Vabakoguduse Kirjastus, 1965.

Nõukogude usupoliitika mõjuga Eesti piiskopkonnale tegeles M. Juhkam. Kuna ta lähtus valdavalt nõukogude ateistlikust ja Moskva patriarhaadi ametlikust perioodikast, milles leidub vähe väärtuslikku ja mõnikord ka lausa valet, põhjendas ta nt Eesti piiskopkonna venestamist eetikeelse usukirjanduse vähesusega.⁴³

Teatud subjektiivsust teemasse lisab patriarh Aleksius, kelle doktoritöös esineb struktureeritud analüüsi asemel pigem personaalne mõõde. Patriarh tõdeb ka ise, et tal on oma 30-aastast teenistusaega raske analüüsida.⁴⁴

Kuna nõukogude perioodil ei olnud Venemaal võimalik kirikulooga põhjalikult tegelda, pärineb suurem osa vene uurijate käsitlusi 1990. a-ist. Vene autoreid huvitab peamiselt kiriku ja riigi suhete taust (nt D. Pospelovski), religioonipoliitika ja usuvaenamise mehhanismide iseloom (nt M. Škarovski) ning VÕKNi institutsionaalne areng (näit T. Tšumatšenko). D. Pospelovski töödes esineb kahjuks ebatäpsust VÕKi statistikas ja seetõttu lähtun arhiiviallikatega paremat tööd teinud Vene kirikuloolase Sergei Gorduni statistikast.⁴⁵

T. Tšumatšenko uurimus aitas mõista VÕKNi volinike suhteid Eesti piiskopkonna juhtidega. Kahjuks ei analüüsi autor VÕKNi mõju piiskopkondadele ja teeb Baltimaadega seoses teinekord ekslikke järeldusi. Näiteks väidab ta, et Riia piiskopkond likvideeriti 1959. a,⁴⁶ kuigi tegelikult jäi piiskopitool 1962. a-ni vakantseks.⁴⁷

M. Škarovski tööde miinuseks on siinkirjutaja arvates ajaloolise narratiivi ülekaal, teemast hälbimine ja mõningane järjekindlusetus kronoloogias.⁴⁸

Lääne autorid pööravad suuremat tähelepanu VÕKi osalusele nõukogude-patriootilises või oikumeenilises liikumises (nt N. Struve). Kirikliku taustaga ajaloolased (nt Aleksius või V. Tsõpin) keskenduvad kas Moskva patriarhaadi siseelule (nt 1961. a reformile järgnenud koguduste massiline likvideerimine), piiskoppide

---

⁴³ Juhkam, Martin. Kirik kommunistliku diktatuuri ahelais. – Eesti saatuseaastad 1945–1960. 3. kd. Stockholm, EMP, 1968, lk 145–158.

⁴⁴ Samas, lk 144.

⁴⁵ Гордун, Сергей. Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии. – Le Messanger, nr 158, 1990, lk 111–134.

⁴⁶ Samas, lk 186.

⁴⁷ Суворова, И. Отношения между православной церковью Латвии и государством в 50–60-е годы XX столетия. – Православие в Латвии. 1. Рига, Балто-славянское общество культурного развития и сотрудничества, 1993, lk 82.

⁴⁸ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 359–393.

elulugudele või statistikale.⁴⁹ Eesti piiskopkonda käsitlevad Lääne uurijad riivamisi ja napolisõnaliselt, enamasti seoses piiskop Aleksiuuse isiku ja tegevuse või kohaliku usuvastase propagandaga.⁵⁰ Erandiks on Inglismaal doktoritööd kaitsnud Irina Paert, kes puudutab ühes artiklis Kuremäe kloostri ajalugu.⁵¹

Nii Lääne kui Vene kirikuloo alased uurimused olid kasulikud eeskätt ülevaate saamiseks tollastest NSVLi usuoludest. Kõik need kajastavad erinevatest aspektidest religioonipoliitika muutusi Moskva patriarhaadis.

Eraldi toon esile uurimused, mis aitasid mõista Hruštšovi-aegse okupatsioonivõimu sisepoliitikat, riigi- ja parteiaparaati, ideoloogiat ja struktuuri. Suureks abiks oli ajaloodoktori A. Põžikovi monograafia nõukogude ühiskonna moderniseerimiskatsetest poststalinistlikul aastakümnel, mis andis ülevaate a-il 1953–1964 valitsenud ideoloogiast ning partei suurenenud kontrollist kogu riigi üle.⁵² Professor Enn Tarveli juhendamisel koostatud ja toimetatud „Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991” andis väärtuslikku informatsiooni ENSVd juhtinud institutsiooni ja selle juhtkonna kohta.⁵³

Lõpetuseks tuleb mainida ka uuritava ajavahemiku NKLP KK kongresside ja teiste dokumentide materjale.⁵⁴ Vaatamata religioonipoliitika dokumentide salastatusele leidub neis siiski viiteid ateistliku propaganda tõhustamisele.

Väitekirja ülesehitus. Väitekirja on struktureeritud kronoloogilisel põhimõttel, kohalike õigeusupiiskoppide valitsemisaegade ja Nõukogude religioonipoliitika

---

⁴⁹ Цыпин, Владислав. История Русской Церкви 1917–1997. IX. Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997, lk 395.

⁵⁰ Struve, Nikita. Rapport secret au Comité Central sur l'État de l'Église en URSS. Paris, Éd. Du Seuil, 1980, lk 146–162; vrd Situation religieuse en U.R.S.S. Contribution eu dialogue avec les athées. Bruxelles, Editions du Foyer Oriental Chretien, 1965, lk 28.

⁵¹ Paert, Irina. Demystifying the Heavens: Religion and Khrushchev's anti-religious campaign, 1954–64. – Women in the Khrushchev Era. Basingstoke, Macmillan Press, 2004, lk 208–212.

⁵² Пыжиков, А. В. Опыт модернизации советского общества в 1953–1964 годах: общественно-политический аспект. Москва, ЗАО Издательский дом Гамма, 1998.

⁵³ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koostanud ja toimetanud Enn Tarvel. Tallinn, Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002.

⁵⁴ Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Том восьмой. 1959–65. Москва, Издательство политической литературы, 1972; vrd Свет и тени „великого десятилетия. Н. С. Хрущев и его время. Составили Л. А. Киршер, С. А. Прохвятилова. Ленинград, Лениздат, 1989.

perioodide alusel. Sarnast ülesehitust olen järginud oma varasemates uurimustes ning see pole võõras ka teistele kirikulooga tegelevatele uurijatele.⁵⁵

Väitekirja ajaloolises sissejuhatuses teen tagasivaate Moskva patriarhaadi jurisdiktsiooni tulekule Eestisse esimese (1940–1941) ja teise nõukogude okupatsiooni (alates 1944–1945) ajal ning Vene õigeuskiriku Eesti piiskopkonna tegevusele kuni J. Stalini surmani 1953. a. Nimetatud perioodi lühikäsitus on heaks lähtealuseks, sest annab tausta põhiteema paremale mõistmisele.

Esimese nõukogude okupatsiooni ajal üritati Eesti õigeuskirikut allutada Moskva patriarhaadi Baltimaade eksarhaadile. Kohaliku õigeuskiriku likvideerimine lõpetati Eesti teistkordse okupeerimise järel 1945. a märtsis, mil moodustati Moskva patriarhaadi Eesti piiskopkond. Saksa okupatsiooni ajal lahvatanud kirikutüli jääb käsitlusest välja, sest ei haaku väitekirja põhiülesandega, kuna eeldaks tegelemist Saksa natsionaalsotsialistliku religioonipoliitikaga. Samuti ei peatu ma 1943. a Moskvast kirikute ja usuliitude kontrollimiseks loodud VÕKNi ja UNi tegevusel pärast II maailmasõda. Seda teemat on piisavalt põhjalikult kajastanud nii kohalikud kui vene uurijad.⁵⁶

Väitekirja põhiosa koosneb kolmest peatükist. Esimeses peatükis pööran tähelepanu Eesti piiskopkonnas a-il 1954–1955 toimunud muutustele suhtes tolleaegse kõikuva religioonipoliitikaga. Sellel ajavahemikul valitses piiskopkonda piiskop R. Tang. Peatüki esimeses alapeatükis leiab lähemat käsitlemist piiskopkonna administratiivne korraldus: muudatused valitsemises, Eesti sektsiooni loomine Leningradi Vaimulikus Seminaris (LVS), kirikukalendri ühtlustamise katsed, nõukogude-patriootiline tegevus. Peatüki teine alapeatükk kajastab Nõukogude religioonipoliitikat ja selle mõju Eesti piiskopkonnale: vallandunud usuvastast kampaaniat ja uut lõdvenemist seejärel ning vaimulike maksuraskusi, kokkupuuteid põllumajandusreformidega ja konflikte võimudega.

Väitekirja teises peatükis keskendun Eesti piiskopkonna usuolu tõusu ja languse tagamaadele a-il 1956–1961 ning piiskop Joannile. Peatüki esimeses alapeatükis peatun

---

⁵⁵ Sõtšov, Andrei. Eesti Õigeusu Piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–53. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004; vrd Гордун, Сергей. Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии. – Le Messenger, nr 158, 1990, lk 82–142.

⁵⁶ Altnurme, Riho. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, lk 23–25; vrd Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, АИРО-XX, 1996, lk 23–45.

muutustel Eesti piiskopkonnas, katseil säilitada Lääne kirikukalendri kasutamist, püüetel legaliseerida leeriõpet, koguduste juhtimise reformil, piiskopi üleviimisel Gorki piiskopkonda ning nõukogude-patriootilisel ja oikumeenilisel tegevusel, üleminekul liberaalsemalt poliitikalt jäigemale. Peatüki teises alapeatükis käsitlen tolleaegset Nõukogude religioonipoliitikat. Selgitan, kuidas kohalikul tasandil toimusid piiskopkonna ja riigi suhete liberaliseerumine ja jäigastumine, vaimulike pensionireform, kohaliku võimu ja vaimulike konfliktid, pühapaikade likvideerimine, nõukogulike kombetalituste propageerimine, koguduste sulgemine ja usukultuse seadusandluse korrigeerimine.

Väitekirja kolmandas peatükis käsitlen Eesti piiskopkonna elu alates piiskop Aleksiusse I ametisse määramisest 1961. a kuni N. Hruštšovi tagandamiseni 1964. a lõpus. Peatüki esimeses alapeatükis vaatlen uue piiskopi teostatud muutusi piiskopkonna keskvalitsuses ja halduskorralduses, katseid peatada keskvalitsuse pankrotistumist ja mahendada kirikukalendri problemaatikat ning nõukogude-patriootilist tegevust. Peatüki teises alapeatükis jälgin Nõukogude religioonipoliitikat piiskop Aleksiusse ajal. Peatun lähemalt volinike vahetusel, kirikuvara õigusvastasel võõrandamisel, vaimulike ja kiriku maksukoormuse hüppelisel tõusul, 23 pühakoja ja palvela vägivaldsel likvideerimisel, ateistlikul propagandal, ajakirjanduse ja kontrollkomisjonide survele, kellade helistamise keelustamisel ja noorte kirikuelus osaluse takistamisel.

Täiendavalt olgu märgitud, et pidasin esmatähtsaks selgitada piiskopkonna ja võimu suhete arengu põhijooni lähtuvalt riigi religioonipoliitikast. Paigutasin Eesti piiskopkonna nõukogude-patriootilisi aktsioone kohaliku kirikuelu käsitletavatesse alapeatükkidesse, sest minu arvates on tegemist ikkagi siseüritustega. On oluline mõista, et kaasatus neisse ei kaitsnud piiskopkonda usuvastaste rünnakute eest.

Väitekirja lõpus paiknevad kuus lisa. Lisadest väärrib eraldi nimetamist uuritava perioodil kirikuteenistusse võetud õigeusvaimulike jt isikute biograafiline leksikon. Pidasin vajalikuks perioodil lisandunud õigeuspreestrid esile tuua, et täiendada Stalini-aegset nimestikku oma magistritöös. Otsustasin töö-keskse biograafilise leksikoni kasuks, mis seletab selles peale vaimulike ka kommunistlike tegelaste mainimist. Leksikonis leiduvad üksnes nende õigeusvaimulike andmebaasid, kellest on korduvalt juttu töö põhiosas. Leksikonis ei leidu eluloolisi andmeid kõikide tollal piiskopkonnas

teeninud vaimulike kohta, vastasel juhul see eeldaks suures mahus magistritöö biograafilise leksikoni dubleerimist. Lisadesse on paigutatud ka kolm tabelit voliniku statistikaga Eesti piiskopkonna koguduste, vaimulike ja kirikotalituste kohta ning kaks tabelit maksukoormusest valitud koguduste näitel. Lisade järel paiknevad isikunimede ja kohanimede registrid.

Ajalooline sissejuhatus. Eesti õigeuskirik esimese nõukogude okupatsiooni ajal (1940–1941) ning perioodi seos Nõukogude religioonipoliitikaga pärast II maailmasõda (1945–1953)

16. juunil 1940. a esitas NSVL Eesti Vabariigile ultimaatumi, mille tagajärjel algas juba samal kuul Nõukogude vägede sissetung. 19. juunil alustati ÜK(b)P KK liikme Andrei Ždanovi korraldusel vasakpoolse valitsuse moodustamist, eesmärgiga allutada Eesti lõplikult. Riigipöörde teostati pärast 21. juunil 1940. a Tallinnas organiseeritud kommunistlikku meeleavaldust. President Konstantin Pätsi käsul saadeti Jüri Uluotsa valitsus laiali ning moodustati Johannes Varese valitsus A. Ždanovi pakutud koosseisus. 5. juulil saadeti laiali riigikogu ja kuulutati välja uued valimised, mis toimusid 14.–15. juulil. 22. juulil otsustas kommunistlik riigikogu pöörduda NSVL ÜNi poole palvega võtta Eesti NSVLi koosseisu.⁵⁷

Milline oli Baltimaade õigeuskirikute üldine olukord? 1939.–1940. a-il elas Eestis, Leedus ja Lätis alla poole miljoni õigeuskliku. Okupatsiooni eel kuulusid Eesti ja Läti õigeuskirikud Konstantinoopoli patriarhaadi jurisdiktsiooni alla ja omasid laiendatud autonoomiat. Leedu õigeuskirik koos esikarjase, Leedu ja Vilniuse metropoliit Elevferiga (Bogojavlenski), jäi Moskva patriarhaadi alluvusse. Ühtekokku tegutses Baltimaades alla 400 (Lätis 164, Eestis 156 ja Leedus 72) õigeuskoguduse.⁵⁸

Kommunistliku võõrvõimu ikke all tuli Eesti ja Läti autonoomsetel õigeuskirikutel otsida võimalusi oma elu korraldamiseks. EAÕKi Tallinna ja kogu Eesti metropoliit Aleksander väljendas kirjavahetuses praostidega mõtteid ühinemise võimalikkusest Moskva patriarhaadiga juba 1940. a septembris. Nagu selgub, ei välistanud enamik praostidest ühinemist, kuid rõhutasid, et see peaks toimuma EAÕKi

⁵⁷ На чаше весов. Эстония и Советский Союз, 1940 год и его последствия. Под редакцией Пеэтера Вареса и Ольги Журьяри. Таллинн, Евроуниверситет, 1999, lk 183–209.

⁵⁸ Шкаровский, М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь. Москва, 2002, lk 338; vrd Verfügungen und Mitteilungen des Metropoliten von Litauen und Wilna, Exarchem von Lettland und Estland. – Sergius, nr 1, 1944, lk 1.

enda initsiatiivi ja vahenditega, vennalikus arusaamises ja surveta, EAÕKi ja tema pea õiguste kärpimise ja halvustamiseta.⁵⁹

1940. a novembris otsustas metropoliit Aleksander, soovides ennetada võimude sekkumist kirikuasjadesse, pöörduda Moskva patriarhi asemiku, metropoliit Sergiuse (Stragorodski) poole palvega võtta EAÕK autonoomse kirikuna Moskva patriarhaadi koosseisu patriarh Tihhoni ja Sinodi otsuse nr 1780 (15.06.1920) alusel.⁶⁰ Metropoliit Aleksander soovis ühineda järgmistel tingimustel: EAÕKis säiliks uus ajaarvamine, tema jääks Tallinna ja Eesti metropoliidiks ning piiskop Pavel (Dmitrovski) Narva piiskopiks, ühiselt töötatakse välja uus kiriku valitsemise kord.⁶¹ Samal seisukohal oli 27. detsembril 1940 toimunud EAÕKi sinod ja praostide ühiskoosolek, mis rõhutas, et ühinemine on võimalik vaid tingimusel, et kirikule ja piiskoppidele jäävad endised piirid ja õigused. Vastasel juhul otsustati ühinemisega viivitada.⁶²

Edasine tõestas, et ühinemine ülaltoodud tingimustel on võimatu. Mõeldav oli vaid allumine Moskva patriarhi asemikule Sergiusele, kelle ees tuli kahetseda emakirikust lahkulöömise pattu. Juba 13. detsembril 1940 teatas Sergius metropoliit Aleksandrile, et EAÕKi vastuvõtmine autonoomse kirikuna on mõeldamatu, sest ühes riigis ei saa olla korraka kahte õigeuskirikut.⁶³ Allutamise teostajaks määras Sergius 44-aastase Dmitrovi piiskopi Sergiuse (Dimitri Voskressenski; vt biograafiline leksion, lk 214), kellest sai pärast Leedu metropoliidi Elevferi (Bogojavlenski) surma 31. detsembril 1940 Leedu ja Vilniuse ülempiiskop.⁶⁴

Moskva patriarhi asemiku Sergiuse volitused laienesid veelgi, kui ta määrati 24. veebruaril 1941. a moodustatud Moskva patriarhaadi Baltimaade eksarhiks. Eksarhaat pidi hõlmama okupeeritud Baltimaade kõiki õigeuskirikuid. Vahemärkusena olgu öeldud, et mitmed arhiiviallikad viitavad metropoliit Sergiuse seotusele NKVDga.

---

⁵⁹ EAA 1655–3–409, lk 4–12.

⁶⁰ EAA 1655–3–416, lk 86. Митрополит Александр митрополиту Сергию, патриаршему местоблюсти-телю от 16.11.1940; vrd Алексей, Патриарх. Православие в Эстонии. Москва, Православная Энциклопедия, 1999, lk 544–545.

⁶¹ EAA 1655–3–427, lk 2; vrd Tallinna ja Eestimaa metropoliit Aleksander metropoolia koguduste vaimulikele, nr 191, 30. detsember 1942; vrd The Autonomous Orthodox Church of Estonia: Aproche historique et nomocanonique. Koostanud Grigorios D. Papatomas ja Mattias Palli. Thessalooniki, Editions Epektasis, 2002, lk 143.

⁶² EAA 1655–3–427, lk 65.

⁶³ EAA 1655–3–416, lk 91–92. Патриарший местоблюстителю Александру Паулусу, митрополиту Эстонскому от 13. декабря 1940; vrd Алексей, Патриарх. Православие в Эстонии. Москва, Православная Энциклопедия, 1999, lk 546.

⁶⁴ ERA 1655–3–427, lk 1.

Kui 1990. a-il avanesid mõneks ajaks Riikliku Julgeoleku arhiivid Moskvast, õnnestus Juri Stetsovskil koostada raamat Nõukogude repressioonipoliitikast.⁶⁵ Tema uurimus viitab NSVLi Siseasjade Komitee (SARK) rahvakomissari Vsevolod Merkulovi kirjale J. Stalinile 1941. a, mis selgitab Läti ja Eesti kirikute allutamist. Operatsiooni vastutava isikuna nimetatakse selles agent Sergiust.⁶⁶ Eksarhi seotusele NKVDga vihjab ka M. Škarovski.⁶⁷

Ei hakka pikemalt peatuma EAÕKi likvideerimise üksikasjadel, sest olen neid käsitlenud varasemas uurimuses.⁶⁸ Lühidalt märgin, et kuigi Moskva patriarhaat likvideeris EAÕKi ametlikult juba 1941. a märtsis, ei õnnestunud eksarh Sergiusel reorganiseerida seda Moskva Patriarhaadi Eesti piiskopkonnaks, sest esimene nõukogude okupatsioon lõppes enne. Erinevalt EAÕKist teostati Läti õigeuskirikute allutamine 1941. a kiiremini ja suurema vastupanuta.⁶⁹ Pärast nõukogude vägede taganemist Eestist kuulutas EAÕK end 28. augustil 1941 sõltumatuks ja loobus tunnustamast Moskva eksarhivalitsust. Saksa Idaministeeriumi poolehoid eksarh Sergiusele kadus ja tema püüed allutada EAÕKi a-il 1941–1942 ebaõnnestus. Pingeline võitlus registreerimise pärast lõppes EAÕKi sõltumatuse tunnistamisega 20. oktoobril 1942 Ostlandi riigikomissariaadi poolt.⁷⁰ Vaatamata sellele sai EAÕKi ühtsus lõhutatud, sest Narva piiskop läks koos 24 kogudusega Moskva patriarhaadi alluvusse. Saksa okupatsiooni ajal õnnestus EAÕKil siiski kohaneda, taastada 1941. a likvideeritud autonoomia, öelda lahti suhetest Moskva patriarhaadiga ja jääda ühendusse Oikumeenilise patriarhaadiga.⁷¹

Tuleb küsida, milline oli esimese nõukogude okupatsiooni religioonipoliitika ja kuidas see mõjutas a-il 1940–1941 Eesti õigeuskirikute? Seadmata endale ülesannet

---

⁶⁵ Стецовский, Юрий. История советских репрессий. 2. Москва, Общественный фонд Гласность, 1997.

⁶⁶ <http://собор.narod.ru/doc/osipova/browse2.html> Обзор Меморандумов и агентурных сообщений в следственных делах духовенства 1935–1940.

⁶⁷ Шкарковский, М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь. (Нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на оккупированной территории СССР). Москва, 2002, lk 339.

⁶⁸ Sõtšov, Andrei. Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik 1940–1945. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli usuteaduskond, 2001, lk 37–42.

⁶⁹ Гаврилин, Александр. Документы по делу митрополита Рижского и всея Латвии Августина (Петерсона) „Латвийской папки” Архива Архиерейского Синода Русской Православной Церкви Заграницей. – Православие в Латвии: Исторические очерки. Сборник статей под редакцией А. В. Гаврилина. Рига, Филокалия, 2006, lk 106.

⁷⁰ Õigeusu kogudustest Eestis. – Põhja Kodu, nr 190, 3. detsember 1942, lk 2.

⁷¹ Sõtšov, Andrei. Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik 1940–1945. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli usuteaduskond, 2001, lk 54.

anda täielikku ülevaadet kiriku ja riigi suhetest, toon konkreetsete näidete abil esile mõningaid ilminguid.

Arhiiviallikad tõendavad EAÕKi eestseisja, metropoliit Aleksandri kontakte ENSV valitsusega. Metropoliit Aleksander saatis juba 2. augustil 1940 kommunistliku valitsuse peaministrile memorandumi, milles väljendas lootust, et EAÕKi tööd ei hakata pidama tähtsusetuks ja kahjulikuks.⁷² Metropoliit üritas esialgu selgust saada kirikukalendri kasutamise ja piiskoppide määramise kohta. Näiteks kohtumisel ENSV siseministri Maksim Undiga palus ta võimaldada Petserimaa õigeuskogudustele vana kalendri kasutamist ning erupiiskop Joann Bulini määramist Petseri piiskopiks. Mõlemale palvele tuli eitav vastus.⁷³ NKVD vahistas J. Bulini 18. oktoobril ja lasi maha 30. juulil 1941.⁷⁴

Kõik kirikute ja usuühingute varad riigistati. Võõrandamise aluseks võeti ENSV ÜNi presiidiumi 31.10.1940 seadus suurte majade natsionaliseerimise kohta.⁷⁵ Esimesed õigeuskirikud ja abihood natsionaliseeriti 1940. a lõpus.⁷⁶ Oletatvasti jäi EAÕK pankade natsionaliseerimisel 1940. a juulis ilma hoiustest ja väärtpaberitest. Nende võõrandamise aluseks võeti ENSV riigikogu pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise deklaratsioon.⁷⁷

Kategoorilisust näidati üles ka kiriku vallasvara võõrandamisel, nt õigeuskoguduse arhiivide riigistamine 1941. a alguses.⁷⁸ Võib oletada, et kirikuarhiive natsionaliseeriti Vene Föderatsiooni Rahvakomissaride Nõukogu (RKN) 25. märtsi 1926. a seaduse alusel.⁷⁹ Nt nõudis ENSV Siseasjade RKNi arhiivide talituse ülem Boris Veimer 1941. a veebruaris metropoliit Aleksandrilt nn mittevajalike

---

⁷² EAA 1655–3–416, lk 350–351. Metropoliit Aleksander ENSV valitsusele, 2.08.1940.

⁷³ EAA 5355–1–317, lk 1. Metr. Aleksander. Eesti Ap. õigeusu Kiriku olukord Nõukogude Liidu ja Saksa okupatsiooni ajal 1940–44.

⁷⁴ Õigeusu hingekarjased Eestimaal. Toimetanud Toomas Hirvoja ja Merike Pau. Tallinn, Püha Issidori Õigeusu Kirjastusselts, 2002, lk 44.

⁷⁵ ERA R-3–3–41. Seadlus suurte majade natsionaliseerimise kohta.

⁷⁶ EAA 1655–3–416, lk 139. Virumaa praost Aleksander Männik metropoliit Aleksandrile, 10.12.1940.

⁷⁷ Deklaratsioon pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise kohta. – Riigi Teataja, nr 77, 23. juulil 1940, artikkel 745.

⁷⁸ На чаше весов. Эстония и Советский Союз, 1940 год и его последствия. Под редакцией Пеэтера Вареса и Ольги Журьяри. Таллинн, Евроуниверситет, 1999, lk 215–216.

⁷⁹ Орлеанский, Н. Закон о религиозных объединениях РСФСР. Москва, Безбожник, 1930, lk 176.

arhiivimaterjalide üleandmist ENSV Riigi Keskarhiivi.⁸⁰ Üleandmine tuli kogudustel toimetada omal kulul.⁸¹

Hiljem konfiskeeriti EAÕKi kirjanduse ladu, paiguti võeti ära ka koguduste maad (nt Emmaste-Kuril), mõned kiriklad (nt Väike-Lähtrus) läksid nõukogude sõjaväele.⁸² Võõrandatud maa kompenseerimise või kasvõi väikese osa kasutusse jätmise taotlusi ei rahuldatud.⁸³ Võim viitas maade õigusvastasel natsionaliseerimisel tavaliselt kolmele dokumendile: riigikogu deklaratsioonile maa kuulutamisest kogu rahva omandiks,⁸⁴ ENSV RKNi ja EKP määrusele maata ja vähese maaga talupoegade varustamisest maaga⁸⁵ ning ENSV põllutöö rahvakomissari juhendile eelmise määruse elluviimiseks.⁸⁶

Teine valdkond, milles avaldus stalinistlik usupoliitika sel perioodil, oli teoloogiliste õppeasutuste ja teiste usuõpetusega tegelevate organisatsioonide likvideerimine. Näiteks TÜ usuteaduskonna ja apostlik-õigeusu õppetooli sulgemist 1940. a põhjendati lakooniliselt, et teaduskonna seisund ülikooli struktuuris on vastuolus ENSV konstitutsiooniga.⁸⁷ Võib eeldada, et J. Varese haridusministeerium oli juba teadlik Vene Föderatsiooni 1929. a Usuliitude seaduse §18st, mis keelas usuõpetuse üldhariduslikes ja erakoolides.⁸⁸ ENSV RKNi poliithariduse osakonna käsul pidi õigeuskirik likvideerima oma noorsootöökeskuse 1940. a oktoobris.⁸⁹ Sama saatuse osaliseks sai 1940. a EAÕKi Petseri Vaimulik Seminar (PVS).⁹⁰

Stalinistlik totalitaararhiiv ei säästnud kohaliku õigeuskirikliku liikmeid repressioonidest. Ülempreester A. Kaljukose andmeil küüditati 1941. a. juunis kokku u 2500 õigeuskoguduse liiget. Raskeks koormaks sai EAÕKile ka vaimulike kaotus. A-il 1940–1941 vahistati 16 vaimulikku ja kaks EAÕKi sinodi ilmiikliiget (Joann Lagovski,

⁸⁰ ERA R-2338-1-20, lk 20. B. Veimer metropoliit Aleksandrile, nr 55053, 13.02.1941.

⁸¹ ERA R-2338-1-20, lk 20. B. Veimer Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna direktorile, nr 10/29336, 25.04.1951.

⁸² EAA 1883-1-24, lk nummerdamata. ENSV maade ülevõtmise akt nr 343; vrd EAA 1655-3-416, lk 247. A. Pärl metropoliit Aleksandrile, 25.04.1940.

⁸³ EAA 1655-3-416, lk 445. Petseri kloostri vennaskond metropoliit Aleksandrile, 3.11.1940.

⁸⁴ Deklaratsioon maa kuulutamisest kogu rahva omanduseks. – Riigi Teataja, nr 77, 23. juuli 1940, artikkel 744.

⁸⁵ Maata ja vähese maaga talupoegade maaga varustamise määrus. – ENSV Teataja, nr 17, 2. oktoober 1940, artikkel 192.

⁸⁶ Maata ja vähese maaga talupoegade maaga varustamise määruse elluviimise juhend. – ENSV Teataja, nr 18, 4. oktoober 1940, artikkel 212.

⁸⁷ Raid, Lembit. Tartu Ülikooli usuteaduskond 1632–1940. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 1995, lk 141.

⁸⁸ Орлеанский, Н. Закон о религиозных объединениях РСФСР. Москва, Безбожник, 1930, lk 11.

⁸⁹ TLA R-1.12-I, lk 112. H. Tõnissoo linna- ja maakoolivalitsusele, nr 64-1, 25.10.1940.

⁹⁰ ERA 4894-1-12. Kirjavahetus õppetöö korraldamise ja seminari likvideerimise kohta, 1940.

Aadu Birk). Enamik neist hukati või saadeti asumisele. Teadmata isikud mõrvasid kaks vaimulikku (Joann Kraav ja Joann Tolstjakov). Nõukogude sõjaväkke mobiliseeriti sundkorras kuus õigeusvaimulikku.⁹¹

Usukultusalast seadusandlust asus uus võim reguleerima alles 1941. a hiliskevadel. ENSV ÜNi presiidiumi esimese sekretäri A. Roomere andmeil oli ENSV konstitutsioon põhiline alusdokument, millest usuküsimuste lahendamisel lähtuti. Mainimist väärib, et sel perioodil ei jõutudki täielikult eesti keelde tõlkida ja kinnitada stalinlikku usukultusalast seadusandlust ja selle alusdokumenti Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi RKNi 8. aprilli 1929. a Usuliitude seadlust (vn k *Закон о религиозных объединениях РСФСР*). Viimast püüti küll lühendatud kujul esitada 8. mail 1941. a kinnitamiseks ENSV ÜNi presiidiumile, kuid juriidilise ebakorrektsuse tõttu see ei õnnestunud.⁹² Võrreldes esitatud kavandit originaaliga, selguvad järgmised erinevused:

1. Usuliitude seadus oli mahukam (65 paragrahvi) ja pani detailselt paika usuliidu definitsiooni (§3) ning asutamise (§4–§9), tegevuse (§17–§18) ja likvideerimise (§39, §46–§53) korra, mis ENSV kavandis puudusid.
2. Kavand viitas Eesti vabariigi aegsetele kiriku funktsioonidele riigis (perekonnaseisu aktide hoidmine, usuõpetus korraldamine üldhariduskoolides, usutalituste pidamine riiklikel üritustel jne), mis pärast kinnitamist oleks tühistatud. Tegelikult olid need tegevused keelatud juba 1940. a suvel. Taoline ajalooline kontekst puudus Usuliitude seaduses.
3. Kavandis ei sisaldanud keelatud tegevuste loetelu, nt heategevuse, kursuste, rühmade ja ekskursioonide, laste-, noorte- ja naisteringide (§17), kirjanduse avaldamise, küünalde valmistamise (§11) keeld.⁹³

Ülaltoodud näiteist ja võrdlusest nähtub, et 1940. a kirikuvastastel aktsioonidel polnud sisuliselt juriidilist alust peale üldsõnalise ENSV konstitutsiooni ja eriti selle §96. Eriti kehtib öeldu nt kirikumaade võõrandamise puhul, aga ka laiemalt. Kuid nimetatud deklaratiivne säte ei mänginud kirikuvastastes aktsioonides sisuliselt mingit

---

⁹¹ Kaljukosk, August. Aastail 1940–41 vahistatud, tapetud, pommirünnaku tagajärjel Narvas hukkunud vaimulikud. Tallinn, 1997. Masinkirjas teksti koopia A. Sõtšovi isiklikus arhiivis; vrd Apostlik-õigeusuliste eestlaste kalender 1942. aastaks. Tallinn, EAÕK Keskväljaandmise väljaanne, 1941.

⁹² ERA R-3-3-183, lk 4. A. Roomere Rahvakomissaride Nõukogu Asjadevalitsusele, nr 2850, 28.05.1941.

⁹³ Орлеанский, Н. Закон о религиозных объединениях РСФСР. Москва, Безбожник, 1930, lk 6–15; vrd ERA R-3-3-183, lk 2–3. ENSV ÜNi presiidiumi seadus usuküsimuste korraldamiseks ENSVs.

osa. Nimelt põhjendab paragrahv riigi lahutamist kirikust kodanike südametunnistuse vabaduse kindlustamisega ja lisab, et kõigil kodanikel on usukultuse toimetamise ja usuvastase propaganda vabadus.⁹⁴

See aga ei anna põhjust väita, et repressioonid ja kiriku tegevuse piiramine oli juhuslik protsess. Aktsioone teostati süstemaatilise järjekindlusega, kuigi arhiivimaterjali selle kohta on kahjuks vähevõitu. Kaldun arvama, et Nõukogude religioonipoliitika puudutas Eesti Apostlik-Õigeuskirikut eriti valusalt, sest surve oli kahepoolne: nii Nõukogude võimult kui Moskva patriarhaadilt.

1944. a sügisel, kui sõjategevus taas Eestisse jõudis, tõusis päevakorrale EAÕKi teistkordne likvideerimine. 10. detsembril 1944 otsustasid Moskva patriarhaadi patriarh ja sinod (otsus nr 2074) pärast Eesti õigeuskiriku olukorraga tutvumist likvideerida EAÕ metropoolia ja kirikuvalitsus ning moodustada Vene õigeuskirikule alluv Eesti piiskopkond. Uue piiskopkonna nõukogu esimeheks määrati Joann Bogojavlenski, sekretäriks Aleksander Ossipov, majandusjuhiks Joann Meltsaar, laeuriks Nikolai Kokla (vt biograafiline leksikon, lk 206–207) ning vaimulikeks kandidaatideks Anton Angerjas ja Mihhail Ridiger (vt biograafiline leksikon, lk 210).⁹⁵ Piiskopkonna juhiks nimetati veebruaris 1945 endine Narva piiskopkonna ülempiiskop Pavel, kellele eksarh Sergius 1942. a omistas Eesti ja Tallinna ülempiiskopi tiitli.⁹⁶ 6. märtsil 1945 toimus Tallinna Nikolai kirikus piiskoplik jumalateenistus, millel osales enamik Tallinna vene õigeuskoguduste vaimulikest eesotsas Leningradi ja Novgorodi ülempiiskop Gregoriusega. Piiskoplikul jumalateenistusel esinesid kõikide EAÕKi vaimulike nimel patukahetsusega likvideeritud sinodi esimees Christofor Vink (vt biograafiline leksikon, lk 213–214) ning ilmikliikmed Andrei Punšun ja Konstantin Puu. Jumalateenistusel loeti ette EAÕKi meeleparandus- ja taasühendamisakt, mis väljendas kahetsust kirikulõhe ja Moskva patriarhaadist lahkulöömise üle. Seejärel allkirjastati akt „Vene emakirikust omavoliliselt lahkulöönud Eesti Piiskopkonna vene-eesti vaimulikkonna ja ilmikkonna ühinemise kohta Moskva Patriarhaadiga”.⁹⁷

⁹⁴ ENSV riigikogu otsus 25. augustist 1940. – Riigi Teataja, nr 111, 25. august 1940, artikkel 1117.

⁹⁵ ERA R-1961-1-2, lk 12–13. Григорий, уполномоченный Московской Патриархии председателю Нарвского Епархиального Совета прот. И. Богоявленскому от 7 марта 1945.

⁹⁶ Нарвский Архиерей. Материалы к биографии епископа Нарвского и Изборского Павла (Дмитровского), впоследствии Ахриепископа Таллиннского и Эстонского. Составитель сборника Е. Ашихмин. Narva, Infoket, 1997, lk 50.

⁹⁷ ERA R-1961-1-2, lk 9–10.

Eesti Piiskopkonna Nõukogu (EPN) peaülesandeks pidi saama EAÕKi vaimulike ja koguduste vastuvõtt patukahetsuse ja registreerimise kaudu. EAÕKi liitumise tingimuseks, nagu ka Ameerika õigeuskirikiku ja Konstantinoopoli patriarhaadiga ühenduses oleva Lääne-Euroopa vene õigeusueksarhaadi puhul, oli patukahetsus skisma pärast.⁹⁸ Kõnealust aktsiooni teostati endistes EAÕ metropoolia kogudustes 1945. a märtsist juunini. Patukahetsusakti allkirjastamine lõppes suvel 1945 ning vaimulike ja koguduste registreerimine 1946. a. Üleskutses 19. juulist 1945 kõigile Eesti piiskopkonna hingekarjastele ja õigeusklikele hingas ülempiiskop Pavel juba kergendatult ja tunnistas EAÕKi taasallutamisprotsessi lõpuleviiduks: „Tänuhulga rõõmutundega võeti vastu Arme-Vabastaja. Eesti hingas vabalt. Kirikuelu kulgeb rahulikku rada. Kirikulõhe likvideeriti valuta“.⁹⁹

Teiseks suuremaks aktsiooniks vastmoodustatud Eesti piiskopkonnas oli VÕKi põhikirja kehtestamine 1945. a. Selleks suunati piiskopkonna nõukogu liikmed kogudustesse selgitustööd tegema. Dokument tõlgiti osaliselt ka eesti keelde ja avaldati Eesti Õigeusu Piiskopkonna Teatajas.¹⁰⁰

A-il 1945–1946 algas Eesti Õigeusu Piiskopkonna seaduslik reguleerimine riigi poolt. Esialgu suhtus ENSV võim piiskopkonda küllaltki sallivalt. Näiteks ENSV MNi ja EK(b)P KK määrusega nr 189 16. oktoobrist 1944 eraldati koguduste teenistujaile majapidamiseks 12–18 ha maad ja tagastati kogudustele osaliselt nende maad. ENSV RKNi otsusega nr 804/1160 23. detsembrist 1945 lubati kirikuteenijal omada natsionaliseeritud või natsionaliseerimata elamispinda. Seega said kirikuteenijad maad kasutada ja kogudused teenistujaid (nt salmilauljaid, valvureid, koristajaid, kellamehed) palgata.¹⁰¹

Samal ajavahemikul registreeriti piiskopkonna kogudused ja vaimulikud. Sõlmiti ka kirikuvarade kasutamise ja koguduste maksustamise soodsad tüüplepingud, mille alusel jäid koguduste kasutusse kiriklad, haritav põllu- ja karjamaa. 6. aprillil 1946 võis

---

⁹⁸ Поспеловский, Д. Русская православная церковь в 20. веке. Москва, Республика, 1995, lk 256–161.

⁹⁹ Eesti ja Tallinna ülempiiskop Paveli üleskutses Alandlik Pavel Jumala armust Eesti ja Tallinna Ülempiiskop Hingekarjastele ja kõigile Eesti Piiskopkonna õigeusklikele. Tallinn, Kommunist, 1945.

¹⁰⁰ Eesti Õigeusu Piiskopkonna Teataja, nr 1, 15. august 1947.

¹⁰¹ ERA R-1961-1-23, lk 197.

volinik Nikolai Karsakov VÕKNile rahuldusega ette kanda, et enamik ENSV õigeuskogudustest ja palvelatest on registreerunud.¹⁰²

Piiskop Paveli surma järel 1946. a kinnitati piiskopikandidaadiks Jõhvi preester R. Tang. 1947. a alguseks kerkis esile uus kandidaat – ülempreester J. Bogojavlenski. Enne II maailmasõda Eestis teeninud J. Bogojavlenski oli 1946. a LVS-i ja Leningradi Vaimuliku Akadeemia (LVA) rektor. Metropoliit Gregoriuse arvates oli just tema sobivaim kandidaat, sest sarnaselt ülempiiskop Pavelile saaks ta paremini kinnitada Vene õigeuskirikute positsioone ja mõju Eesti piiskopkonnas.¹⁰³ Tuginedes metropoliit Gregoriuse soovitusel otsustaski Venemaa Pühim Patriarh Aleksius koos sinodiga 1947. a suvel ülendada piiskopiseisusesse ning määrata Tallinna ja Eesti piiskopiks J. Bogojavlenski.¹⁰⁴

Piiskop Issidori valitsemise ajal üritati Eesti piiskopkonnas kehtestada õigeusu paasakalendrit, tõusis taas esile kirikulõhe problemaatika ja alustati eesti koguduste likvideerimist (nt Tallinna Andrease kogudus).¹⁰⁵ Vastavalt nõukogude usukultusalasele seadusandlusele moodustati kõigis kogudustes täitevorganid ehk kahekümnikud ning sõlmiti kirikuhoonete kasutamise tüüplepingud.¹⁰⁶

Nii Issidori kui metropoliit Gregoriuse teise asevalitsemise ajal (1947–1950) jahenesid piiskopkonna suhted võimudega. Volinik N. Karsakovi ajal suhtuti kirikusse veel sallivalt ja eestkostvalt: taotlused enamasti rahuldati ja koguduste huve kaitsti. Kuid volinik Aleksander Tarassovi ajal (1950–1951) muutus suhtumine karmiks. Murrangut Nõukogude religioonipoliitikas võib juba märgata alates 1949. a märtsiküüditamisest.¹⁰⁷ Samal aastal keelustati usu- ja leeriõpetused.¹⁰⁸ Vahemikus 1948–1950 teostati kirikuvara esimene massiline võõrandamine, mille tulemusena halvenes piiskopkonna majanduslik olukord eriti maakogudustes oluliselt. Volinik A. Tarassovi juhitud õigeuskoguduste „nimekirjade puhastamise” raames likvideeriti kolm kirikuta õigeuskogudust (Mõnnuste, Kikevere ja Helme-Tõrva).¹⁰⁹ A-il 1949–1950 korraldati koguduste tüüplepingute ümbersõlmimine ja peaaegu kogu kirikuvara

¹⁰² GARF R-6991-1-109, lk 4.

¹⁰³ GARF R-6991-1-111, lk 57–58.

¹⁰⁴ Eesti Piiskopkonna Nõukogu Teataja, nr 1, 1. juuni 1947.

¹⁰⁵ Sõtšov, Andrei. Eesti Õigeusu Piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–53. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 67–70.

¹⁰⁶ Samas, lk 72–74.

¹⁰⁷ ERA R-1961-1-27, lk 27. 31; vrd GARF R-6991-1-568, lk 19–23.

¹⁰⁸ Eesti Õigeusu Piiskopkonna Teataja, nr 4, 15. juuni 1949.

¹⁰⁹ SMA EAÕK koguduste toimikud, nr 11, 75 ja 109.

võõrandamine.¹¹⁰ Praostide protest ei kergendanud olukorda, sest vastuhakk tähendas praktikas automaatset kaotust. Aastast 1949 sagesid vaimulike kaebused kohaliku võimu peale, mille sisuks olid rõhutatud seisund ühiskonnas (nt ühistöödele mobiliseerimine) või kirikuvara võõrandamine (nt kiriklatest väljatõstmised).

Alates piiskop Romani ametiajast (1951–1953) tõusis päevakorda Eesti Õigeusu Piiskopkonna muutmine abipiiskopkonnaks. Leningradi ja Novgorodi metropoliit Gregoriuse otsus nr 51 12. jaanuarist 1951 lubas esialgu laiali saata vaid EPNi.¹¹¹ 1951. a kolis piiskop Roman Leningradi.¹¹² A-il 1952–1954 toimus piiskopkonna asjaajamine juba kaugjuhtimise teel ning kohalik õigeuskirik jäi faktiliselt eestseisja ja keskvalitsuseta.

Piiskopkonna suhteid riigiga vahemikus 1951–1953 iseloomustavad järgmised näited. A-il 1950–1951 kehtestati ENSVs uued maksuseadused, mille tulemusena koguduste maksukoormus kahe- ja kolmekordistus. Näiteks kohustas ENSV MNi korraldus nr 970-k 6. oktoobrist 1951 kogudusi tellima riiklikelt inventariseerimisbüroodelt oma hooneile hindamist.¹¹³ Selle eesmärgiks oli määrata igale kogudusele kindlustusmaks.

Vahemikus 1951–1952 likvideeriti 12 õigeuskogudust, mis moodustab 75% kõigist a-il 1945–1953 ametlikult likvideeritud kogudustest. Koguduste sulgemise põhjused olid erinevad: kirikuhoone puudumine, liikmeskonna vähesus, riiklike maksude tõus või kohaliku võimu soov kasutada kirik muuks otstarbeks.¹¹⁴

Ajaloolise sissejuhatuse kokkuvõttena võib öelda, et sõjajärgseid aastaid 1945–1947 Eesti piiskopkonnas saab nimetada suhteliselt stabiilseks. Läbisaamine stalinistliku võimuga oli rahumeelne. Piiskopkond kaasati meelsasti nõukogude-patriootilistesse aktsioonidesse. Murrang piiskopkonna ja võimu suhetesse saabus a-il 1949–1950, kui vallandus uus terrori ja küüditamiste laine. J. Stalini viimaseid valitsuseaastaid võib piiskopkonna elus kokku võtta järgmiselt: maksukoormuse kasv, koguduste ja vaimulike arvu vähenemine, piiskopkonna nõukogu likvideerimine, piiskop Romani asumine Leningradi. Sellisena astus Eesti piiskopkond pärast J. Stalini surma aastasse 1954.

---

¹¹⁰ GARF R-6991-1-717, lk 72–73.

¹¹¹ Eesti Õigeusu Piiskopkonna Teataja, nr 1, 29. jaanuar 1951.

¹¹² Eesti Piiskopkonna Teataja, nr 2, 2. märts 1953.

¹¹³ GARF R-6991-1-717, lk 160.

¹¹⁴ GARF R-6991-1-835, lk 75–77.

I. EESTI ÕIGEUSU PIISKOPKOND AASTAIL 1954–1955

1. Eesti Õigeusu Piiskopkond piiskop Romani ajal

1.1. Muutused Eesti piiskopkonna valitsemises

Pärast J. Stalini surma 5. märtsil 1953 ei olnud võimul olev juhtkond kindel, kas jätkata senise religioonipoliitikaga või mitte. 1954. a suvel haarasid N. Hruštšov ja tema meeskond initsiatiivi ning koostasid seaduseprojekti, mis anti välja 7. juulil 1954 NLKP KK määrusena „Suurtest puudujääkidest teaduslik-ateistlikus propagandas ja selle parandamise vahenditest”.¹¹⁵ Määrus heitis kõrvale stalinliku riigi-kiriku suhetemudeli ning asus märksa usuvaenulikumale seisukohale.¹¹⁶

Uue määruse 1930. a-tega sarnane kirikuvaenulik stiil ja religioonipoliitika järsk muutus tekitasid õigeusuvaimulikes suurt hämmingut. Koguduste vägivaldsed sulgemised, pühade allikate hävitamine, usku pilkavad jäljetonid ajakirjanduses vms muutusid nüüd igapäevanähtusteks.¹¹⁷

Kuid 1954. a sügisel tuli uus muutus, sest NLKP KK asendas senine usuvastase uuega – „Teaduslik-ateistliku propaganda läbiviimise puudujääkidest elanikkonna seas”, mis mõistis hukka usutunnete pilkamise ja religioonivaenulikkuse.¹¹⁸ Kuigi VÕK juhtkond ametlikult ei mõistnud juulimäärust hukka, hakkas patriarh Aleksius I (vt biograafiline leksikon, lk 210) aktiivselt nõudma G. Malenkovi audientsi. VÕKni laekus suur hulk protestikirju usklikest ja kogudustelt ning 1954. a suve lõpus ilmusid välisajakirjanduses esimesed kriitilised kommentaarid NSVLi usupoliitika suunamuutusele.¹¹⁹

Nõukogude religioonipoliitika uut lödvenemist ja erandlikku hingetõmbeaega põhjendab T. Tšumatšenko mitmeti. Esiteks tulenes see võimul stalinistide (nt G. Malenkov, Nikolai Bulganin, Vjatšeslav Molotov) otsusest jääda kindlaks leebele

---

¹¹⁵ Волокитина, Татьяна; Мурашко, Галина; Носкова, Альбина. Москва и Восточная Европа: Власть и церковь в период общественных трансформаций 1940–50 годов XX века. Москва, Российская политическая энциклопедия, 2008, lk 119.

¹¹⁶ Religion in the USSR. Edited by Robert Conquest. London, The Bodley Head, 1968, lk 45–46; vrd Conquest, Robert. Église orthodoxe et État soviétique depuis la mort de Staline. – Istina, nr 4, 1970, lk 466.

¹¹⁷ Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Аиро-XX, 1996, lk 155.

¹¹⁸ Поспеловский, Дмитрий. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: Учебное пособие. Москва, Библейско-Богословский Институт св. Апостола Андрея, 1996, lk 322.

¹¹⁹ Волокитина, Татьяна; Мурашко, Галина; Носкова, Альбина. Москва и Восточная Европа: Власть и церковь в период общественных трансформаций 1940–50 годов XX века. Москва, Российская политическая энциклопедия, 2008, lk 120.

religioonipoliitikale. Teiseks, seda soodustas NSVLi komplitseeritud sise- ja välispoliitika. Võim ei saanud alahinnata kirikutegelaste ja usklikte proteste ega jääda ükskõikseks välismaise kriitika suhtes. Kolmandaks, parteisisest võitlesid N. Hruštšovi ja G. Malenkovi blokid, mistõttu religioonipoliitikaga tegelemine nihkus võimu silmis tagaplaanile.¹²⁰ Neljandaks, 1954. a septembris hakkas Nõukogude juhtkond tundma suuremat huvi suhete arendamise vastu Lähis-Ida riikidega ja soovis protsessi tasalülitada ka VÕKi. See asjaolu sundis piirama juulimäärusele järgnenud liialdusi suhetes kirikuga.¹²¹

Vahemikku 1955–1957 võib Vene õigeuskiriku ajaloos nimetada üheks rahulikumaks. Millised suuremad muudatused toimusid sel hingetõmbeajal? N. Struve toob esile kolm asjaolu. Esiteks, mitmed õigeusuvaimulikud tulid amnestia ja kojukutsumise tõttu vangistusest ja pagulusest Moskva patriarhaadi tegevteenistusse tagasi. Teiseks, usklikud said võimaluse kogudusi taasavada, kirikuhooneid parandada ja isegi uusi pühakodasid ehitada. Kolmandaks, VÕKile võimaldati esimest korda ametlikult trükkida piiblit, psalmidega uut testamenti ja palveraamatut (keskmise trükiarvuga 25 tuhat).¹²² S. Gorduni ja N. Davisi andmeil kavas a-il 1955–1957 VÕKi registreeritud koguduste arv. 1. jaanuaril 1955 oli NSVLis arvel 13 422 õigeuskogudust, 1956. a – 13 463 kogudust ning 1957. a – 13 477.¹²³ Põhiline kasv tuli seni ametlikult registreerimata, kuid juba tegutsevate koguduste arvelt.

Kuidas iseloomustada aastaid 1954–1955 Eesti piiskopkonna elus ja millised administratiivsed muudatused toimusid? VÕKni esindas tollal ENSV MNi juures volinik Pavel Kapitonov.¹²⁴ Eesti piiskopkonna esikarjane piiskop R. Tang elas alaliselt Leningradis juba 1950. a-st, kus täitis ka Luuga abipiiskopi kohustusi.¹²⁵ Mitmed väliseesti uurijad arvavad, et piiskop Romani üleviimine Leningradi polnud vabatahtlik. Ta olevat sunnitud ENSVst lahkuma, sest Moskva patriarhaadi lihtpiiskopina polnud tal

---

¹²⁰ Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, АИРО-XX, 1996, lk 161–162.

¹²¹ Волокитина, Татьяна; Мурашко, Галина; Носкова, Альбина. Москва и Восточная Европа: Власть и церковь в период общественных трансформаций 1940–50 годов XX века. Москва, Российская политическая энциклопедия, 2008, lk 120.

¹²² Гордун, Сергей. Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии. – Le Messenger, nr 158, 1990, lk 107; vrd Struve, Nikita. Les chrétiens en U. R. S. S. Paris, Édition du Seuil, 1963, lk 255–256.

¹²³ Гордун, Сергей. Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии. – Le Messenger, nr 158, 1990, lk 82.

¹²⁴ ERAF 1–6–973, lk 13–14. Õiendus – Справка.

¹²⁵ ERA R-1961–1–56, lk 87.

võimalik kiiret ümbersuunamise otsust vaidlustada.¹²⁶ Selle tulemusena jäid Eesti õigeusklikud a-il 1950–1955 hingevarjasete.¹²⁷ Kuid siinkirjutaja andmeil tulenes Romani Leningradi asumine isiklikust soovist, mida tõestab tema püüdlus muuta Eesti piiskopkonda a-il 1950–1951 abipiiskopkonnaks.¹²⁸

Kodupiiskopkonnast eemal olles väisas esikarjane Eestit a-il 1954–1955 keskmiselt kaks kuni kolm korda aastas. Näiteks 1954. a külastas piiskop Tallinnat kaks korda (23.–30. märtsil ja 21.–27. aprillil) ja Kuremäe kloostrit ühe korra (29.–31. mail). Tallinnas tutvus ta piiskopkonna üldseisuga ning Kuremäel pühitses nunnaks mõned kuuletujad. Et lahendada piiskopkonna olulisemaid administratiivküsimusi, kutsus piiskop Roman sel ajavahemikul Leningradi mitu korda ka Tallinna praosti Georgi Aleksejevi.¹²⁹

Pikaajaline eemalolek ja järk-järguline kaugenemine piiskopkonna administreerimisest sundisid piiskop Romani 1955. a alguses taastama Eesti piiskopkonna laialisaadetud nõukogu (EPNi). 22. jaanuaril 1955 kogunesid piiskopkonna residentsis ülempreester G. Aleksejev, ülempreester N. Kokla ja preester M. Ridiger. Koosoleku alguses luges G. Aleksejev ette piiskop Romani korralduse, millega EPN taastati ning selle koosseisu määrati esimehena G. Aleksejev, liikmeteks N. Kokla ja M. Ridiger. EPNi sekretäriks kinnitati N. Kokla. Pearaamatupidajaks määrati Joann Tšesnokov, kes sai hääleõiguse finantsküsimuste läbivaatamisel. Seega sai EPNist alaliselt Leningradis viibiva piiskopi kohalik abiorgan.

EPNi taasavamist võis siinkirjutaja arvates soodustada veel üks väline tegur. Aastail 1954–1955 asus uus riigivõim põhjalikult korrigeerima vana, stalinistlikku ideoloogiat. Varasem valitseva töölisklassi diktatuuri kontseptsioon heideti kõrvale ning alustati üldrahvaliku riigi ja kollektiivse juhtimise propagandat. J. Stalini autoritaarne juhtimine asendus G. Malenkovi, N. Bulganini ja N. Hruštšovi koosvalitsemisega.¹³⁰

---

¹²⁶ Juhkam, Martin. Kirik kommunistliku diktatuuri ahelais. – Eesti saatuseaastad 1945–60. 3. kd, lk 148; vrd Kaelas, Aleksander. Okupeeritud Eesti. Stockholm, Eesti Rahvusfond, 1956, lk 104.

¹²⁷ Salo, Vello. Riik ja kirikud 1940–1974. – Marjamaa Taskuraamat, nr 5, 1974, lk 37; vrd Võõbus, Artur. The Martyrs of Estonia. The Suffering, Ordeal and Anihilation of the Churches under the Russian Occupation. – Estonian Theological Society in Exile. Stockholm, 1984, lk 111–112.

¹²⁸ Sõtšov, Andrei. Eesti Õigeusu Piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–53. Tartu-Tallinn, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 100–103.

¹²⁹ GARF R-6991-1-1205, lk 52. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1 полугодие 1954 года. Таллин, 23 июля 1954 г.

¹³⁰ Пыжиков, А. В. Опыт модернизации советского общества в 1953–1964 годах: общественно-политический аспект. Москва, ЗАО Издательский дом „Гамма”, 1998, lk 238–239; vrd Purre, Arnold.

Kollegiaalsuse propageerimine üleliidulisel tasandil võis avaldada kaudset mõju ka Vene õigeuskirikule, mis omakorda tähtsustas piiskoplikke abiorganeid – nõukogusid.

EPNi taastamise järel vähenesid esikarjase külaskäigud Eesti piiskopkonda veelgi. Näiteks 1955. a esimesel poolel viibis ta siin vaid kaks päeva.¹³¹ EPNi esimees, ülempreester G. Aleksejev arutas küll tähtsamaid küsimusi (nt suhteid volinikuga või dotatsioonide taotlemist Moskva patriarhaadi keskfondist) piiskopiga isiklikult, sõites selleks eraldi Leningradi.¹³² Kuid põhiline asjaajamine ja administratiivne juhtimine toimusid alates 1955. a märtsist sisuliselt EPNi tasandil. Samal kuul andis pikalt haige olnud piiskop Roman G. Aleksejevile üle kogu piiskopkonna administratiivse asjaajamise.¹³³

EPNi õitseaeg langes 1955. a-le, kui selle tegevus oli elav ja töörohke. Näiteks 1955. a korraldati 20 nõupidamist, millel vaadati läbi 80 küsimust. Käsitletud päevakorrapunkte võib rühmitada järgmiste valdkondade kaupa:

- 1) vaimulike ümberpaigutamine, kogudustesse määramine, puhkusele ja erru arvamine;
- 2) kirikuteenistujate ergutamine tänukirjade ja teiste kiriklike aupalkadega;
- 3) finantstoetuste ja laenude jagamine preestritele ja nende pereliikmetele;
- 4) remondisummade eraldamine kogudustele;
- 5) teised küsimused, nt revisjonide korraldamine, koguduse hooldamine ja maksuvõlgnevuste lahendamine.¹³⁴

Siinjuures peatun lähemalt viiendal valdkonnal, mille taga seisis Moskva patriarhaadi keskfondi dotatsioon. Raha eraldati VÕKi n.ö ääreala piiskopkondadele eesmärgiga toetada maakogudusi ja vaimulikke. Abiraha kulutati põhiliselt kirikute remondiks ja maksuvõlgnevuste kustutamiseks. 1955. a eraldas VÕKi sinodi

---

Teine punane okupatsioon Eestis. Aastad 1952–1964. – Eesti saatuseaastad 1945–60. 3. kd. Stockholm, EMP, 1965, lk 12.

¹³¹ GARF R-6991–1–1420, lk 27. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1955 года. Таллин, „15” января 1956 г.

¹³² GARF R-6991–1–1313, lk 38. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1955 года. Таллин, ... июля 1955 г.

¹³³ ERA R-1961–1–58, lk 21. Roman, Piiskop. 30.03.1955 ringkirjaline korraldus koguduse esipreestritele.

¹³⁴ GARF R-6991–1–1313, lk 29–37. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1955 года. Таллин, ... июля 1955 г.

finantsosakond sihtotstarbeliselt Eesti piiskopkonna kolme suurkiriku (Tallinna Aleksandri kirik, Tallinna Issandamuutmise peakirik, Narva Kreenholmi kirik) remondiks 336 000 rubla.¹³⁵ Samal aastal remonditi EPNi sekretäri N. Kokla andmeil lisaks Eesti piiskopkonna 25 kirikuhoonet, millest 18 said toetuse kõnealuselt dotatsioonisummast.¹³⁶ Kirikuremonti nõustus EPN toetama tingimusel, et kogudus ise katab 50% kuludest. Näiteks kogusid Kolga-Jaani koguduse liikmed 1955. a oma kiriku katuse remondiks 2616 rubla ja esitasid EPNile taotluse puuduva 2000 rubla eraldamiseks. Koguduse taotlus rahuldati EPNi koosolekul 1. aprillil 1955.¹³⁷

Patriarhaadi keskfondi rahadega kustutati teinekord ka vaesemate külakoguduste ülejõu käivaid maksuvõlgnevusi. Selleks kehtis järgmine kord. Kõigepealt pidi kogudus volinikult taotlema maarendise ja hoonetemaksu tähtaja ajutist peatamist või pikendamist. Seejärel tuli koguduse juhatusele esitada taotlus võlgnevuse kustutamiseks keskfondi summadest. EPN otsustas summa eraldamise ja informeeris sellest ka volinikku.¹³⁸ Järgnevalt mõni näide. 1955. a novembris kustutati Laatre koguduse võlgnevus, kes polnud enam suuteline 2292 rublase maksukoormaga toime tulema.¹³⁹ 1955. a detsembris pöördus Märjamaa koguduse preester Georg Päril volinik P. Kapitonovi poole palvega anda maarendise ja hoonetemaksu tasumiseks lisaiega ning viimase eestkostel ENSV rahandusministeerium rahuldab selle.¹⁴⁰ Kuid esineb ka vastupidiseid näiteid. 17. veebruaril 1955 lükkas EPN tagasi Suure-Jaani koguduse hooldaja preestri Leonid Hazovi taotluse 900 rublase maksuvõlgnevuse kustutamiseks, põhjendusega, et vaimulik pole eelnevalt korraldanud kohapeal vabatahtlikku korjandust.¹⁴¹

1955. a teisel poolel kauges piiskop Roman piiskopkonna juhtimisest ning oktoobris palus Leningradi ja Novgorodi metropoliiti Gregoriust vabastada teda tervislikel põhjustel Tallinna ja Eesti piiskopkonna juhtimisest. VÕKi sinodil peetud ettekandes ei toetanud metropoliit piiskopi vabastamist, viidates tema tervise

¹³⁵ ERA R-1961-1-72a, lk 1.

¹³⁶ ERA R-1961-1-72a, lk 6.

¹³⁷ ERA R-1961-1-58, lk 23.

¹³⁸ GARF R-6991-1-1313, lk 17. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1955 года. Таллин, ... июля 1955 г.

¹³⁹ ERA R-1961-1-58, lk 47. EPNi koosoleku protokoll, 2.11.1955.

¹⁴⁰ GARF R-6991-1-1420, lk 6. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1955 года. Таллин, „15” января 1956 г.

¹⁴¹ ERA R-1961-1-58, lk 16.

paranemisele. Vaatamata sellele otsustas sinod piiskopi taotluse rahuldada, kuid alles pärast väärika mantlipärija leidmist.¹⁴²

1.2. Leningradi Vaimuliku Seminari (LVS) Eesti sektsiooni loomine ning kirikukalendri ühtlustamise katse

Piiskop Romani üheks oluliseks panuseks Eesti piiskopkonnas oli Eesti sektsiooni loomine LVSi juurde 1954. a sügisel, et kindlustada vaimulike juurdekasvu. Vastava taotluse esitas piiskop esmakorselt juba 1953. a.¹⁴³ Esialgu ametliku kinnitusega avatud sektsiooni ülesanne oli anda Eesti piiskopkonna preestritele ja preestrikandidaatidele usuteaduslikku haridust nii kaug- kui põhiõppes. Teoloogiline haridus ilmikuile oli tollal erand, mille VÕKi juhtkond Eesti piiskopkonnale tegi, sest LVSi kaugõppeosakond oli mõeldud tegevteenistuses vaimulikele täiendõppeks.¹⁴⁴ Teave LVSi Eesti sektsioonist ilmus EPTs 1954. a juunis. Soovijail paluti esitada piiskop Romani nimele avaldus, teenistuskirja koopia, elulookirjeldus ja kaks fotot. Seminari esimese järgu tunnistusega lõpetanud oli hiljem võimalus jätkata usuteadusliku hariduse omandamist LVAs.¹⁴⁵

Sulaaja alguses oli sellise sektsiooni järgi tõesti terav vajadus. Eesti piiskopkonna vaimulike arv kahanes pidevalt, mida näitab ka voliniku koostatud statistika. Kui seisuga 1. jaanuar 1949 oli Eesti piiskopkonna tegevteenistuses 111 preestrit, siis juba kahe aasta pärast – 95. Vaimulike arv vähenes jätkuvalt väiksema tempoga edaspidigi: 1952. a teenis Eesti piiskopkonnas 83, 1953 – 81, 1954 – 72 ja 1955 – 69 vaimulikku. Vähenemist põhjustasid vaimulike eakus, kõrge surevus, vilets majanduslik olukord ja suur töökoormus (vt lisa 3, lk 217).¹⁴⁶

---

¹⁴² ERA R-1961-1-59, lk 47; vrd GARF R-6991-2-152a, lk 34. VÕKi sinodi protokoll, 17. oktoober 1955.

¹⁴³ ERA R-1961-1-7, lk 1.

¹⁴⁴ Поспеловский, Дмитрий. Русская Православная Церковь в XX веке. Москва, Республика, 1995, lk 271.

¹⁴⁵ ERA 1961-1-461, lk nummerdamata. Eesti Piiskopkonna Teataja, nr 6, 30. juuni 1954. N. Kokla refereerib piiskop Romani: Isa Piiskop Roman ootab vaimulikkonnalt elavat vastukaja selle haruldase võimaluse kasutamiseks, eriti preestrite poolt, kellel ei ole vaimulikku haridust.

¹⁴⁶ GARF R-6991-1-1313, lk 21. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1 полугодие 1955 года. Таллин, ... июля 1955 г.

Kirikuloolase prof M. Škarovski andmeil taotles patriarh Aleksisus 1955. a VÕKNi esimehelt seksioonile ametlikku kinnitust. Ta põhjendas vajadust protestantluse leviku ja vaimulike vähesusega. VÕKNi esimees Georgi Karpov lükkas taotluse tagasi, väites, et mingit protestantismi survet ei esine. Taotlusi teoloogiliste õppeasutuste avamiseks laekus 1955. a VÕKNile ka teistest piiskopkondadest (nt Lvovis, Doni-äärsest Rostovist, Smolenskist).¹⁴⁷

LVS-i mitteametlik Eesti seksioon sai tegutseda vaid viis aastat ja suleti kaugõppeosakonna pealesunnitud likvideerimise järel 1959. a augustis.¹⁴⁸ Teadaolevalt õppis 1950. a-il seksioonis neli Eesti vaimulikku (nt I. Hiet; Vladimir Kaseküli, hilisem iguumen Anton; Aleksei Särel). Kuigi mitmed ei osanud hästi vene keelt (nt I. Hiet), võeti nad piiskop Romani soovitusel siiski vastu.¹⁴⁹ Viimastena õppisid eksternina preestrid Vladimir Ignaste (vt biograafiline leksikon, lk 201) ja Aleksei Kalde.¹⁵⁰ Seksioon tegutses lühiajaliselt, kuid tulemuslikult: Eesti piiskopkonna vaimulike arvu vähenemine aeglustus ja püsis sulaajal 1955–1956 isegi samal tasemel.¹⁵¹

Piiskop Romani teiseks ettevõtmiseks oli kirikukalendri ühtlustamise katse 1950. a-te keskel.¹⁵² Veel 1954. a kevadel puudusid praostidel kalendrireformi kohta kindlad juhtnöörid. See selgub näiteks Saare-Muhu praosti F. Kadariku (vt biograafiline leksikon, lk 203) 1954. a märtsis saadetud kirjast Emmaste-Kuri koguduse preestri Peeter Kärkile, mis jättis igale kogudusele võimaluse iseseisvalt valida, millist ajaarvamist eelistada.¹⁵³ Piiskop Roman tugines patriarh Aleksius ettekirjutusele ja

¹⁴⁷ Шкарковский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 353.

¹⁴⁸ ERA R-1961-1-87, lk 35–36. I. Sivenkov P. Kapitonovile, 5.8.1959.

¹⁴⁹ Hiet, Innokenti. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.07.2006.

¹⁵⁰ ERA R-1961-1-85, lk 7–8; vrd GARF R-6991-1-1627, lk 3. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1957 года. Таллин, „18” января 1958 г.

¹⁵¹ ERA R-1961-2s-37, lk 39–40; vrd GARF R-6991-1-1420, lk 12. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1955 года. Таллин, „15” января 1956 г.

¹⁵² Eesti piiskopkonnas võeti pärast II maailmasõda käibele Juliuse kalender, mille on enamik õigeuskirikuid säilitanud kõikide või vähemalt liikuvate pühade kindlaksmääramiseks. Kui venekeelsetes koguduses teostati kalendrireform võrdlemisi hõlpsasti, siis enamik eestikeelseid kogudusi ei soovinud loobuda neile Eesti Vabariigi ajal omaseks saanud uuest ehk Gregoriuse kalendrist. Lühidalt olgu märgitud, et kalendrite erinevus seisneb kuupäevade lahknevuses (mis omakorda tuleneb paavst Gregoriuse 1582. a kalendrireformist) ja kuufaaside eriarvestustes, mistõttu õigeusklike ülestõusmispühad langevad harva kokku katoliiklaste ja protestantidega.

¹⁵³ F. Kadarik P. Kärkile, nr 39, 28.03.1954. Arakiri nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare- Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad” (1953–1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis. Feliks Kadarik kirjutab: Mitmesugusest kõrvalmõjutustest tingitult peetakse Saare- ja Muhumaal asuvais kogudusis ülestõusmise pühi siiski üks nädal varem (A. S. märkus: Ida paasakalendrist) s.o. 18. aprillil. Üheks

soovis kehtestada kõigis piiskopkonna eestikeelsetes kogudustes ülestõusmispüha tähistamise Juliuse kalendri järgi. Millist vastukaja kõnealune kalendrireform põhjustas, selgub järgmistest faktidest.

Piiskop Roman kohustas 1955. a jaanuari ringkirjas kõiki eesti- ja segakeelseid kogudusi üle minema vanale ehk Ida paasakalendri.¹⁵⁴ Ta viitas 18. juulil 1948 Moskvast toimunud autokefaalsete õigeuskirikupeade nõupidamise otsusele, mille järgi kogu õigeuskulist maailma kohustati pühitsema paasapühi ainult vanas, Juliuse stiilis vastavalt Aleksandria paasakalendri. Mitmete Eesti linnakoguduste vaimulikel tuli alustada ülestõusmispühade pühitsemist just selle arvestuse kohaselt. Erandi võis teha vaid üksikutes, eriti tihedalt luteriusulise elanikkonnaga asustatud maakogudustele.¹⁵⁵

Nimetatud klausel andis paljudele eesti vaimulikele võimaluse EPNilt erandkorras taotleda 1956. a ülestõusmispühade pühitsemist Lääne arvestuse järgi. Kõige agaramad olid Pärnu rajooni ja saarte preestrid. Nt 1955. a jaanuaris palus Pärnu ringkonna praost Nikolai Bežanitski (vt biograafiline leksikon, lk 200) EPNilt luba paasapüha pühitsemiseks Pärnu Issandamuutmise koguduses Lääne traditsiooni kohaselt, tuues välja kolm argumenti:

- 1) enamik Pärnu elanikke on luterlased;
- 2) osas koguduse perekondadest on esindatud mitu usutunnistust, nt õigeusklikud ja luterlased;
- 3) kalendrireform vähendaks koguduse tulu, sest eestlased pole harjunud tähistama ülestõusmispühi Ida paasakalendri järgi.¹⁵⁶

EPN jättis taotluse rahuldamata ning kohustas Pärnu Issandamuutmise koguduse eesnikku tegema rohkem selgitustööd ülestõusmispüha pühitsemise vajadusest nii, nagu

---

olulisemaks põhjuseks sellise endaalgatusliku muudatuse tegemiseks koguduse preestrite poolt on algavad kevadised põllutööd mis kiirenevad päev päevalt koos saabuva kevadega. Rõhutan veelkord, et pühade ettepoole toomise (ühel ajal Lääne paasakalendri pühadega) on otsustanud iga kogudus eraldi, mingi üldist korraldust selleks ei ole.

¹⁵⁴ Paasakalender – Kristuse ülestõusmispühade tsükli ehk paasapühade arvestamise kord. Õigeuskirikus on paasapühade määramiseks mitmeid tingimusi. Enamasti lähtutakse esimesel kogumaapealsel kirikukogul (325) väljatöötatud reeglitest, mille kohaselt ülestõusmispüha pühitsetakse: a) esimesel täiskuu järgsel pühapäeval pärast kevadist pööripäeva; b) pärast juutide paasapüha. Üksikutes õigeuskirikutes on käibel ka Läänemaailmas kasutusel olev Gregoriuse paasakalender (nt Soome, Eesti, Moskva patriarhaadi üksikud Lääne Euroopa kogudused). Enamik õigeuskirikuid lähtub vanemast, nn Aleksandria paasakalendrist.

¹⁵⁵ Piiskop Roman ringkirjaliselt kõigile piiskopkonna eesti- ja segakeelsete koguduste esipreestritele, nr 41, 26.01.1955. Nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare-Hiiu praostkonna sissetulnud kirjad” (1953–1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis.; vrd EAA 5271–1–666, lk nummerdamata.

¹⁵⁶ ERA R-1961–1–58, lk 10. N. Bežanitski EPNile, 28.01.1955.

seada teeb kõikjal Õigeusu Kogumaapealne Apostlik Kogodus. Eitavat vastust põhjendati järgmise resoluuksi mõttekäiguga. Pärnu linn pole piirimail asuv linnake, kus õigeusulised kaovad luterlaste enamusse, vaid üleliidulise tähtsusega kuurordilinn, kus vene-õigeusklikud suvitajad hämmelduksid selle eripära üle. Ülestõusmispüha pühitsemisega teisel ajal häbistaksid Pärnu Issandamuutmise kogodus ja Pärnu Jekaterina kogodus õigeusku teiseusuliste silmis. Koguduse hingekarjaste, ka N. Bežanitski kohus on kaitsta õigeuskiriku ühtsust vasturääkivuste ja lõhede eest ning seetõttu tuleb ülestõusmispüha pühitseda Ida paasakalendri järgi. Mitmed õigeusu linnakogudused (nt Tallinna Issandamuutmise, Tartu Jüri ja Aleksandri) Eestis pühitsevad ülestõusmispüha juba koos vene-õigeusulistega Aleksandria paasakalendri kohaselt. Õigeusu kirikupeade 1948. a Moskva nõupidamise ja Moskva patriarh Aleksiusse paasapühitsemise otsus Ida paasakalendri järgi kehtib Eesti piiskopkonnas vastuvaieldamatult.¹⁵⁷

Piiskopkonna keskvalitsuse äraütlemine Pärnu ringkonna praostile ei heidutanud Saare- ja Muhumaa vaimulikke kalendrireformi boikoteerimast. Veebruaris 1955 kirjutas Saare-Muhu praost F. Kadarik piiskop Romanile, et kuna Kuressaares (tollal Kingissepa) ei suudetud siiani loobuda ülestõusmispühade pühitsemisest Lääne arvestuse kohaselt, oleks muudatus ka tulevikus äärmiselt raskesti teostatav. Lisaks põhjustaks üleminek Idakiriku arvestusele paljude koguduseliikmete eemalejäämise.¹⁵⁸ Nagu hiljem selgus, mõjus praost F. Kadariku argumentatsioon vaid osaliselt: talle võimaldati pühitseda Kuressaares 1955. a kannatusnädalat ja ülestõusmispühi venelastele Ida ja eestlastele Lääne paasakalendri järgi.¹⁵⁹

Voliniku andmeil saavutas piiskop Romani algatatud üleminek Ida paasakalendri edu üksikutes eestikeelsetes linnakoguduses (nt Pärnu ja Tallinna Issandamuutmise koguduste).¹⁶⁰ Maakogudustele tehti erandeid. Näitena olgu toodud veebruaris 1955 Tallinnas toimunud EPNi istung, millel vaadati läbi 19 koguduse (Nõo, Karksi-Nuia, Penuja, Mõisaküla, Emmaste-Kuri, Võnnu-Kärša, Lümända, Lelle, Kergu, Häädemeeste, Treimani, Kuressaare, Väike-Lähtru, Velise, Mäemõisa, Mõniste-Ritsiku,

¹⁵⁷ ERA R-1961-1-58, lk 11-12.

¹⁵⁸ F. Kadarik piiskop Romanile, 6.02.1955. Ärakiri nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare-Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad” (1953-1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis.

¹⁵⁹ Kadarik, Feliks. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.09.2007.

¹⁶⁰ ERA R-1961-2s-37, lk 81. Капитонов, П. Докладная записка о пасхальных праздниках в православных церквях Эстонской епархии в 1955 г.; vrd GARF R-6991-1-1313, lk 8.

Laanemetsa, Põltsamaa ja Arussaare) kirjalikud taotlused Lääne ülestõusmispühade pühitsemiseks. Kõik taotlused rahuldati, arvestades koguduste väikearvulisust ja paiknemist luterlikus keskkonnas.¹⁶¹ Võib oletada, et osa õigeusu maakogudusi jätkas Lääne paasakalendri tava EPNilt luba küsimatagi.

Paindumatus kalendrireformi kehtestamisel andis mõnele kirikuteenijale alust süüdistada piiskop Romani väljakujunenud tavadega mittearvestamises ja kangekaelsuses.¹⁶² Samas ei rikkunud see piiskopi head mainet vaimulike ja lihtusklike seas. Paljudele oli ta õige mees õiges kohas. Tema põhisaavutuseks peeti remondisummasid ja dotatsiooni piiskopkonna vaesematele kogudustele.¹⁶³ Teise plussina rõhutati kohaliku kirikurahva vajaduste ja murede head tundmist, mis tulenes eeskätt pikaajalisest teenistusest Eesti piiskopkonnas.¹⁶⁴

1.3. Nõukogude-patriootiline tegevus piiskopkonnas

Mitme vene ja välismaa kirikuloolase väitel kasutati Vene õigeuskirikut osavasti Nõukogude välispoliitika huvides. Võim käsitles kirikut propagandavahendina, mille abil võis kasuvilja lõigata. Esimeseks valdkonnaks, kus võib märgata külma sõja eelset lepituspoliitikat, olid Moskva patriarhaadi suhted teiste kirikutega alates 1950. a-te keskpaigast. Patriarhaadi kõrgemad ešelonid ei jäänud võimu patriootiliste huvide kaitsmisel pealtvaatajaks. Kas valdkonda edendasid ka väiksemad piiskopkonnad, nt Eesti piiskopkond? Kui jah, siis – kuidas panustas piiskopkond välispoliitikasse ja patriootilistesse aktsioonidesse? Vastuseid neile küsimustele on võimalik leida volinik P. Kapitonovi ja piiskop Romani kirjavahetusest. Selgub, et volinik üritas kõigi meetoditega piiskoppi ja piiskopkonda nõukogude-patriootilisse tegevusse kaasata.

---

¹⁶¹ ERA R-1961-1-58, lk 15. 18. EPNi koosoleku protokoll 17.02.1955.

¹⁶² Kadarik, Feliks. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.09.2007.

¹⁶³ Ümarik, Joann. Elutee. 2. kd. Tallinn, 1983, lk 285. Masinakirjakoopia EAÕK Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis. J. Ümarik kirjutab: Isa Roman oli veel energiline, keskealine inimene, kes kohe asus kindlakäeliselt pidama oma piiskopiametit /---/. Tänu piiskop Romani murele ja abile said mitmed kogudused Moskva sinodilt oma kirikute remontimiseks rahalist toetust. Samuti hoolitses ta vaimulike leskede eest, muretses neile kiriku keskvalitsuselt ainelist abi, kuna need olid raskes olukorras leskede pensioniseaduse puudumise tõttu. Leningradist /---/ juhtis siis piiskop Roman oma Tallinna piiskopkonda ning abistas Leningradi metropoliiti tema piiskopkonna valitsemisel. Asjad kujunesid lõpuks nii, et Roman enam Tallinna tagasi ei tulnudki.

¹⁶⁴ Алексей, Патриарх. Православие в Эстонии. Москва, Православная Энциклопедия, 1999, lk 439.

Järgnevalt vaatlen, millist rolli tuli Eesti piiskopkonnal ja VÕKil laiemalt 1950. a-il neis aktsioonides täita.

Sel ajavahemikul aktiveeris VÕKi juhtkond soikunud kontakte Ida-Euroopa õigeuskirikutega. Moskva patriarhaat loobus kanoonilistest nõudmistest Ida- ja Põhja-Euroopas asuvaile vene-õigeuskogudustele ja -kloostritele, et parandada oma mainet ja minna kaasa nõukogude võimu lepituspoliitikaga. 1955. a tagastas NSVL Soomele Porkkala sõjaväebaasi ja pikendas 1948. a sõlmitud piirilepingut veel 20 aastaks.¹⁶⁵ Teiseks, 16. juulil 1956. a otsustas NSVL ÜN likvideerida Karjala-Soome ANSV ja liita see Vene Föderatsiooniga autonoomse ringkonnana.¹⁶⁶

Moskva patriarhaat lõi a-il 1953–1957 sõbralikud suhted Soome õigeuskirikuga, tunnistas selle autonoomiat Konstantinoopoli patriarhaadi rüpes, loovutas kaks kogudust ja loobus kanoonilistest pretensioonidest Uue-Valamo mungakloostri.¹⁶⁷

Teiseks, sel perioodil „kinkis” Moskva patriarhaat kogudusi ja kloostreid kohalikele õigeuskirikutele Bulgaarias, Rumeenias, Jugoslaavias.¹⁶⁸ Neist viimasega suhtlemist hõlbustas oluliselt nõukogude võimu ja Tito-režiimi lähenemine a-il 1955–1956.¹⁶⁹ Toodud faktid tõestavad, et VÕKi tollaegsed suhted väliskirikutega peegeldavad hästi NSVLi välispoliitilist suunda.

VÕKN huvitus 1955. a ka Eesti õigeusu pagulaskiriku tegevusest. Esimese tõuke andis preester Nigul Hindo kiri Inglismaalt sooviga kontakteeruda piiskop Romaniga.¹⁷⁰ Piiskop kirjale ei vastanud, vaid saatis selle edasi volinik P. Kapitonovile

---

¹⁶⁵ Leskinen, Jari, Silvast Pekka. Suljettu aika. Porkkala Neuvostoliiton sotilaallisena tukikohtana vuosina 1944–1956. Helsinki, Werner Söderström Osakeyhtiö, 2001, lk 47; vrd История внешней политики СССР. Том второй. 1944–1975 гг. Москва, Наука, 1978, lk 218.

¹⁶⁶ Свет и тень великого десятилетия. Н. С. Хрущев и его время. Ленинград, Лениздат, 1989, lk 38.

¹⁶⁷ Иванов, Н. Взаимоотношения Русской Православной Церкви с Церквями-сёстрами за последнее сорокалетие. – Журнал Московской Патриархии, nr 2, 1958, lk 66–67; vrd Kolarz, Walter. Religion in the Soviet Union. London, Macmillan&Co Ltd, 1961, lk 68–69.

¹⁶⁸ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 312.

¹⁶⁹ Волокитина, Татьяна; Мурашко, Галина; Носкова; Альбина. Москва и Восточная Европа: Власть и церковь в период общественных трансформаций 1940–50 годов XX века. Москва, Российская политическая энциклопедия, 2008, lk 120.

¹⁷⁰ GARF R-6991–1–1313, lk 44. J. Kiivit kirjutab 16. VII 1955: Ülipühitsetud piiskop Roman. Kõnesoleva kirja andis Londonis minu kätte endine Eesti Ap. õigeusu kiriku preester Nikolai Hindo. Tundsin teda ülikooli ajal, siis oli tema perekonna nimeks Hindov. Ta palus anda seda Sinu kätte. Kirja sain lahtiselt /---/ palju ei saanud rääkida, teised tulid ja segasid ära. Kuulsin niipalju, et ta käib tööl kusagil vabrikus või ettevõttes. Et mitte aega viita, saadan Sulle selle kirja prof. N. D. Uspenskiga otse edasi ja ühtlasi palun vastu võtta austavad ja südamlikud soovitused minu poolt /---/. Südamlikult tervitav Teie Jaan Kiivit.

ja küsis tegutsemisjuhiseid. Piiskopi hirm astuda pagulaseesti vaimulikega kirjavahetusse oli tollal igati arusaadav. Julgeolek võinuks tõlgendada seda nõukogudevastase tegevusena. Viiteid, et vaimulike tegevus oli luubi all, leidub näiteks Riikliku Julgeolekukomitee 1955. a dokumentides.¹⁷¹

Sarnaselt on 1955. a täheldada isiklike esmakokkupuuteid EELK ja luterliku pagulaskiriku vaimulike vahel.¹⁷² Kohtumised leidsid aset EELK ja Läti luterliku kiriku peapiiskoppide välisvisiitide ajal. Läänega suhtlemisel pandi enim rõhku kontaktidele Luterliku Maailmaliiduga, mille täieõiguslikuks liikmeks EELK sai 1956. a.¹⁷³ Eesti piiskopkonna tollaseid suhteid Eesti õigeusu pagulaskirikuga olen eraldi käsitlenud 2006. a avaldatud teadusartiklis.¹⁷⁴

Kiriku-riigi suhete teiseks pidepunktiks oli väliskirikute delegatsioonide võõrustamine NSVLis ja kohalike kirikutegelaste lähetamine Läände. Töö välismaalastega ja VÕKi esindamine võimaldasid propageerida NSVLis väidetavat usuvabadust ja teisi välispoliitilisi kontseptsioone (nt rahumeelne kooseksisteerimine). Moskva patriarhaat aktiveeris kontakte anglikaani ja Saksamaa Liitvabariigi luterlike kirikutega, kelle delegatsioonid külastasid Moskvat esmakordselt 1954. a. Krutitsa ja Kolonna metropoliit Nikolai tegi 1955. a vastuvisiidi Lääne-Saksamaale, kus teda võõrustas president. Samal aastal võimaldati VÕKi juhtkonnal sõlmida esimesi oikumeenilisi kontakte USA, Suurbritannia ja Saksamaa Liitvabariigi protestantlike kirikutega.¹⁷⁵ Näiteks sõitsid kaheks nädalaks Suurbritanniasse metropoliit Nikolai (Boris Jaruševitš; vt biograafiline leksikon, lk 203) ja EELK peapiiskop Jaan Kiivit *sen.*¹⁷⁶ Taoline VÕKi ja EELK ühine välisvisiit polnud ebatavaline, sest Eesti ja Läti

---

¹⁷¹ Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 4. osakonna tööst 1. IV 1954–1. V 1955 ja 1955. a. – Ad Fontes (Tallinn, Rahvusarhiiv), nr 6 1999, lk 96.

¹⁷² Jürjo, Indrek. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, UMARA, 1996, lk 163–164.

¹⁷³ Mankusa, Zanda. Over the Iron Curtain: the Evangelical Lutheran Church of Latvia Meets the West. – Journal of Baltic Studies, nr 3, 2006, lk 316.

¹⁷⁴ Sõtšov, Andrei. Eesti Apostlik-Õigeusu pagulaskiriku vaimulike kirjavahetus kodumaaga ja selle kajastumine EAÕK häälekandjas Jumala Abiga 1950. a-il. – Acta Historica Tallinnensia, nr 10, 2006, lk 178.

¹⁷⁵ De Vries, Wilhelm. Kirche und Staat in der Sowjetunion. München, Verlag Anton Pustet, 1959, lk 180–182; vrd Василева, Ольга. Русская Православная Церковь и II Ватиканский собор: Факты. События. Документы. Москва, Лепта-Пресс, 2004, lk 50–51.

¹⁷⁶ Kiivit, Jaan *sen.* Kaks nädalat Suurbritannias. – Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Aastaraamat. Tallinn, Konsistooriumi väljaanne, 1956, lk 153–171.

luterlikud kirikud suhtlesid välismaaga Moskva patriarhaadi välissuhete osakonna vahendusel.¹⁷⁷

A-il 1954–1955 ei külastanud Eesti piiskopkonda ükski delegatsioon, kuigi volinik teavitas juba 1955. a märtsis Eesti piiskopkonna esikarjast võimalusest võõrustada väliskirikute delegatsioone ja pakkus oma abi. Sama aasta sügisel informeeris esikarjane P. Kapitonovit, et piiskopkonna asju tema enam ei aja ja et peatselt saab tema mantlipärijaks EPNi esimees, ülempreester G. Aleksejev, kelle kandidatuur on esitatud Moskva ja kogu Venemaa patriarhile.

Valdkonnaga haakub kaudselt võimude initsiatiivil algatatud Kuremäe nunnade lähetamise aktsioon Moskva patriarhaadile tagastatud Jeruusalemma Jumalasünnitaja külastamise naiskloostriks Ain-Keremis. Vene kirikuloolane M. Škarovski väidab ekslikult, et nunnad valiti üksnes Ukraina NSV kloostritest.¹⁷⁸ Volinik P. Kapitonovi materjalidest selgub, et komplekteerimisel kasutati ka Kuremäe kloostrit, mida 8.–10. märtsil 1955 külastas piiskop Roman.¹⁷⁹ Sobilike kandidaatide leidmine võttis aega ja alles 1956. a märtsiks valiti välja kolm nunna: Aleksandra Pridtšina, Maria Naumova, Sofia Golubeva. Eelistati mitte haridustaset ega keeleoskust (kahel nunnal oli 4-klassine ja ühel ainult 2-klassine haridus), vaid noorust, töökust ja head tervist.¹⁸⁰ Kuremäe nunnasid saadeti voliniku initsiatiivil Pühale Maale ka hiljem, nt 1959. a lõpus. VÕKN suhtus lähetusse väga tähelepanelikult ja nõudis volinikult kandidaatide põhjaliku kontrollimist.¹⁸¹ Hoolika taustauuringu järel praakis P. Kapitonov kaheksast välja neli (Evdokia Višnjova, Olga Zalevskaja, Antonina Beljajeva, Tatjana Pazjuk). Põhjuseks toodi nende kõrget iga ja tervislikku seisundit, mis ei võimalda elada teises kliimas.¹⁸²

Nõukogude võimu ja kiriku patriootilise koostöö kolmandaks valdkonnaks oli kirikutegelaste osalemine rahu- ja desarmeerimispropagandas. Ka sellesse tuli VÕKi

---

¹⁷⁷ Altnurme, Riho. Erzbischof Jaan Kiivit (1906–1971). – Beiträge zur ostdeutschen Kirchengeschichte, nr 7, 2007, lk 90; vrd Altnurme, Riho. Foreign Relations of the Estonian Evangelical Lutheran Church as a Means of Maintaining Contact with the Western World. – Kirchliche Zeitgeschichte/Contemporary Church History, nr 19 (1), 2006, lk 160.

¹⁷⁸ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 312.

¹⁷⁹ GARF R-6991–1–1420, lk 27. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1955 года. Таллин, „15” января 1956 г.

¹⁸⁰ ERA R-1961–2s–37, lk 78–79; vrd ERA R-1961–2s–36, lk 18.

¹⁸¹ GARF R-6991–1–1627, lk 38. Васильев В. Секретное письмо (No. 576/с от 13.X-1958 г.) тов. Капитонову П. Г.

¹⁸² ERA R-1961–2s–42, lk 28.

juhtkonnal anda oma veering ehk panus. Erilist lootust pandi 1955. a juulis Genfis toimunud suurriikide juhtide nõupidamisele. Kui nõukogude võim seadis eesmärgiks rahvusvahelise pinevuse maandamise ja strateegilise relvastuse piiramise, siis Lääneriikide põhihuviks oli Saksamaa taasühendamine.¹⁸³ Nõupidamise kordaminekuks saatsid õigeuskiriku kaheksa esindajat (Aleksandria, Antiokia, Venemaa, Georgia, Rumeenia, Poola, Tšehhoslovakkia, Bulgaaria) 21. juulil tervitustelegrammi USA presidendile David Eisenhowerile, Prantsusmaa peaminister Edgar Faure'ile, Suurbritannia peaministrile Anthony Edenile ja NSVL MNi esimehele N. Bulganinile.¹⁸⁴

Nõukogude desarmeerimispropagandat üritas Moskva patriarhaat populariseerida Üleilmse Rahunõukogu (ÜR) töös. Näiteks toimus 19.–23. juunil 1954 Stockholmis järjekordne ÜRi rahvusvaheline konverents. VÕKi esindav metropoliit Nikolai valiti konverentsi ususektsiooni ülemaks. Metropoliit koostas koos teiste kirikutegelastega pöördumise maailma kõigile usklikele, mis kutsus võitlema massihävitusrelvade, aatomi- ja vesinikupommi katsetamise ja kasutamise vastu.¹⁸⁵ Samasugust lobitööd rahuüritusele ja desarmeerimispropagandale tegi ka EELK peapiiskop Jaan Kiivit *sen* 1955. a juunis toimunud Helsingi ülemaailmsel rahuassambleel.¹⁸⁶

Nõukogude rahupropaganda kajastus mõningal määral ka Eesti piiskopkonnas. Märtsis 1955 saatis EPN kõigile praostidele telegrammi, mis kohustas kõiki kogudusi korraldama „patriarh Aleksiusse õnnistusel” allkirjade kogumise Viinis Ülemaailmse Rahunõukogu büroo istungijärgul kinnitatud tuumarelvade kasutamise vastase üleskutse toetuseks.¹⁸⁷ Selle ettekirjutuse pidid praostid kõigile vaimulikele edastama juba

---

¹⁸³ Materialien zur Aussenministerkonferenz in Genf. Bonn, Herausgegeben von Auswärtigen Amt, 1955, lk 14, 26–27; vrd История внешней политики СССР. Том второй. 1945–1975 гг. Москва, Наука, 1978, lk 220.

¹⁸⁴ Журнал Московской Патриархии, nr 8, 1955, lk 3. Ühisläkituses kirjutasid kiriku eesseisjad (siinkirjutaja tõlge vene keelest): Saadame teile palavaid soovide tööd edenemiseks tugeva rahu loomisel kogu maailmas. Selle eest me palvetasime Genfi nõupidamise esimesel päeval, paludes Jumalalt õnnistust teie õilsatele pingutustele tugevdada rahu, mida ihkab kogu inimkond.

¹⁸⁵ Николай, Митрополит. Конференция в Стокгольме. – Журнал Московской Патриархии, nr 5, 1954, lk 19

¹⁸⁶ Kiivit, Jaan *sen*. Ülemaailmsel Rahuassambleel Helsingis 22.–29. juuni 1955. – Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Aastaraamat. Tallinn, Konsistooriumi väljaanne, 1956, lk 95–112; vrd Läkitus kogu maailma kristlastele, samas lk 113.

¹⁸⁷ Телеграмма благочинному Валга священнику Савину, 28. III 1955. Nummerdamata kaustas „Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus 1956–59” EAÕK Valga koguduse liikme Kristina Lastikka kodus.

järgmiseks päevaks, kusjuures vaimulikud pidid kogudusekarja igati ergutama allkirju andma.¹⁸⁸ Suurt agarust rahuürituse propageerimisel ilmutas EPNi esimees, ülempreester G. Aleksejev (tulevane Tallinna ja Eesti piiskop Joann). Voliniku dokumentatsioonis on säilinud vaimuliku „rahujutus”, peetud 26. märtsil 1955 Tallinna Aleksandri peakirikus. Jutluses mõistis ülempreester hukka aatomi- ja vesinikupommide valmistajaid, kolmanda maailmasõja õhutajaid ning kutsus koguduseliikmeid üles rahuvõitlusele.¹⁸⁹ Vahemärkusena olgu öeldud, et sama läkitust toetas ka EELK konsistooriumi juhtkond.¹⁹⁰

Sellega seoses võib küsida, kas Eesti piiskopkonnas teostatud nõukogude-patriootilisi aktsioone kajastati ka piiskopkonna trükistes, häälekandjates ja läkitustes, nagu nt Moskva patriarhaadi ajakirjas (vn k *Журнал Московской Патриархии*)? Peab ütlema, et piiskopkonna kirjastustegevus oli suhteliselt tagasihoidlik, kui mitte olematu. Põhihäälekandja EPT ega teised trükised rahupropagandat ja võimu ei ülistanud. EPT piirdus lühiteadetega praostidele ja preestritele vaimulike auülendustest, ametist vabastamisest, teistesse kogudustesse üleviimistest ning surmast; üksikute tehniliste näpunäidetega, kuidas tellida kirikukalendrid või kanda raha keskvalitusele jne.¹⁹¹ Ka J. Stalini ajal hea propagandavahendina kasutatud piiskoplikud läkitused riigipühade tähistamise või valimiskampaania kohta piirdusid hiljem esikarjase tervituslausetega.¹⁹² Ei tundud ka aastaraamatute traditsiooni, mida ilmutas ebareeglipäraselt EELK ja milles leidsid kajastamist ka nn rahutöö-üritused.¹⁹³

---

¹⁸⁸ V. Savin A. Mustale, 29.03.1955. Ärakiri nummerdamata kaustas „Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus 1956–59” EAÕK Valga koguduse liikme Kristina Lastikka kodus; vrd EAA 5271–1–666, lk nummerdamata. G. Aleksejevi telegramm S. Hintsile, 28.03.1955.

¹⁸⁹ ERA R-1961–1–63, lk 15–16. G. Aleksejev kirjutas (siinkirjutaja tõlge): Kas uus maailmasõda meie päevil? /---/ Millise saatuse valib inimkond? Kas saame vaikida? Kas jääme tegevusetu? Kas saame seista eemal rahuvõitlusest, mis hoiab kogu eesrindlikku inimkonda sõja õhutamisest? /---/ Mõistame hukka evangeeliumi vaimu vastase jõupositsioonide doktriini! Oleme kõigi rahvaste ja erinevate ühiskonnavormide heanaaberliku rahupoliitika poolt! Önnistame tõe- ja rahuteed, näeme selles jumaliku tee kajastust. /---/ Häbi inimkonnale, kui ta kasutab oma hiilgavaid avastusi aatomi- ja vesinikurelva valmistamiseks! Taunime rahvaste kunstliku lahutamise poliitikat, peame kõiki inimesi vendadeks, soovime teha vennaliku koostööd kõigil elu- ja kultuurialadel. Kas sõda saab olla õiglane veenmisvahend teise maailmavaate õigsuses?

¹⁹⁰ Jürjo, Indrek. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, UMARA, 1996, lk 169.

¹⁹¹ EAA 1941–1–461, lk nummerdamata. Eesti Piiskopkonna Teataja, nr 5, 25. mai 1954.

¹⁹² Näit Eesti Piiskopkonna Teataja, nr 1, 25. aprill 1956. Piiskop Joann kirjutab: Eesti piiskopkonna kogu vaimulikkonnale, koguduste juhatuste liikmetele ja kõigile armastatud õigeile vaimulikele lastele saadan oma õnnitluse VALGUSTATUD PÜHADE puhul. ÜLESTÕUSNUD ISSANDA ARM valagu meie kõigi südamesse rõõmu ja rahu.

¹⁹³ Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Aastaraamat. Tallinn, Konsistooriumi väljaanne, 1956.

Piiskopkonna laululehtede ja maakeelsete kalendrite kohta tuleb märkida, et nende sisu oli täiesti apoliitiline ning piirdus vaimulike laulude ja kirikupühade loeteluga. Kuid ei tasu arvata, et volinik oli nende vastu ükskõikne ega kontrollinud nende sisu. Iga väiksema trükise (nt piiskopi visiitkaardid, surnu kohal loetav andeksandmispalve tekst jms) avaldamine oli väga keeruline, bürookraatlik protseduur. Nt tavalise laululehe trükkimiseks pidi EPN esiteks taotlema luba VÕKNi volinikult. Laululehtede sisu tuli täismahus tõlkida vene keelde, et maakeelt mitteoskav volinik saaks kontrollida, kas ei leidu mõnd nõukogudevastast lauset. Pärast voliniku heakskiitu edastati taotlus kinnitamiseks ENSV MNile ja kooskõlastati Glavliti ehk Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsusega, mis tegeles trükitsensuuri ja riigisaladuse kaitsmisega. Alles pärast kõrgemate instantside nõusolekuid võis mõneleheküljelise laululehe trükki lasta.

Eestikeelse õigeusukalendri trükkimiseks tuli läbida veel keerulisem rägastik, sest lisaks pidi hankima eriloa VÕKNilt. Näiteks ei antud ühele kogudusele laululehe trükkimise luba, sest selle sisu ei vastanud voliniku arvates valitsevale ideoloogiale. Nt 1954. a lõpus taotles Pärnu Issandamuutmise kiriku nõukogu EPNilt luba trükkida koguduse 50. sünnipäeva laululehte. EPN ei andnud luba, sest kavandi läbivaatamisel avastas P. Kapitonov vaimulike nimekirjas nõukogude võimu poolt karistatud ja välismaale põgenenud isikuid.¹⁹⁴

Lühidalt – 1954–1955. a-il rakendati Eesti piiskopkonna kiriklikud välissuhted, osalus rahuvõitluses ja teistes patriootilistes aktsioonides nõukogude propagandavankri ette.

---

¹⁹⁴ GARF R-6991-1-1205, lk 35; vrd Pärnu Issandamuutmise koguduse nõukogu protokolliraamat, 03.01.1935–12.10.1967. Käsikiri Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis.

2. Nõukogude religioonipoliitika piiskop Romani ajal

2.1. NLKP KK 1954. a määrus ja usuvastase kampaania mõju piiskopkonnale

7. juulil 1954 andis NLKP KK välja määrus „Suurtest puudujääkidest teadus-ateistlikus propagandas ja selle parandamise vahenditest”, mille sama aasta 17. augustil kinnitas EKP KK büroo istung. Esimene teadaolev fakt usuvastase kampaania ägenemisest Eesti piiskopkonnas on Tallinna Sitsi õigeuskoguduse sulgemise katse 1954. a suvel. 18. mail 1954 taotles linna TK kommunaalosakond koguduse likvideerimist ja kiriku ehitamist elektrijaamaks.¹⁹⁵ VÕKNi kirjalikus vastuses P. Kapitonovile nõustuti likvideerimisega, kui seda lubab ENSV MN.¹⁹⁶ 1954. a juulis taotlesid Peipsi-äärse Meerapalu küla õigeusklikud eestlased TKlt iseseisva koguduse loomise ja kiriku ehitamise luba. Taotlust põhjendati sellega, et lähedalasuv Piirissaare kogudus on venekeelne ning et lähim eesti kogudus asub liiga kaugel. Räpina rajooni juhtkond keeldus kategooriliselt.¹⁹⁷

Sagenesid ka kirikumaade võõrandamise katsed. Nt 1954. a septembris informeeris piiskopi sekretär G. Aleksejev volinikku Elva linna täitevkomitee (TK) kavatsusest võõrandada Elva koguduse maa. Koguduse hooldaja, ülempreester Joann Envere soovis jätta kogudusele alles ainsa elatusallika – 1321 m² maalapi.¹⁹⁸ Arhiivianndmed ei võimalda selgitada, kuidas olukord lahenes, kuid võib oletada, et maatükk jäi kogudusele kuni likvideerimiseni 1962. a.

Uutes tingimustes karmistas VÕKN kontrolli volinike töö üle. Septembris 1954 inspekteeris nõukogu esindaja P. Kapitonovit ja avastas kaks „puudujääki”, mis ei vastanud juulimäärusele. Esiteks leidis piiskopkonna mitmes koguduses (nt Türil, Paides ja Rakveres) ebaseaduslikke raamatukogusid, milles sai laenutada nii kiriklikku kui ilmalikku kirjandust. Teiseks, piiskopkonnas tegutses 40 registreerimata kabelit ja palvelat, kus peeti vähemalt kord aastas jumalateenistusi või palvusi.¹⁹⁹ Raamatukogud kästi viivitamatult sulgeda ja kirjandus üle anda riiklikele raamatukogudele.

¹⁹⁵ ERA R-1961–2s–32, lk 74.

¹⁹⁶ GARF R-6991–1–1205, lk. 53. Бельшев, С. секретное письмо тов. Капитонову П. Г. 3.VII 54.

¹⁹⁷ GARF R-6991–1–1205, lk 31–32. P. Kapitonov J. Karpovile, 23.07.1954.

¹⁹⁸ ERA R-1961–1–56, lk 68–70. G. Aleksejev P. Kapitonovile, nr 302, 3.09.1954.

¹⁹⁹ GARF R-6991–1–1205, lk. 67. Сивко, Иван. Докладная записка (№. 1201–26. X-54г.) о результатах проверки работы Уполномоченного по Эстонской ССР т. Капитонова П. Г.

Jumalateenistused registreerimata kabelites keelati ja kabelid suleti. Ettekirjutused tulid P. Kapitonovile Moskvast, kes informeeris piiskop Romani, kes omakorda edastas need piiskopkonna vaimulikele.²⁰⁰ Veelkord meenutati raamatute laenutamise keeldu EPTs 1955. a veebruaris.²⁰¹

Sama korralduse põhjal keelas volinik Setumaa traditsioonilised ristikäigud külakabelitesse. 16. novembri 1954. a kirjas kaebas Räpina rajooni kolhoosi „Juuni Võit” juhatuse volinikule, et iga aasta 11. novembril, Anastasia päeval tuli Petserist Matsuri külla preester koos palverändurite ja ikoonidega. Külakabelis (tsässovnas) peetud palveteenistus ja järgnenud usutalitsused taludes halvastasid juhatuse sõnul kolhoositöid. P. Kapitonov palus juba samal päeval Pihkva oblasti volinikku võtta tarvitusele abinõud, keelamaks ristikäigud Petseri kloostrist ENSV piiräärsetesse küladesse.²⁰²

Esines ka vaimulike kiriklatest väljatõstmist ja kirikurahva usutunnete solvamist. 1954. a sügisel tõsteti välja Antsla koguduse preester Jakob Mølter ja tema korter võõrandati Kraavi koolijuhataja kasuks.²⁰³ Asenduspinda Antsla külanõukogu preestriks ei pakkunud. Antsla rajooni 1. jaoskonna rahvakohus kohustas praosti ja voliniku korraldusi ootama jäänud vaimulikku vabastama vana elamispind.²⁰⁴ Sunniviisilise väljatõstmise vältimiseks kolis J. Mølter 1954. a novembris ajutiselt ühe kolhoosniku perre, kus pidi ligi seitse kuud asenduspinda ootama.²⁰⁵

Usutunnete solvamise näiteks on juhtum Värskast, kus külanõukogu üldkoosolekul 1954. a suvel hurjutas Räpina rajooni TK töötaja Vladimir Tolmats osalejaid: „Mida te nii tihti käite kirikus ja maksate papile raha! Ning jüripäeval käite lisaks veel nende rumalate piltidega!” Kolhoosnikud karjusid seepeale esinejale, et preestriks nad raha ei maksa ning see on nende eraasi, kas ikoonidega käivad ristikäikudel või mitte. Toimunust teada saades võttis volinik Räpina TKga ühendust ja kritiseeris V. Tolmatsi käitumist.²⁰⁶

---

²⁰⁰ GARF R-6991-1-1205, lk 56. Карпов, Г. Секретное письмо (по. 774/с от 4. XI-1954 г.) тов. Капитонову П. Г.

²⁰¹ EAA 1941-1-461, lk nummerdamata. Eesti Piiskopkonna Teataja, nr 2, 28. veebruar 1955.

²⁰² ERA R-1961-2s-32, lk 94.

²⁰³ ERA R-1961-1-56, lk 103. J. Mølter S. Hintsile, nr 372, 8.09.1954.

²⁰⁴ ERA R-1961-1-56, lk 112.

²⁰⁵ ERA R-1961-1-63, lk 70.

²⁰⁶ GARF R-6991-1-1205, lk 42. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1 полугодие 1954 года. Таллин, 23 июля 1954 г.

Piiskopkonna vaimulikud ei jäänud usuvastaste rünnakute passiivseks pealtvaatajaks. Näiteks 1954. a oktoobris protestis Võru praost Sergei Hints (vt biograafiline leksikon, lk 201) keskvalitsuse keeldude vastu, mis seadsid põllutööde ajal jumalateenistustele ajapiiranguid ning nõudsid palveteenistuste lõpetamist külakabelites. Praosti sõnul olid kitsendused vastuolus Vene õigeuskiriku juhtimise määrusega ja ENSV usuühingute tegevust korraldava ajutise juhendiga ning põhjustasid palju rahulolematust ja meelepaha väljakujunenud tavadega harjunud kohalike külaelanike seas.²⁰⁷ Praosti protesti kuulda ei võetud. Selle asemel soovitati S. Hintsil viia kabeli jumalateenistused üle registreeritud Värskas kirikusse, et vältida rahva käärimist ja põhjendada palveteenistuste ärajätmist hõivatuse või nt tervislike motiividega.

1955. a Kagu-Eesti õigeuskabelites palveteenistusi enam ei peetud.²⁰⁸ Surveoludes püüdis kiriku juhtkond vaimulikke toetada, kutsudes neid valvsusele ja korrektsusele. Nt augustis 1954 tegi Moskva ja kogu Venemaa patriarh piiskoppidele ettepaneku tuletada vaimulikele ringkirjaga meelde joomarluse kahjulikkust, mis oli tolle aja usuvastase kihutustöö lemmikpalaks ja tavasüüdistuseks kirikuametile.²⁰⁹ Piiskop Roman kirjutas sarnase läkituse 30. septembril 1954. Ta kutsus pidama teenistusi ja kuulutama jumalasõna eeskujulikult ning võitlema korratute kommetega (alkoholism, prassimine, tööluusid).²¹⁰

---

²⁰⁷ ERA R-1961-1-56, lk 98. S. Hints Tallinna ja piiskop Romanile, 2.10.1954.

²⁰⁸ GARF R-6991-1-1313, lk 34. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1 полугодие 1955 года. Таллин, ... июля 1955 г.

²⁰⁹ Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Агро-XX, 1996, lk 155.

²¹⁰ EAA 1941-1-461, lk nummerdamata. Eesti Piiskopkonna Teataja, nr 10, 6. oktoobril 1954. Piiskop Roman kirjutas: Pannes tähele Pühima PATRIARHI üleskutset, palun tungivalt teid, Eesti piiskopkonna vaimulikud, võtta südamesse kõik öeldu selle kombe hukatavusest – Issanda pühade rüvetamisest prassimisega, tööluusidega ja joomisega. Aidaku teie õigeaegne karjase-sõna ja -mõju usklikke olla alati oma kristliku nime kõrgusel.

2.2. Nõukogude religioonipoliitika uus lõdvenemine 1954. a ja sellele järelkajad Eestis

Usuvastane rünnak ei kestnud kaua. 1954. a sügisel loobus N. Hruštšov NLKP KK liikmete G. Malenkovi, N. Bulganini ja V. Molotovi surve all sõjakatest religioonivastastest plaanidest. 10. novembril 1954 andis NLKP KK välja määruse „Suurtest puudustest loodusteaduslikus ja usuvastases propagandas”, mis tähistas uut etappi nõukogude võimu ja Vene õigeuskirikiku suhetes. Uus dokument tühistas 1954. a juunimääruse, mõistis hukka uskliklike diskrimineerimise ja usutunnete solvamise ning peatas mitme ateistliku ajakirja (nt Наука и религия) avaldamise.²¹¹ Määrus heitis kõrvale põhimõtte, et usklikud ei saa olla sotsialismi ehitamisele lojaalsed ja õhutas ateistliku töö teadusliku poole arendamist.²¹²

Siinkirjutaja on nõus kirikuloolaste M. Škarovski ja T. Tšumatšenko väidetega, et Nõukogude religioonipoliitika lõdvenemist soodustasid eeskätt kolm tegurit:

- 1) järeleandmine välismaa kirikute ja uskliklike protestidele;²¹³
- 2) parteisisene võitlus N. Hruštšovi ja G. Malenkovi blokkide vahel;
- 3) NSVLi sise- ja välispoliitilised probleemid.²¹⁴

Poststalinistlikes oludes tuli võimul tõesti rohkem arvestada nõukogude ühiskonna liberaliseerumisega. Selle tulemusena jõudsid sula kevadtuuled ka kiriku-riigi suhetesse, mida püüti reguleerida uue määruse leebes vaimus.²¹⁵

Liberaalsem religioonipoliitika jõudis ENSVsse 1955. a kevadel, kajastudes eelkõige seadusandlikul tasandil. Märtsis 1955 andis ENSV MN välja määruse „Usukultuslike hoonete avamise korra muutmisest”, mille kohaselt läks faktiliselt tegutsevate, kuid ametlikult registreerimata usuühingute taasavamine ja arvelevõtmise üle liiduvabariikide MNide pädevusse. Tegevust tuli siiski endiselt kooskõlastada VÕKNi või UNiga.²¹⁶ ENSV MN tutvustas määrust operatiivselt kohalikele VÕKNi ja

²¹¹ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 351.

²¹² Religion in the USSR. Edited by Robert Conquest. London, The Bodley Head, 1968, lk 45–46; vrd Conquest, Robert. Église orthodoxe et État soviétique depuis la mort de Staline. – Istina, nr 4, 1970, lk 466.

²¹³ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 351.

²¹⁴ Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Агро-XX, 1996, lk 160.

²¹⁵ Samas, lk 159–160.

²¹⁶ ERA R-1-3-786, lk 597. ENSV MNi määrus nr 74 „Usukultuslike hoonete avamise korra muutmisest“, 3. märts 1955.

UNi volinikele,²¹⁷ juhindudes tegelikult ka NSVL MNi määrusest nr 259, 17. veebruarist 1955,²¹⁸ mida VÕKN tutvustas P. Kapitonovile märtsis.²¹⁹

EKP võimuladvik üritas demonstreerida uusi manöövreid Nõukogude religioonipoliitikas ja kutsus usuküsimustes suuremale korrektsusele. 17. jaanuaril 1956 toimunud EKP 9. kongressil kritiseeris Johannes Käbin (vt biograafiline leksikon, lk 207–208) aastaaruandes usuvastase propaganda liialdusi. Usutundeid ei tohtinud tema arvates solvata ega samastada kapitalistlike iganditega. Näitena tõi J. Käbin 1955. a Jõhvi rajoonilehes ilmunud rahvakohtuniku I. Hoolmani artikli, mis seadis usklikud ühte ritta varaste, joodikute ja huligaanidega. J. Käbini arvates ei soodustanud taoline kirjutus usuigandite kaotamist. Ta rõhutas teaduslik-ateistliku töö tähtsust, sest täheldati usuelu aktiveerumist Tallinnas, Pärnus, Rapla ja Jõhvi rajoonides.²²⁰

ENSV ajakirjandus oli sel ajal tõesti veel kaugel kiriku ja usu erapooletust käsitlemisest. Seda tõestavad ilmekalt kaks näidet. Detsembris 1955 ilmus Jõhvi rajoonilehes Путь Социализма artikkel, mis nimetas usulisi veendumusi kapitalistlikeks iganditeks nagu nt ka joomarlus, huligaansus ja vargus.²²¹ Jõhvi õigeuskogudus eesotsas preester A. Ridigeriga kirjutasid lehele protestikirja ja saatsid selle ka volinikule.²²² Aprillis 1955 avaldati Kilingi-Nõmme rajoonilehes Kolhoosi Tee Mart Mätase tekst pealkirjaga „Ebaaus käitumine”, mis andmeid kontrollimata süüdistas ühte vaimulikku bussisõiduga kaasnevate kohustuste eiramises.²²³

Kuidas reageeris P. Kapitonov Nõukogude religioonipoliitika liberaliseerumisele? Siinkirjuta arvates vaoshoitult ja ettevaatlikult. P. Kapitonovi reserveeritus avaldus üsna selgesti koos UNi voliniku Aleksander Veiderpassiga (vt biograafiline leksikon, lk 213) koostatud ettekandes EKP KK 3. pleenumile 23.–25. oktoobriks 1956. Selles on pigem juttu kirikute aktiveerunud tegevusest ja usuigandite visast püsimisest kui usuvabaduse kaitsmisest 1954. a novembrimääruse vaimus. Volinikke tegi murelikuks usuelu kasv, mis peegeldus kirikute majandusliku seisuga

²¹⁷ ERA R-1961–1–65a, lk 1.

²¹⁸ Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Агро-XX, 1996, lk 162.

²¹⁹ ERA R-1961–2s–34, lk 1–3. G. Karpov P. Kapitonovile, nr 10, 11.03.1955.

²²⁰ ERAF 1–4–1923, lk 53. Протокол IX съезда КП Эстонии.

²²¹ Хоольманн. И. Борьба с пережитками капитализма в сознании людей. – Путь Социализма, nr 143 (867), 1. detsember 1955, lk 2.

²²² ERA R-1961–2s–35, lk 24. P. Kapitonov Jõhvi rajoonilehe Путь Социализма toimetusele, 9.12.1955.

²²³ Mätas, M. Ebaaus käitumine. – Kolhoosi Tee, nr 51 (654), 22. aprillil 1955, lk 2. M. Mätas kirjutab V. Väinloo kohta: Niisugused sulivõtted ei sobi nõukogude ühiskonda. Ühiskond mõistab karmilt kohut selliste Väinloo-taoliste tembumeeste üle.

kosumises ning jumalateenistuste ja talituste arvu kasvus.²²⁴ P. Kapitonov ja A. Veiderpass kaitsesid religioonipoliitika konservatiivsemat suunda, minnes NLKP KK 1954. a määrusest vaikselt mööda. Ka Olaf Kuuli mainib, et EKP KK 3. pleenum üritas, vaatamata NLKP 20. kongressi liberaalsetele otsustele, jääda ideoloogiatöös kindlaks senisele poliitikale.²²⁵

Liberaalsema religioonipoliitika üheks teeneks peab siinkirjutaja õigeuskoguduste sulgemisprotsessi ajutist peatumist, mistõttu nt a-il 1954–1956 ei likvideeritud ENSVs neist ühtegi. Ka volinik A. Veiderpass ei sulgenud sel ajal ENSVs ühtegi kogudust, vaid ainult ühe luterliku palvemaja Raadi alevis 1954. a.²²⁶

1950. a-te keskel püüti avada mõningaid varem suletud õigeuskogudusi. Erilist agarust näitas üles Saare-Hiiu praostkond. Volinikule laekusid taotlused Mõnnuste ja Tiirimetsa koguduste ning Mudaste-Malvaste kabeli taasregistreerimiseks vähemalt abikogudustena.²²⁷ P. Kapitonov polnud põhimõtteliselt kirikute ja palvelate avamise vastu, kuigi viivitas nende arvelevõtmisega.

Eesti piiskopkonna valitsusel avanesid suuremad võimalused suletud koguduste hooldamiseks, nagu näiteks 1952. a likvideeritud Rõngu koguduses. Nimelt määrati oktoobris 1955 Tartu praosti soovitusel Rõngusse hooldajaks Tartu Aleksandri preester J. Ümarik.²²⁸ Selle tulemusena elavnes soikunud usuelu ja likvideeritud Rõngu-Tilga koguduse liikmed hakkasid taotlema kirikuhoone tagastamist. See aga ei olnud sugugi meelega järgi rajooni juhtkonnale, sest sundis tühjana seisvale Rõngu apostlik-õigeuskirikule rakendust otsima.²²⁹ Kaaluti kiriku ehitamist klubiks, kuid vahendite puudusel otsustasid Elva rajooni TK ja volinik pühakoja hoopis lammutada.²³⁰

---

²²⁴ ERA R-1961–2s–37, lk 120–122. P. Kapitonov G. Karpovile, 10.10.1955.

²²⁵ Kuuli, Olaf. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–69. Tallinn, Ühiselu, 2002, lk 73.

²²⁶ ERA R-1989–2s–14, lk 53. Вейдерпас, А. Отчёт о состоянии религиозных культов на I полугодие 1955 года.

²²⁷ Sõtšov, Andrei. Eesti õigeusu piiskopkonna koguduste likvideerimise Nikita Hruštšovi ajal aastail 1954–64. – Acta Historica Tallinnensia, nr 11, 2008, lk 116.

²²⁸ ERA R-1961–58, lk 44. Piiskop J. Ümarikule, 10.10.1955.

²²⁹ ERA R-1961–2s–38, lk 39. Elva rajooni TK esimees P. Kapitonovile, 7.5.1956.

²³⁰ Samas, lk 92–93.

2.3. Vaimulike maksuraskused ja kokkupuuted põllumajandusreformidega 1955. a

Varsti selgus, et nõukogude võimu religioonipoliitika ei liberaliseerunud kiriku-riigi suhetes üldisemalt. Näiteks ei muutnud ranget maksupoliitikat ka sulaja kevadtuuled. Kirikuteenijate suhtes kõrgemal tasandil rakendatavat fiskaalpoliitikat püüti asjatult reformida. Näiteks otsustati VÕKNi 3. augustil 1954 toimunud erinõupidamisel, et NSVL ÜNi presiidiumi 30. aprilli 1943. a tulumaksuseaduse kohaselt peaks vaimulikele kehtestama soodsamad tulumaksumäärad ning paigutama nad kodus töötajate suurema maksukoormusega rühmast ümber tööliste-teenistujate kategooriasse.²³¹ Kodus töötajateks loeti iseseisvate tuluallikatega isikud (erakaupmehed, eratöösturid, turukaupmehed, käsitöölised, voori- ja kärumehed, eramajade omanikud, korterite ja tubade väljaüürijad, vabakutselised jne).²³² M. Škarovski andmeil täideti otsus alles 1989. a.²³³

Et P. Kapitonovi ülemused nõudsid tähelepanelikumat suhtumist maksukaebustesse, selgub järgmistest faktidest. 27. veebruaril 1954 saatis P. Kapitonov kõikidesse ENSV rajooni- ja linnakomiteedesse kirja palvega vaadata üle kõik a-il 1951–1953 õigeusukoguduste tulumaksukaebused ja informeerida teda tulemustest. Sarnane päring esitati ka ENSV rahandusministeeriumile.²³⁴ Analüüsi tulemusi tutvustas P. Kapitonov VÕKNi esimehele 1954. a esimese poolaasta koondaruandes. Voliniku andmeil ei tõusnud maksukaebuste arv 1950. a-te keskel. Näiteks 1954. a jaanuarist juunini laekus talle viis maksukaebust, millest kaks puudutasid ebaõiglast tulumaksustamist ning kolm – rahulolematust kogudusele esitatud maarendise ja hoonetemaksuga.²³⁵

Siinkirjutaja arvates põhjustas põhiprobleemi mitte tulumaks, vaid uus maksukoormuse liik – liha- ja põllumajandussaaduste müüginorm. Nimelt informeeris NSVLi põllumajandussaaduste varumise ministeerium 1954. a jaanuaris VÕKNi, et

²³¹ Гордун, Сергей. Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии. – Le Messenger, nr 158, 1990, lk 123.

²³² Kangur, M. Teadaanne. – Õhtuleht, nr 8 (374), 10. jaanuar 1946, lk 4.

²³³ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). Москва, 1999, lk 352.

²³⁴ ERA R-1961–2s–32, lk 55.

²³⁵ GARF R-6991–1–1205, lk 34. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1954 года. Таллин, „15” июля 1954 г.

õigeusvaimulikele nagu teistele nn organiseerimata, kodus töötajatele kehtestatakse sarnaselt üksiktalupidajatega iga-aastane kindel liha- ja põllumajandussaaduste norm.²³⁶ Varumist ehk kolhoosidelt põllumajandussaaduste võtmise mooduseid oli ENSVs kuni 1958. a-ni kolme liiki: normkohustused, kokkuost ja traktorijaamade kaudu masinate laenutamine.²³⁷ NSVLi varumisministri juhend nr 978 „Kolhoosnikute, tööliste, teenistujate ja teiste majandite loomakasvatuse riiklike müügikohustuste määramise kohta“ võrdsustas 31. detsembril 1955 nn kirikuteenijate majandid iseseisvate üksiktalunditega. Seega pidid maal elavad vaimulikud hakkama täitma liha- ja põllumajandussaaduste andmise kohustust.²³⁸

Kirikuteenijate müüginorm haakus kogu Nõukogude põllumajanduse reorganiseerimisega alates 1955. a-te algusest. Jaanuaris 1955 kogunes NLKP KK pleenum, mis reformis riiginormide varumise süsteemi ja kuulutas esimese järgu teraviljaks maisi. 9. märtsist 1954 pärineb NLKP KK ja NSVL MNi määrus „Põllumajanduse praktika muutmisest”.²³⁹

Just sel ajavahemikul suurenes vaimulike protestikirjade arv volinikule palvega saada vabaks müüginormi-ikkest. Kõige rohkem „paksu verd“ tekitas problemaatika Saare- ja Muhumaal, mida vaatlen siinjuures lähemalt. Esimesena püüdis korraldusi vaidlustada praost F. Kadarik, keda kohustati liha- ja põllumajandussaadusi müüma juba 1954. a. Kuna praosti majapidamises oli arvel üks lehm ja üks siga, määras Orissaare rajooni kolhoos tema normiks 103 kg piima, 30 kg sealiha ja ühe seanaha. Vaimuliku perele käis see aga ilmselgelt ülejõu.²⁴⁰ Huvitav, et praosti norm sarnanes toleaege keskmise kolhoosipere aastasele kohustusele, milleks oli 30 kg liha, 100 kg piima ja 50 muna.²⁴¹ 1955. a kehtestati müüginorm juba peaaegu kõigile praostkonna külapreestritele, kes „üksiktalundi loomapidajatena” pidid kolhoosi varumispunktidesse

---

²³⁶ ERA R-1961-1-85, lk 20. NSVL varumisminister VÕKNi esimehe asetäitjale S. Belõševile, 11.1.1954.

²³⁷ Purre, Arnold. Põllumajandus okupeeritud Eestis. – Eesti saatusaastad 1945–60. 3. kd. Stockholm, EMP, 1965, lk 72.

²³⁸ ERA R-1961-1-75, lk 16.

²³⁹ Purre, Arnold. Põllumajandus okupeeritud Eestis. – Eesti saatusaastad 1945–60. 3. kd. Stockholm, EMP, 1965, lk 34–35.

²⁴⁰ F. Kadarik P. Kapitonovile, nr 21, 16.5.1955. Ärakiri nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare-Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad” (1953–1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis.

²⁴¹ Purre, Arnold. Põllumajandus okupeeritud Eestis. – Eesti saatusaastad 1945–60. 3. kd. Stockholm, EMP, 1965, lk 66.

viima ühtekokku 400 kg piima, 60 kg liha ja 100 kanamuna.²⁴² Seega asetas uus kohustus kohalikud vaimulikud omamoodi kolhoosimoonaka seisusse.

Müüginormi sissenõudmisega mindi niikaugemale, et kohustus pandi isegi vaimulikele, kes ei pidanudki pudulohuseid. Näiteks Muhu-Hellamaa preester Eugen Tamme juhtum, kelle majapidamine koosnes kanadest ja 0,15 ha aiamaast. Orissaare rajoonikomitee esitas sellise põhjenduse, et kuna kohustust kandsid kõik Saare- ja Muhumaal elavad õigeusvaimulikud, pidi ka preester E. Tamm leidma ja viima varumispunkti liha ja mune.²⁴³ Märkusena võib lisada, et 1955. a teenis Saare-Hiiu praostkonnas 4 preestrit, kelle majapidamised ei olnud üldse suured: keskmiselt 0,15 ha aiamaad, üks lehm ja mõni kana.²⁴⁴

Vaimulike protesti- ja kaebekirjad volinikule, piiskopkonna valitsusele ja ENSV põllumajandusministeeriumile ei muutunud midagi. Veel 1956. a jaanuaris palus praost F. Kadarik volinikku astuda samme vaimulike ümberarvestamiseks tööliste-teenistujate kategooriasse, mis vabastaks neid nimetatud maksust.²⁴⁵

Sellega seoses tuleb küsida, kas sarnast müüginormi nõuti ka mujal piiskopkonnas? Arhiiviallikad viitavad Obinitsa kogudusele Setumaal, Kuremäe naiskloostri ja Värskas kogudusele. Obinitsas kerkis probleem 1955. a suvel seoses NSVLi statistika keskvalitsuse korraldatud üleliidulise külvihoendusega. Selle alusel võeti ENSVs arvele ja maksustati kõik külvid (ühiskülvid, riiklike majandite külvid, kolhoosnike, tööliste-teenistujate isiklike aiamaade külvid) ning Vastseliina rajoonikomitee maksustas ka Obinitsa koguduse preestri Vilemon Talomehe. Ettekäändeks toodi, et ta kasvatas 0,42 ha aiamaalapidil rukist, otra, kartulit ja vikki. Preester V. Talomehe protestikirjast volinikule selgub, et koguduse kasutada oli hoopis 0,05 ha aiamaad, sest ülejäänud kuulus kolhoosile.²⁴⁶ Kehtestatud normi tühistamist taotles preester asjatult kaks aastat. 1957. a mais teatas ENSV rahandusministeerium, et kohustus oli õige ja seadusekohane. Muutus vaid argumentatsioon: vaimuliku kohustuse aluseks sai mitte aiamaa, vaid majapidamises arvel olnud kaks siga ja kaks koguduse

---

²⁴² ERA R-1961-1-64, lk 30.

²⁴³ ERA R-1961-1-63, lk 32b. E. Tamm P. Kapitonovile, 21.06.1955.

²⁴⁴ ERA R-1961-1-63, lk 34.

²⁴⁵ F. Kadarik P. Kapitonovile, nr 5, 29.01.1956. Ärakiri nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare-Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad” (1953-1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis.

²⁴⁶ ERA R-1961-1-63, lk 80-81. V. Talomees P. Kapitonovile, 26.06.1955.

poolt „ekspluateeritavat“ töötajat. Vaimulikult nõuti ka vana võla: 60 kg liha, 100 kanamuna ja üks seanahk – kustutamist.²⁴⁷

1955. a palus volinikult normkohustuse vähendamist ka Kuremäe kloostriülem iguumenja Rafaila (Migatševa). NSVLi varumisministeeriumi volinik ENSVs taotlust ei rahuldanud ja õdedel tuli leppida suure piimasaaduste müüginormiga.²⁴⁸ Värskas elav Võru praost S. Hints normistati 1956. a augustis liha- ja kartuli müügikohustusega. Seda nõudis praostilt ENSV rahandusministri asetäitja I. Kulkin.²⁴⁹

1950. a-te keskel kaasnes N. Hruštšovi põllumajandusreformidega laimukampaania nende vastu, kes oma arukainuses ei toetanud või kritiseerisid uuendusi. „Tagurliku elemendi” hulka sattusid ka vaimulikud, kellele kohalikud võimuesindajad kleepisid külge vastuhakkaja sildi. Toon näite Lelle preestrist Jakob Kiiratsist (vt biograafiline leksikon, lk 206).²⁵⁰ 1955. a palus Türi rajoonikomitee sekretär L. Kaasik P. Kapitonovit kutsuda korrale vaimulikku, kes olevat maisikasvatuse vastu sõna võtnud. Ta väitis, et J. Kiirats ei tunne põllumajanduse aluseid ega mõista suure söödaväärtusega kultuuri kasvatamise tähtsust ning keeldub osalemast põllumajanduse arendamisel.²⁵¹ Vaimuliku põhisuüks arvati, et vestlustes kohalike kolhoosnike ja masina-traktorijaamade (MTJ) töötajatega olevat ta selgitanud maisikasvatuse mõttetust, põhjendades seda isiklike kogemustega agronoomias.²⁵²

Preester J. Kiiratsi kirjavahetusest piiskopkonnaga selgub, et süüdistuste tegelikuks põhjuseks ei olnud mitte vastuseis põllumajandusreformidele, vaid hoopis kolhoosi juhtkonna kavatsuses võõrandada Lelle koguduse maa ja kirikla maisi istutamise ja elamispinna puuduse ettekäändel.²⁵³ Preester selgitab, et maisist pole tal koguduseliikmete ega kolhoosnikega juttu olnud. Ta möönab, et küsis selle kohta kolhoosi „Rahu“ uelt töötajalt sm Paumetsalt, kes tuli maisi istutamiseks võõrandama kogudusele 1947. a tüüplepinguga kinnitatud maad. Preestri kirjadest selgub ka, et

---

²⁴⁷ ERA R-1961-1-75, lk 16. ENSV rahandusminister V. Talomehele, 16.5.1957.

²⁴⁸ GARF R-6991-1-1420, lk 7. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1955 года. Таллин, „15” января 1955 г.

²⁴⁹ EAA 5271-1-667, lk nummerdamata. I. Kulkin S. Hintsile, nr 708, 17.08.1956; vrd sealsamas I. Kulkin S. Hintsile, nr 709, 25.08.1956.

²⁵⁰ GARF R-6991-1-1528, lk 68-69. Капитонов, Павел. Краткая справка о церковнослужителях Эстонской православной епархии имевших судимость и возвратившихся из заключения на церковную службу на I. VII 1957 г.

²⁵¹ ERA R-1961-1-60, lk 9. L. Kaasik P. Kapitonovile, nr 353, 19.5.1955.

²⁵² ERA R-1961-2s-35, lk 12. L. Kaasik P. Kapitonovile, 16.06.1955.

²⁵³ ERA R-1961-1-60, lk 11. J. Kiirats EPNile, 27.05.1955.

kolhoosiesimees Paulits otsis endale elamispinda ja ähvardas ära võtta koguduse kirikla, kuigi kindlustus ja maksud olid juba makstud kogu 1955. a eest.

Siinkirjutaja kaldub arvama, et J. Kiiratsi mustamise tagamaaks oli pigem isiklikul pinnal tekkinud konflikt, mitte maisivastane väljaastumine või kolhoosi juhtkonna tõsine soov kogudusemaad võõrandada. Seda tõendab ka, et volinik ei lahendanud olukorda ei ühe ega teise poole kasuks – Lelle kiriklat ja kirikumaad ei võõrandatud ning ka preestri vastased süüdistused jäeti tähelepanuta.

Kirjeldatud maksuprobleemast nähtub, et uuritaval ajavahemikul piiskopkonna vaimulike maksuik ei vähenenud, vaid suurenes müüginormide tõttu. Kuigi kõik kaebused edastati voliniku initsiatiivil läbivaatamiseks kas ENSV põllumajandus- või rahandusministeeriumisse, saadi varem või hiljem eitav vastus. Siit saab mõistetak, miks mitmed maavaimulikud loobusid loomapidamisest ning vähendasid niigi väikeste aia- ja põllulappide harimist. Siiski ei aidanud miski neil vabaneda uuest maksuliigist. Näiteks maakasutusest loobumine võimaldas vabaneda ainult kartulinormist. TKd jätkasid kehtestatud normi sissenõudmist. NSVLi varumisministri 31. detsembri 1955 käskkiri nr 678 püsis muutumatuna kuni 1980. a-teni.²⁵⁴

Huvitav, et 1950. a-te keskel ei käsitletud põllumajandusreformide kriitikat veel eriti raske kuriteona. Kuid alates 1959. a-st seostati näiteks maisikasvatamise eiramine nõukogudevastase agitatsiooni ja propagandaga, mille eest võis kriminaalkoodeksi alusel karistada vabadusekaotusega kuuest kuust kuni seitsme aastani.²⁵⁵ Lühidalt – nõukogude võim tegi kõik, et kolhoosidelt, üksiktalunikelt ja maavaimulikelt maksimum välja pressida.

---

²⁵⁴ F. Kadarik A. Sõtšovile, 31.03.2005. Kiri A. Sõtšovi isiklikus arhiivis.

²⁵⁵ Пыжиков, А. В. Опыт модернизации советского общества в 1953–1964 годах: общественно-политический аспект. Москва, ЗАО Издательский дом „Гамма”, 1998, lk 126–127; vrd Eesti NSV Kriminaalkoodeks: kommenteeritud väljaanne. Tallinn, Eesti Raamat, 1965, lk 172–175.

2.4. Võimu ja vaimulike teised konfliktid 1955. a

Eesti piiskopkonna ja nõukogude võimu suhetes esines teisigi probleeme, millesse sulaaja liberaalsem õhustik ei küündinud. Usklike ja võimuesindajate konflikte võib jagada neljaks:

- 1) vaimulike mittelubamine haiglatesse,
- 2) kirikuteenijate pensionist ilmajätmine,
- 3) vaidlused natsionaliseeritud kiriklate ümber,
- 4) kalmistupühade keelustamine.

Vaimulike mittelubamine haiglatesse on tuvastatav P. Kapitonovile 1950. a-te keskel laekunud kaebekirjadest. Näiteks kaebas Jekaterina Siller 1955. a alguses Tallinna onkoloogiahaigla juhtkonna peale, sest see eiras tema haige õe soovi ning keelas preestri juurdepääsu ja usulise hoolekande. Tänu voliniku isiklikule sekkumisele ja ENSV tervishoiuministeeriumi päringule õnnestus patsiendi soov siiski täita.²⁵⁶ Sama aasta teisel poolel pöördus sarnase kirjaga voliniku poole Kiviõli koguduse preester Peeter Sokolov, kellele kohalik haigla keelas juurdepääsu voodihaigele, kes avaldas soovi kohtuda. Hiljem käskis ENSV tervishoiuministeerium Kiviõli linnahaigla juhatust võimaldada haigete avalduste korral vaimulikule üksikuid külaskäike.²⁵⁷ 1957. a esimesel poolel ei lubanud Valga linnahaigla kohalikku preestrit Valentin Savinit (vt biograafiline leksikon, lk 211) raskelt haige patsiendi juurde vaatamata isegi kirjalikule kutsele.²⁵⁸

Esines samuti juhtumeid, kui kirikuteenijate pensioniaastaid kärbiti fabritseeritud valesüüdistuste alusel. Nõnda tehti Emmaste-Kuri koguduse preestri P. Kärkiga, kes kutsuti 24. juunil 1955 Hiiumaa rajooni sotsiaalosakonda, kus talle loeti ette arhiiviteade tema kuulumisest 1934. a Eesti Vabadussõjalaste Liitu. Selle alusel otsustas TK tühistada vaimuliku pensioni kooliõpetajana väljateenitud a-te 1938–1950

---

²⁵⁶ GARF R-6991-1-1313, lk 17. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1955 года. Таллин, ... июля 1955 г.

²⁵⁷ GARF R-6991-1-1420, lk 5. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1955 года. Таллин, „15” января 1956 г.

²⁵⁸ GARF R-6991-1-1528, lk 51. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1957 года. Таллин, „13” июля 1957 г.

eest.²⁵⁹ Teade põhjustas suurt hämmingut eakale preestrile, kelle väitel ta pole kunagi kuulunud sellesse liitu, mida ta üritas tõestada ka volinikule saadetud protestikirjas.²⁶⁰ P. Kärki kooliõpetajapension polnud sugugi suur ka Eesti Vabariigi ajal.²⁶¹ Pärast preestri andmete kontrollimist ENSV julgeolekukomitee poolt selgus, et tegemist oli valesüüdistusega, misjärel 1956. a jaanuaris endine pensionimäär taastati. Kuid üksnes pensioni taastamine ei rahuldanud vaimulikku. Ta nõudis ka oma maine taastamist, mis peseks teda puhtaks „fašismi häbiplekist” ja rehabiliteeriks nii kohalike usklikute kui võimumeeste silmis.²⁶²

Torkab silma, et samal ajal kerkis esile ka vaimulike elamispingade probleem. 1955. a hakkasid mitmed kogudused taotlema voliniku kaasabi oma vaimulikele elukoha soetamiseks. Enamasti need palvekirjad ei saavutanud oodatud tulemust, sest võõrandatud kogudusemaju ei tagastatud. Kommunaalosakonnad põhjendasid äraütlemissi elamispinna defitsiidiga. Seda argumenti kasutas näiteks ka Kohtla-Järve linna TK ettevõtte ja heakorra kontor 31. mail 1955 kirjalikus vastuses volinikule, et jätta rahuldamata kohaliku koguduse palvet.²⁶³

1955. a novembris taotles Räpina koguduse juhatus voliniku kohest kaasabi ja korraldust elamispingade eraldamiseks vaimulikule ja kirikuvalvurile.²⁶⁴ Koguduse preestrimaja ja ülejäänud abihooned natsionaliseeriti täies mahus juba 1952. a, mistõttu preester V. Savin oli sunnitud otsima oma perele teist eluaset.²⁶⁵ Kuna kohalik TK ei pakkunud asenduspinda, andsid koguduse usklikud asja 1956. a Räpina rahvakohtusse, lootes võidelda tagasi võõrandatud, kuid tühjana seisvat valvurimaja.²⁶⁶ Kohus palvet ei rahuldanud, vaid lasi majja kolida oma ametnikel. Asenduspinna eraldamist taotleti Räpinas ka hiljem, kuid ikka tulutult.²⁶⁷

---

²⁵⁹ ERA R-1961-2s-35, lk 14-15. P. Kapitonov ENSV julgeolekukomitee esimehele I. Karpovile, 12.07.1955.

²⁶⁰ GARF R-6991-1-1420, lk 4-5. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1955 года. Таллин, „15” января 1956 г.

²⁶¹ ERA 1356-2-3017, lk nummerdamata. Kärk, Peeter. Riigikohtu 1939-40 aa. administratiivaasjade kohtutoimik.

²⁶² ERA R-1961-2s-38, lk 27.

²⁶³ ERA R-1961-1-63, lk 28.

²⁶⁴ ERA R-1961-1-63, lk 116. Räpina koguduse kahekümnik P. Kapitonovile, 25.11.1955.

²⁶⁵ GARF R-6991-1-717, lk-d 12, 86, 88, 103, 111.

²⁶⁶ ERA R-1961-1-69, lk 41. Räpina koguduse kahekümnik Räpina jaoskonna rahvakohtusse, 30.03.1956.

²⁶⁷ ERA R-1961-1-80, lk 4. J. Niinemets P. Kapitonovile, 3.03.1958. Teatatud isiklikult. Kapitonov 26.03.1958. P. Kapitonov kirjutas taotlusele lühikese ja lakoonilise märkuse: mitte lubada.

Seoses kirjeldatuga peame küsima, kas TKd teostasid 1950. a-te keskel uusi võõrandamisi? Teadaolevalt riigistati Rapla rajooni TK ja VÕKNI ühisinitsiatiivil ainult Juuru kogudusemaja.²⁶⁸ 1955. a üritas Pärnu rajooni TK algatada Jaagupi-Uduvere ja Kergu kiriklate riigistamist.²⁶⁹

Tahaksin juhtida tähelepanu ka ainsale positiivsele näitele, kui Kuressaare õigeuskogudusel õnnestus kohtu teel tagasi võidelda 1952. a riigistatud preestrimaja aadressiga Allee 10. 1955. a mais esitas koguduse juhatus rajooni TKle 101 koguduseliikme allkirjaga tagastamistaotluse, mille ära kiri saadeti ka volinikule ja ENSV MNile.²⁷⁰ Vaatamata linna TK vastuseisule otsustas ENSV Ülemkohtu Tsiiviilasjade Kohtukolleegium 8. oktoobril 1955, et TK konnaallosakond peab maja vanale omanikule tagastama.²⁷¹

Järgnevalt vaatlen kalmistupühade problemaatikat. A-il 1954–1955 ei takistanud TKd üldjuhul õigeusu kalmistupühade pidamist vaimulike kavandatud ajal ja kohas. Esines vaid üksikjuhtumeid, kui omavalitused nõudsid seoses kevadkülvi ja kevadtöödega surnuaiapäha edasilükkamist. Nõnda läks 1955. a Uruste, Haanja-Plaani ja Kärkna-Lähte koguduste üldhingepalvustega.²⁷²

Juhtus, et volinik nõudis TKdelt kalmistupühakeelu tühistamist ja üldhingepalvuse pidamist varem kavandatud kuupäeval, nt 1955. a Kärkna-Lähtes. 1955. a juunis keelas Tartu rajooni TK kohaliku kalmistupäha, viidates vaimuliku taotluse ebakorrektsusele. Pärast P. Kapitonovi sekkumist lubati surnuaiapäha pidada preestri esialgse plaani kohaselt.²⁷³ See omakorda näitab voliniku meelevaldal kohaliku võimuga suhtlemisel, mis hiljem järk-järgult vähenes.

1955. a muutus ka kalmistupühade taotlemise kord. Kui varem piisas kalmistupäha aja ja koha kirjalikust teatamisest kohalikule TKle ja volinikule vähemalt

---

²⁶⁸ ERA R-1961-1-63, lk 86. Juuru koguduse juhatus P. Kapitonovile, 27.5.1955; vrd GARF R-6991-1-1313, lk 36. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1 полугодие 1955 года. Таллин, ... июля 1955 г.

²⁶⁹ ERA R-1961-1-60, lk 3. Pärnu-Jaagupi rajooni TK esimees H. Laanisto P. Kapitonovile, 17.3.1955; vrd ERA R-1961-1-63, lk 56. Zinaida Lilienthal J. Kiiratsile, 23.5.1955.

²⁷⁰ ERA R-1961-1-63, lk 43–47. Kuressaare koguduse kahekümnik Kingissepa rajooni TK esimehele, 5.5.1955.

²⁷¹ ERA R-1961-1- 69, lk 17; vrd Toon, Martin. EAÕK Kuressaare päha Nikolai koguduse ajalugu. Kuressaare, AS Terbo, 1997, lk 45.

²⁷² ERA R-1961-1-64, lk 90.

²⁷³ ERA R-1961-1-64, lk 63. Tartu rajooni TK sekretär Hendrik Resto Ermil Allikule, 8.07.1955.

kaks nädalat varem, siis nüüd pidi vaimulik taotlusse lisama ka vastutava korraldaja nime ja kontaktandmed.²⁷⁴

Peatüki kokkuvõte

Peatüki kokkuvõttena võib öelda, et uuritava ajavahemiku põhimuutuseks Eesti piiskopkonna halduskorralduses oli piiskopkonna nõukogu taastamine 1955. a jaanuaris. Nõukogu loodi eesmärgiga teostada administratiivset juhtimist kohapeal, sest Leningradis resideeruvale piiskop Romanile muutus see praktiliselt võimatuks. Juhtimise üleminek ei kahandanud esikarjase positiivset rolli kodupiiskopkonna abistamisel. Tema teeneteks võib pidada Moskva patriarhaadi keskkassa dotatsioonide tagamist ja Eesti sektsiooni avamist LVSi juures.

Mõneti ebaõnnestus kirikukalendri ühtlustamise aktsioon piiskopi viimasel valitsemisaastal 1955. Kuigi osa eesti linnakogudusi (nt Tallinnas, Tartus ja Pärnus) hakkas ülestõusmispühi pühitsema Ida paasakalendri järgi, jäi valdav enamus maakogudusi truuks Lääne paasakalendriks.

1955. a lõpus asus VÕKi juhtkond aktiivselt otsima uut piiskopikandidaati. Peagi määrati ametisse EPNi esimees G. Aleksejev.

Piiskopkonna nõukogude-patriootilist tegevust 1950. a-te keskel võib iseloomustada üldiselt tagasihoidlikuna. Väliskirikute delegatsioone a-il 1954–1955 piiskopkonnas ei võõrustatud. Ka kirjastustegevuses (läkitused, EPTd, laululehed) ei leia me selle valdkonna kokkupuutepunkte. Ainsaks märkimisväärseks patriootiliseks väljundiks, kus piiskopkonna keskvalitsuse ja nõukogude võimu koostöö sujus, oli osalemine rahu- ja desarmeerimispropagandas (nt allkirjade kogumine Ülemaailmse Rahunõukogu Büroo istungijärgu tuumavastase üleskutse toetuseks 1955. a märtsis). Piiskopkonna vähese kaasatuse tingis alalise piiskopi puudumine, mis raskendas volinikul sõnul arendada selles valdkonnas „süsteematilist tööd”.²⁷⁵

---

²⁷⁴ EAA 1941–1–311, lk nummerdamata. Eesti piiskopkonna valitseja ringkirjaliselt kõigile koguduste esipreestritele, nr 400, 2.06.1955.

²⁷⁵ GARF R-6991–1–1420, lk 26. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1955 года. Таллин, „15” января 1956 г.

Eesti piiskopkonna suhted kohaliku võimuga elasid 1950. a-te keskel läbi dünaamilisi muutusi. 1954. a suvel vallandanud usuvastasele turmtulele järgnes juba sügisel liberaalsem ajajärk. Kuid järelkajad ulatusid 1955. aastasse. Esiteks, ajakirjandus jätkas usuvaenulikkude liini. Teiseks, range suund oli tajutav ka maksupoliitikas. Näiteks koormati maal elavaid õigeusuvaimulikke uue maksuliigi – põllumajandus- ja lihasaaduselt arvestatava müüginormi kohustusega. Kolmandaks torkab silma voliniku ja kohalike võimumeeste endiselt ettevaatlik suhtumine usuasjadesse. Kõik need märgid näitasid, et suuremat usuvabadust ei tasu poststalinismi tingimuses oodata.

Religioonipoliitika liberaliseerumine jõudis ENSVsse tunduvalt hiljem, alles 1956. a. Teisalt ei saa väita, et sulailminguid ei esinenud. Kindlasti tuleb nimetada, et piiskopkonna majanduslik ja rahaline seis paranesid ja stabiliseerusid järk-järgult. Seda tõendab ka P. Kapitonovi statistika.²⁷⁶ Teiseks, tõusis kirikuskäijate osakaal, sest soodsalt mõjus J. Stalini ajal represseeritud usklike ja vaimulike rehabiliteerimine ja kodupiiskopkonda tagasitulek.²⁷⁷ Kolmandaks, kasvas usutalituste tellijate ning surnuaiapäihadel osalejate arv (vt lisa 4, lk 218).²⁷⁸ Sarnased protsessid on täheldatavad ka teistes Eesti konfessioonides.²⁷⁹

---

²⁷⁶ GARF R-6991-1-1313, lk 27-28. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1 полугодие 1955 года. Таллин, ... июля 1955 г. Poolaasta koondaruandes P. Kapitonov kirjutab (siinkirjutaja tõlge vene keelest): Koguduse aktiivsus tõusis järjest, mille tulemusena Eesti piiskopkonna üldtulu kasvas 6,6% võrra. Neist eesti koguduste keskmine aastatulu oli 17,7%. Üksnes 20s eesti maakoguduses, millest kuuel puudus ajutiselt oma preester, jäi üldtulu samale tasemele. Võrreldes eelmise aastaga ristiti Eesti piiskopkonnas 300 inimest rohkem (tõus 10%), laulatati 50 noorpaari rohkem (40%) ja leeritati 67 inimest rohkem (70%). Nõudlus matusetalituste järgi kasvas 4%.

²⁷⁷ GARF R-6991-1-1205, lk 40. 43. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1 полугодие 1954 года. Таллин, 23 июля 1954 г.

²⁷⁸ Sealsamas, lk 31-32; vrd GARF R-6991-1-1420, lk 23. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1955 года. Таллин, „15” января 1956 г.

²⁷⁹ Laks, Johannes. Mälestusi eluteelt ja töömaalt. Toronto, Toronto Vabakoguduse Kirjastus, 1965, lk 85. Tallinna vabakoguduse jutlustaja J. Laks kirjutab: Ei saa salata, et äratust poleks olnud. Need tuuled puhusid tõesti 1955. a /---/ aga mitte meie eakaaslaste keskel, vaid järgmise põlvkonna esindajate seas. Samasugust äratust oli ka mujalgi.

II. EESTI ÕIGEUSU PIISKOPKOND AASTAIL 1956–1961

1. Eesti Õigeusu Piiskopkond piiskop Joanni ajal

1.1. Piiskop Joanni elulugu ja muudatused Eesti piiskopkonna valitsemises

Eesti piiskopkonna uus esikarjane, piiskop Joann (ilmaliku nimega Georgi Aleksejev) sündis 8. jaanuaril 1892 Gatšinas riigiametniku peres. Pärast Gatšina reaalkooli lõpetamist astus ta 1910. a Peterburi Tehnoloogiainstituuti, mis jäi lõpetamata. Seejärel astus Petrogradi Vaimulikku Akadeemiasse, mille lõpetas 1918. a kandidaadikraadiga. 1919. a tuli Eestisse, töötas siin keskkooliõpetajana, samaaegselt kõstrina Tallinn-Nõmme koguduses. 1931. a pühitseti diakoniks ja preestriks. Vaimulikuna teenis isa Georgi a-il 1931–1936 Tallinna Aleksandri peakirikus. 1937. a ülendati ta ülempreestriks ja valiti Narva vene piiskopkonna nõukogu liikmeks. Murrangulisel 1940. a asus ta teenima Tallinna Nikolai kogudust. A-il 1941–1943 oli Tallinna Siimeoni koguduse ja a-il 1943–1950 Tallinna Nikolai koguduse eesnik. 1950. a sai temast Tallinna Aleksandri peakiriku varahoidja ja eesnik, 1951. a EPNi esimees ja piiskopi sekretär ning Tallinna õigeuskoguduste praost. 1952. a isa Georgi lehestus ja hakkas tõsiselt mõtlema mungakutsumusele.²⁸⁰

17. detsembril 1955 andis G. Aleksejev Zagorski Kolmainu-Sergiuuse suurkloostri mungatõotuse ja sai vaimulikuks nimeks Joann. 20. detsembril 1955 nimetasid Moskva ja kogu Venemaa patriarh Aleksius ja sinod ta Tallinna ja Eesti piiskopiks,²⁸¹ 22. detsembril ülendati ta arhimandriidiks. Samal päeval vabastati piiskop Roman patriarhi käskkirjaga Tallinna piiskopkonna juhtimisest ja määrati Leningradi piiskopkonna esimeseks abipiiskopiks nimetusega Luuga piiskop.²⁸² Arhimandriit Joann pühitseti piiskopiks 25. detsembril 1955 patriarhi Moskva Jumalailmumise peakirikus. Pühitsemistalitust teostasid Moskva ja kogu Venemaa pühim patriarh Aleksius, Krutitsa ja Kolomna metropoliit Nikolai, Põhja-Ameerika ja Aleuudi

---

²⁸⁰ Беренс, Владимир. Историко–статистическое описание церквей и приходов Северо-Западных епархий. Эстонская епархия. Составил Владимир Беренс. Tallinn, 1974, lk 19–20. Käsikirja koopia Eesti Ajaloogarhiivis; vrd Алексей, Патриарх. Православие в Эстонии. Москва, Православная Энциклопедия, 1999, lk 439–440, 444.

²⁸¹ ERA R-1961–1–59, lk 49. G. Карпов P. Капитоновиле, nr 3089, 6.12.1955.

²⁸² Журнал Московской Патриархии, nr 2, 1956, lk 14–26.

ülempiiskop Boris ning Luuga piiskop Roman.²⁸³ Uus esikarjane saabus Tallinnasse jaanuaris 1956.

Esimesena lahendati sõiduki küsimus, et tagada esikarjasele laiemad võimalused piiskopkonna koguduste külastamiseks. Veebruaris korraldas volinik piiskopile ЗИМ-auto ostmise väljaspool järjekorda.²⁸⁴ Vastne piiskop alustas rohkearvuliste visitatsioonidega. Näiteks 1956. a esimesel poolel külastas ta lisaks Kuremäe naiskloostri ühtekokku 14 kogudust (sh Narva Kreenholmi, Tartu Jumalaema Uinumise, Pärnu Issandamuutmise, Sindi, Jõhvi, Vasknarva, Jaama, Tahkuranna, Häädemeeste, Saatse). Kõigis kohtades peeti piiskoplikke jumalateenistusi, palveteenistusi ja kohtuti kirikurahvaga. Külaskäigud tõstsid voliniku andmeil uue esikarjase populaarsust usklite seas oluliselt. Huvitav, et kohalikud TKd ei seisnud piiskopi külaskäikudele vastu. Kohati võimaldas mõni kolhoos koguduseliikmetele kirikuskäimiseks isegi bussitransporti.²⁸⁵

Piiskopi esimest külaskäiku Saare- ja Muhumaale 1956. a suvel kajastas isegi Moskva patriarhaadi ajakiri. Kümnapäevasel ringreisil väisas piiskop kõiki 14 kogudust, millest viies pidas Jumalikku Liturgiat ning ülejäänutes õhtuteenistusi või tänupalvusi. Igal pool piiskop jutlustas ja õnnistas rahvast. Teenistustel osales palju kirikulisi.²⁸⁶ Juulist detsembrini 1956 külastas piiskop 26 kogudust (näit Valga, Jõhvi, Narva ja Kiviõli linnakirikuid ja Pärnu rajoonide maakogudusi).²⁸⁷

Vahemärkusena olgu öeldud, et 4–5 aastat hiljem muutus olukord vastupidiseks. Kui piiskop Joann soovis 1960. a Saaremaad teist korda külastada, ei andnud Kingissepa rajoonikomitee luba ja visitatsioon jäi ära.²⁸⁸ Seega võib öelda, et vastse piiskopi visitatsioonid olid kõige aktiivsemad 1956. a-te teisel poolel – siis väisas ta kaks korda rohkem kogudusi kui aastakümne teisel poolel.

Järgnevalt vaatleme, milliseid ümberkorraldusi uus esikarjane teostas Eesti piiskopkonna administratsioonis ja halduskorralduses. Kõigepealt, jaanuaris 1956. a

---

²⁸³ EAA 1941–1–311, lk nummerdamata. Eesti Piiskopkonna valitseja ringkirjaliselt Eesti piiskopkonna koguduste esipreestritele, nr 6, 4.01.1956.

²⁸⁴ ERA R-1961–1–69, lk 7.

²⁸⁵ GARF R-6991–1–1420, lk 47. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1956 года. Таллин, „15” июля 1956 г.

²⁸⁶ Журнал Московской Патриархии, nr 9, 1956, lk 13.

²⁸⁷ GARF R-6991–1–1528, lk 33. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1956 года. Таллин, „8” февраля 1957 г.

²⁸⁸ Kadarik, Feliks. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.09.2007.

lõpetas ta istungite pidamise ja kevadel saatis nõukogu laiali. Eeldada võib, et piiskop Joann lihtsalt ei pidanud abiorganit nii tähtsaks nagu see oli piiskop Romani „kaugjuhtimise” ajal. Teiseks põhjuseks võis olla uue piiskopi ainuvalitsev juhtimisstiil ja küllastumine piiskopkonna kollegiaalsest juhtimisest EPNi esimehena. Nõukogu asemel loodi nn Eesti Piiskopkonna Valitsus (EPV), mis koosnes piiskopist ja tema sekretärist, preester N. Koklast. EPV finantsnõunikuks-raamatupidajaks jäeti J. Tšesnokov. 1956. a esimesel poolel kaasati juhtimisse Tallinna praostiks määratud preester Mihhail Raud (vt biograafiline leksikon, lk 209–210), kes hakkas sisuliselt täitma piiskopi vikaari ehk abilise ülesandeid ning kelle pädevusse kuulus näiteks suhtlemine praostidega ja piiskoplike väisangute praktiline korraldamine.²⁸⁹

Siinjuures ei saa jätta käsitlemata praostkondade töökorralduse ja piiride muutmist. 1950. a-te alguses liitis piiskop Joanni eelkäija Roman Hiiumaa Saare-Muhu praostkonnaga ja nimetas ümber Saare-Hiiuks. Sellega polnud rahul praost F. Kadarik, kes taotles 1957. a novembris Hiiumaa Emmaste-Kuri koguduse taasliitmist Lääne praostkonnaga ja oma praostkonna ümbernimetamist Saare-Muhuks. Noore praosti argumentideks olid sidepidamisraskused Hiiumaaga, sõidulubade taotlemise keerukus ja Emmaste-Kuri koguduse kaugus praostkonna keskusest Kuressaarest.²⁹⁰ Piiskop rahuldab praosti palve, nimetas Saare-Hiiu praostkonna Saare-Muhuks ning liitis Emmaste-Kuri koguduse Lääne praostkonnaga.²⁹¹

Lisaks eelnevaile toimus veel järgmine vangerdus – piiskop Joanni 14. aprilli 1961 otsusega liideti Räpina rajooni likvideerimise järel varem Võru praostkonda kuulunud Piirissaare ja Mehikoorma kogudused Tartu-Viljandi praostkonnaga.²⁹²

Peatudes praostkondadel lähemalt, tuleb nentida, et vaatamata sulaaaja soodsatele tingimustele ei peetud a-il 1955–1957 ühtegi praostkonna ega piiskopkonna vaimulike täiskogu.²⁹³ Sellele on lihtne seletus. VÕKi juhtimise 1945. a määrus keskendus eeskätt

---

²⁸⁹ GARF R-6991–1–1420, lk 48–49. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1956 года. Таллин, „15” июля 1956 г.

²⁹⁰ F. Kadarik piiskop Joannile, nr 20, 24.11.1957. Ärakiri nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare-Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad” (1953–1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis.

²⁹¹ Иоанн. Епископ Таллинский и Эстонский. Указ от 2 декабря 1957г. Nr 630. Nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare-Hiiu praostkonna sissetulnud kirjad” (1953–1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis.

²⁹² EAA 5271–1–668, lk nummerdamata. N. Kokla S. Hintsile, nr 183, 15.05.1961.

²⁹³ GARF R-6991–1–1528, lk 56. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1957 года. Таллин, „13” июля 1957 г.

praosti kui vaimuliku juhi rollile, sätestamata praostkondade toimimise üldpõhimõtteid (nt praostkondade täiskogud jne).²⁹⁴ Ülaltoodud seisukohta toetab ka P. Kapitonovi aruandlus, mis mainib, et Eesti praostkonnad (Tallinna, Harju-Lääne, Tapa-Narva, Tartu, Võru, Valga, Viljandi, Pärnu, Saare-Hiiu) kujutasid endast pigem nominaalset struktuuri, mille praostid tegelesid ainult koguduste aastaaruannete koostamise ja keskvalitsusse saatmise ning vajadusel koguduste kassaraamatute revideerimisega.²⁹⁵ Huvitav, et luterlikel praostkondadel oli EELKs samal ajal märksa suurema roll. Näiteks tuli igal aastal pidada sinodid ehk täiskogud, milles osales ka peapiiskop või viimase äraolekul tema asetäitja.²⁹⁶

Piiskopkonna juhtimise ümberkorraldamine ja muutused keskvalitsuses põhjustasid esikarjase ja Tallinna vaimulike vahel teatud pingeid. Näiteks olid piiskop Joanni personalipoliitikaga rahulolematud Tallinna eesti vaimulikud. 1956. a varasuvel toimunud vestluses protesteeris N. Kokla, et piiskop võttis oma lähikonda preester M. Raua, keda igati kaitstes ja õigustas (vn k *выгораживает*). Tallinna-Nõmme koguduse ülempreester C. Vink heitis piiskopile ette liigset toretsemist, mis ilmes samal aastal nt Tallinna Aleksandri (siselinn) kalmistul korraldatud üldhingepalvuses.²⁹⁷

Pinged piiskopi ja vaimulike vahel laienesid teinekord ka väljapoole pealinna. Arhiiviallikatest selgub, et uue piiskopi ebasoosingusse sattus nt Tartu praost Rostislav Lozinski, kes asus 1957. a juunis teise piiskopkonda. Voliniku andmeil tulenes see halbadest suhetest (vn k *неудовлетворительные взаимоотношения*) piiskoriga.²⁹⁸ Vabanenud praostikohta pakkus esikarjane kõigepealt EPNi endisele liikmele ja

²⁹⁴ Положение об управлении Русской Православной Церковью (31.1.1945) <http://www.russkiysobor.ru/docs/3008/3022/>. Määruse 3. pt §30 kohustab praosti revideerima praostkonna koguduste kirikuteenijate tegevust ja asjaajamist; külastama kogudusi vähemalt kaks korda aastas ja kandma hoolt nende kouduste üle, kus kirikuteenijaid pole; informeerima piiskopi korraldustest koguduste vaimulikke ja täitevorganeid; juhendama vaimulikke kirikutöös ja tegema vajadusel piiskopile ettepanekuid nende ergutamisteks; esitama piiskopile aruandeid kaks korda aastas.

²⁹⁵ GARF R-6991-1-1313, lk 23-24. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1955 года. Таллин, ... июля 1955 г.

²⁹⁶ Kiivit, Jaan *sen*. Praostkondade sinodid 1956. a. – EELK aastaraamat 1956. Tallinn, Konsistooriumi väljaanne, 1956, lk 172.

²⁹⁷ GARF R-6991-1-1420, lk 48. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1956 года. Таллин, „15” июля 1956 г.

²⁹⁸ GARF R-6991-1-1528, lk 56. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1957 года. Таллин, „13” июля 1957 г.; vrd Kaljukosk, August. Eestis teeninud õigeusu vaimulike kataloog. 1. kd, lk nummerdamata. Käsikiri EAÕKi keskuses.

Tallinna Kaasani koguduse vaimulikule M. Ridigerile ning pärast viimase äraütlemist tema pojale, Jõhvi koguduse noorele vaimulikule, preester A. Ridigerile, kes määrati Tartu Jumalasünnitaja Uinumise peakiriku eesnikuks ja Tartu ringkonna praostiks 15. juulil 1957.²⁹⁹ Ridigeride perekonnaga oli piiskop Joann ka tihedates perekondlikes suhetes. A. Ridiger oli esikarjase väimees, olles mõnda aega abielus tema tütre Vera Aleksejevaga,³⁰⁰ mis võis soodustada preestri määramist Tartu peakirikusse.

1.2. Sulaaja kõrgperioodi usuelu a-il 1956–1957

Aastaid 1955–1957 võib Vene õigeuskirikiku ajaloos nimetada kõige leebemaks ajavahemikuks. Sel ajal püüdis NSVLi valitsus olla igati liberaalne, et rakendada ellu 1954. a määruse põhimõtteid. Millised suuremad muutused toimusid tollal Vene õigeuskirikus? 1955. a tühistas VÕKN partei juhtkonna käsul oma 1949. a otsuse, mille järgi kriminaalselt karistatud vaimulikud ei tohtinud asuda kirikuteenistusse. See muudatus võimaldas amnesteeritud ja rehabiliteeritud vaimulikel naasta kodupiiskopkondade tegevteenistusse. T. Tšumatšenko andmeil olid 1950. a-te lõpus Lätis ja Leedus teenivatest õigeusvaimulikest 30% varem karistatud ja ennetähtaegselt vanglast vabanenud.³⁰¹ Eesti piiskopkonnas oli see näitaja tunduvalt väiksem, sest a-il 1945–1953 represseeriti kaheksa vaimuliku, mis moodustas 5,5% vaimulikkonnast.³⁰² Nendest neli: Feliks Remberg, Mihhail Tapp, Mihhail Dubrovin ja Juulius Niinemets – kinnitati 1956. a voliniku loal taas tegevteenistusse.³⁰³

Preester F. Rembergi karistati 1949. a Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi kriminaalkoodeksi §58 lg 10 järgi süüdistatuna

---

²⁹⁹ Протокольная книга (1945–74). Тартуский Успенский Собор. Лк 24–25. Tartu Jumalasünnitaja Uinumise peakiriku koguduse arhiivis.

³⁰⁰ ERA R-1961–1–75, lk 1.

³⁰¹ Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Аиро-XX, 1996, lk 163.

³⁰² Sõtšov, Andrei. Eesti Õigeusu Piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–53. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 150.

³⁰³ GARF R-6991–1–1420, lk 34. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1956 года. Таллин, „15” июля 1956 г.; vrd GARF R-6991–1–1528, lk 20. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1956 года. Таллин, „8” февраля 1957 г.

nõukogudevastases kihutustöös.³⁰⁴ Karistust kandis ta Vasalemma vangilaagris. Preester vabastati 1955. a aprillis. Kolm kuud hiljem, 30. juulil määrati ta Jaagupi-Uduvere eesnikuks ja asetäitjaks Kergu kogudusse.³⁰⁵ Seejärel jätkas ta vaimulikutööd erinevates kogudustes veel 19 aastat.³⁰⁶

Preester M. Tapp vabanes Kuibõševi paranduslike tööde laagrist (vn k *исправительно-трудо́й ла́герь*) ennetähtaegselt oktoobris 1955.³⁰⁷ 21. mail 1956 määrati ta Uue-Virtsu koguduse eesnikuks.³⁰⁸ Enne vahistamist teenis preester Kihnus.³⁰⁹

Endine Pärnu praost J. Ümarik sai kodumaale tagasi juba esimese amnestiaga 1954. a septembris. Seejärel saatis ta volinikule rehabiliteerimistõendi ära kirja ja taotles võtmist piiskopkonna tegevteenistusse.³¹⁰ 22. oktoobril 1954 kinnitati ta piiskop Romani käskkirjaga ja 31. oktoobril ka voliniku tõendiga Tartu Aleksandri koguduse eesnikuks ning Nõo koguduse hooldajaks.³¹¹

Vangistusest vabanenute hulgas leidis ka piiskoppe, kes olid P. Kapitonovi andmeil enamasti üle 60-aastased ja halva tervisega. Amnestia korras vabastati näiteks VÕKi Ostaškovo piiskop Gavriil (Abaljumov), Poltaava piiskop Venjamin (Novitski), metropoliit Nestor (Anissimov),³¹² Manuel (Lemeševski) ja Nikolai (Muravjev-Uralski), kes võeti pärast vabastamist tagasi VÕKi tegevteenistusse.³¹³

Teiseks, sulaaja tingimustes hakkasid usklikud suurema agarusega taotlema varem suletud koguduste taasavamist ja sõjas purustatud kirikuhoonete parandamist.

---

³⁰⁴ ERA R-1961-1-58, lk 31.

³⁰⁵ GARF R-6991-1-1420, lk 4. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1955 года. Таллин, „15” января 1956 г.

³⁰⁶ Kaljukosk, August. Õigeusu kirikutes (kogudustes) teeninud vaimulikkude nimekiri. Tallinn, 1975, lk-d 20, 22, 51, 69, 151, 173. Masinakirja koopia Eesti Ajalooarhiivis.

³⁰⁷ GARF R-6991-1-1420, lk 34. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1956 года. Таллин, „15” июля 1956 г.

³⁰⁸ ERA R-1961-1-66, lk 54; vrd Kaljukosk, August. Õigeusu kirikutes (kogudustes) teeninud vaimulikkude nimekiri. Tallinn, 1975, lk 161. Masinakirjakoopia Eesti Ajalooarhiivis.

³⁰⁹ GARF R-6991-1-1420, lk 34. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1956 года. Таллин, „15” июля 1956 г.; vrd ERA R-1961-1-66, lk 28.

³¹⁰ ERA R-1961-1-69, lk 107. J. Ümarik P. Kapitonovile, 1.10.1956.

³¹¹ Ümarik, Joann. Elutee. 2. kd. Tallinn, 1983, lk 391. Masinakirjakoopia EAÕK Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis; vrd Õigeusu hingekarjased Eestimaal. Tallinn, Püha Issidori Õigeusu Kirjastusselts, 2002, lk 76.

³¹² Struve, Nikita. Les chrétiens en U. R. S. S. Paris, Édition du Seuil, 1963, lk 255–256.

³¹³ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 354.

Erilist agarust näitas Saare-Hiiu praostkond, mille praost F. Kadarik kohtus 1957. a juunis volinikuga. Tema andmeil hakkasid 1957. a suvel Mõnnuste koguduse liikmed aktiivselt taotlema oma koguduse taasavamist kasvõi abikogudusena, et vaimulikud saaksid pidada jumalateenistusi. Mitmed kohalikud pakkusid oma kodu alaliseks palvelaks. Kogudus likvideeriti välise surve tõttu (ettekäändeks liigne lähedus lennujaamale) 1950. a ja selle pihtkond liideti Kuressaare kogudusega.³¹⁴

Teine näide pärineb Sõrvest, mis kaotas II maailmasõjas mõlemad õigeuskirikud: Torgu ja Tiirimetsa. Torgu kirik hävis täielikult, kuid Tiirimetsa pühakoja sõjavigastused olid veel 1950. a-il parandatavad. Seetõttu tärkas koguduseliikmetel a-il 1956–1959 soov kirik taastada. 8. juulil 1958 sai volinik piiskopkonna valitsuse kaudu Tiirimetsa küla ja ümbruskonna 61 uskliku allkirjaga palve registreerida Tiirimetsa kogudus Lümanda abikogudusena ja remontida kirikuhoone.³¹⁵

Ka protestantlikus kirikus taotleti a-il 1954–1957 aktiivselt koguduste taasavamist. Näiteks laekusid EELKlt 1955. a UNi volinikule taotlused Rakvere ja Kambja ning metodistikirikult Kivi-Vigala koguduse taasavamiseks.³¹⁶

Kolmandaks, võim andis VÕKile 1956. a esimest korda võimaluse trükkida piiblit, uut testamenti psaltriga ja palveraamatut. Moskva patriarhaadi ajakirja tiraaži suurendati 1956. a 15 tuhande eksemplarini.³¹⁷ A-il 1955–1957 võib täheldada ka Eesti piiskopkonna trükiste arvu ja tiraaži kasvu. Näiteks õnnestus 1956. a trükkida 2000 eestikeelset kirikukalendrit ja sama palju eksemplare leeritunnistuse blankette, 5000 üldhingealvuse blanketti ning Kristuse sündimise püha, uusaasta ja Jumala ilmumise püha laululehti (igauks trükiarvuga 2000).³¹⁸ 1957. a trükiti EPV soovil 3000 eksemplari 1957. a kirikukalendrit, mille trükiarv oli võrreldes eelmise aastaga 1000

---

³¹⁴ GARF R-6991–1–1528, lk 46. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1957 года. Таллин, „13” июля 1957 г.

³¹⁵ GARF R-6991–1–1627, lk 16. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1958 года. Таллин, „15” июля 1958 г.

³¹⁶ ERA R-1989–2s–14, lk 160–161 ja 163. Вейдерпас, А. Отчёт о состоянии религиозных культов на I полугодие 1955 года.

³¹⁷ Гордун, Сергей. Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии. Le Messanger, nr 158, 1990, lk 106–107; vrd Struve, Nikita. Les chrétiens en U. R. S. S. Paris, Édition du Seuil, 1963, lk 255–256;

³¹⁸ ERA R-1961–1–72, lk-d 67, 89, 154.

eksemplari rohkem.³¹⁹ Vaatamata suurenenud trükiarvule oli kirikurahva nõudlus laululehtede järele veelgi suurem ja tiraažid osteti ära juba esimese poolaasta jooksul. Näiteks teatas N. Kokla kirjas Valga praost V. Savinile, et kalmistupüha laululehed on piiskopkonna valitsuse laost viimseni otsas ja uut trükki pole niipea oodata.³²⁰

Kuid samas ei saa väita, et trükiste avaldamise protsess oleks lihtsustunud. Vastupidi, see takerdus tihti bürokraatiarägastikku ja sundis piiskopkonna juhtkonda otsima teisi lahendusi. Näiteks kirjutas N. Kokla V. Savinile laululehtede trükkimise probleemidest Tallinna trükikojas „Punane Täht”: „Olen käinud seal peaaegu iga päev juba kolme nädala kestel, kuid ikka leitakse mingi vabandav põhjus, miks laululehti ei trükita. Olen otsustanud nüüd pöörduda mõne teise trükikoja poole. /---/ Lähemal päevil saadan täiesti uue laululehe käsikirja volinikule ja loodan, et laululehe trükkimine läheb jõudsamini Pärnus, kus isa N. Bežanitski on ses suhtes astunud läbirääkimisse kohaliku trükikojaga "Pärnutrük".”³²¹ Pärnus trükkimine oli tõesti kiirem ja lihtsam ning selle kohta oli ka N. Koklal positiivseid kogemusi.³²²

Esines olukordi, kui teatud kirjutisi keelati trükkida. Vabandusi toodi igasuguseid. 1957. a alguses taotles piiskop Joann volinikult luba trükkida piiskoplikku eriläkitust Ida paasakalendrist kinnipidamise dogmaatilise põhjenduse kohta.³²³ Taotlus jäi tähelepanuta ja piiskop saatis masinakirjas läkituse vaimulikele laiali 1958. a jaanuaris.³²⁴ Sama aasta juunis taotles piiskop Vene õigeuskirikliku sinodi kahe nõukogude-patriootilise läkituse trükkimist eesti keeles, kuid volinik ei kiitnud seda heaks, põhjendas äraütlemist teksti aegumisega ja soovitas saata selle laiali masinakirjas.³²⁵ Kaldun arvama, et läkituste trükkimise traditsiooni taastamist ei lubatud lihtsal põhjusel – ENSV juhtorganid üritasid turgutada ateistlikku propagandat

³¹⁹ ERA R-1961-1-73a, lk 15.

³²⁰ N. Kokla V. Savinile, 21.06.1956. Kaustas „Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus 1956–59” EAÕK Valga koguduse liikme Kristina Lastikka kodus.

³²¹ N. Kokla V. Savinile, 4.07.1956. Kaustas „Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus 1956–59” EAÕK Valga koguduse liikme Kristina Lastikka kodus.

³²² N. Kokla V. Savinile, 16.03.1956. Kaustas „Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus 1956–59” EAÕK Valga koguduse liikme Kristina Lastikka kodus

³²³ GARF R-6991-1-1528, lk 25. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1956 года. Таллин, „8” февраля 1957 г.

³²⁴ EAA 1941-1-312, lk nummerdamata. Piiskop Johannese läkitus Eesti piiskopkonna koguduste esikarjastele nr 80, 25.01.1958.

³²⁵ ERA R-1961-1-77, lk 24. Siinkirjutaja märkus. Tegemist oli VÕKi sinodi kahe läkitusega, mis ilmusid 31. mail ja 2. juunil 1957 üleliidulises ajalehes Известия: „Vene õigeuskirik pöördub uuesti südametunnistuse poole” ja „Läkitus kõigile oma laialipillatud ja Emakirikust eemalseisvaile vaimulikele lastele.”

ja kiriklike läkituste trükkimine polnud arusaadavalt sobilik. Uuritaval ajavahemikul vähenes ka EPT numbrite arv. A-il 1956–57 ilmus vaid kolm numbrit ning peagi keelati avaldamine hoopis. Viimane number ilmus 5. aprillil 1958.³²⁶

Sulailmingute juurde tagasi tulles ei saa mööda minna voliniku religioonisotsioloogilisest statistikast, mis tõestab usuelu märgatavat tõusu a-il 1955–1957. P. Kapitonovi arvestuse kohaselt kasvas piiskopkonnas 15% võrra ristimiste ja laulatuste ning 6% võrra leeritamiste arv. Eriti aktiivsed olid Jõhvi, Kohtla-Järve ja Kiviõli Kirde-Eestis ning Kingissepa, Rakvere, Sindi, Tapa ja Haapsalu. Suurenes ka jumalateenistuste arv piiskopkonnas – 1956. a peeti 500 korda rohkem jumalateenistusi kui 1955. a. Kuni 5% kasvas ka õigeuskoguduste üldtulu, peamiselt linnades (nt Pärnus, Tartus, Võrus, Karksi-Nuias, Lihulas, Rāpinas). Voliniku andmeil oli Eesti piiskopkonna 1955. a üldtuluks 2 miljonit 323 tuhat rubla ja 1956. a – 2 miljonit 440 tuhat rubla.³²⁷

Kuidas volinikud ja vaimulikud usuelu tõusu põhjendasid? Volinik tõi esile nii sotsiaalsed kui poliitilised tegurid.

- 1) Järk-järguline venestumine seoses immigrantide sisserändega, eeskätt nn põlevkivipiirkonnas (Narva, Kohtla-Järve, Sillamäe). Venestusid ka kohalikud õigeuskogudused.³²⁸ Huvitav, et sama nähtust kohtab ka Läti piiskopkonnas, kus volinik A. Sahharov tunnistas juba 1952. a suuremate linnade ja alevite lätikeelsete õigeuskoguduste venestumist immigrantide arvelt.³²⁹
- 2) Nõukogude sõjaväelaste pereliikmete toetus kohalikele kogudustele. P. Kapitonov kirjutas 1957. a: „Kuid just nendes piirkondades, kus asuvad väeosad (Valga, Tapa, Haapsalu, Tallinna, Narva, Jõhvi, Pärnu, Tartu, Võru ja Kingissepa), on

---

³²⁶ GARF R-6991–1–1627, lk 36. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1958 года. Таллин, „15” июля 1958 г.

³²⁷ GARF R-6991–1–1528, lk 29–31. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1956 года. Таллин, „8” февраля 1957 г.

³²⁸ GARF R-6991–1–1528, lk 99. Капитонов, Павел. Докладная записка No. 22/с о положении и деятельности православной церкви в Эстонской ССР в период с 1948 по 1957 год, с анализом причин её активизации и корней живущих религиозных пережитков.

³²⁹ Политика оккупационных властей в Латвии 1939–1991. Рига, Государственный архив Латвии. 1999, lk 428.

sõjaväelaste peredest saanud kohalikele õigeuskogudustele kas põhiline elatusallikas või oluline tugi.³³⁰

- 3) Lääne propaganda (nt „Vaba Euroopa” ja “Ameerika Hääle” raadiosaated) ja tihenev kirjavahetus pagulassugulastega.
- 4) Usuvastase kihutustöö madal tase ning kohaliku tasandi negatiivsed nähtused nagu kantseleilikkus, taktitundetus, huvi puudumine kodanike vajaduste vastu, usklite toores ja solvav kohtlemine, mistõttu inimesed otsisid abi ja toetust kirikus.³³¹

Tolleaegsed vaimulikud ja tänapäeva kirikuloolased selgitavad usulist tõusu ennekõike kolme põhjendusega.

- 1) Võimu- ja kohtuorganite leebem suhtumine kirikusse ja usuvajadustesse. Näiteks ei takistatud töötajatel kirikus käia. Kommunaalosakonnad ning rahvakohtud üritasid vastutulelikumalt vaimulikele elamispiinda leida ja usklite kaebusi lahendada.³³²
- 2) Terroriõhkkonna ja üldise hirmu taandumine ja sulaja vabam õhustik, mistõttu vahepeal kirikust eemaldunud liikmed hakkasid aktiivsemalt kirikuelus osalema.³³³
- 3) Represseeritud vaimulike ja teiste usklite rehabiliteerimine ja asumiselt kodumaale naasmine alates 1955. a-st.³³⁴ Lisaks kohatine liikmeskonna kasv immigrantide ja sõjaväeperekondade arvelt.³³⁵

---

³³⁰ GARF R-6991–1–1528, lk 99. Капитонов, Павел. Докладная записка No. 22/с о положении и деятельности православной церкви в Эстонской ССР в период с 1948 по 1957 год, с анализом причин её активизации и корней живущих религиозных пережитков.

³³¹ Samas, lk-d 104–106, 111.

³³² Kadarik, Feliks. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 21.10.2007.

³³³ P. Kärk F. Kadarikule, 17.04.1953. Kirjavahetus EAÕK Kuressaare koguduse arhiivi nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare-Hiiu praostkonna sissetulnud kirjad (1953–1962)”. P. Kärk kirjutab: Eesti rahval on usuelu tõus. /---/ Inimesed seletavad seda suurema vabadusega usuliste tarvete rahuldamisest. Inimesi vabastatakse tööst, antakse veokeid kirikusse, palvemajadesse, kalmistuile ja talitustele liikumiseks. Kirikute keskvalitsused saadavad välja jutlustajaid. /---/ Ka õigeuskogudustel on ärganud usutunded, janu jumalateenistuste, jumalasõna järele. Järeldan seda minu viimasest jumalateenistusest 9. sept. 1956. Ilma kutsumata, ilma jumalateenistusest teatamata oli kogunenud enneolematu hulk palvetajaid, armulaualisi kogu Hiiumaalt, 45 klm. kauguselt masinatel, hobustel, jalgrattail, jala.

³³⁴ Altnurme, Riho. Die Beziehungen zwischen der Estnischen Evangelisch-Lutherischen Kirche und dem Sowjetstaat nach 1953. Im Räderwerk des "real existierenden Sozialismus". Kirchen in Ostmittel- und Osteuropa von Stalin bis Gorbatschow. Wallstein, 2003, lk 68; vrd Davis, Nathaniel. A Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy. Oxford, Westview Press. 2003, lk 29.

³³⁵ Kaljukosk, August. Mitraülempreester Valentin Savin surnud. – Usk ja Elu, nr 2, 1996, lk 43–44. Isa August kirjutab: Koguduse elu muutus venepärasemaks, kuna Valka saabus hulgana vene rahvusest raudteelasi. Hiljem rajati Valga lähistele raketibaas, siis selle sõjaväelaste vanemad hakkasid ka koguduse elu teenuseid kasutama. Samal ajal aga hakkasid õigeuskogudused eestlased eemalduma kirikuelust.

1.3. Vaimulike võitlus leeriõpetuse legaliseerimise eest ja kalendriproblemaatika

Liberaalsem õhustik Eesti piiskopkonnas 1950. a-te keskel äratas vaimulikes soovi seista visamalt kohalike, II maailmasõja-eelsete tavade eest. Eeskätt väljendus see nõudmises legaliseerida leeriõppe nime all kirikliku laste- ja noorsootööd ning püüdes säilitada uue kalendri kasutamist ja Lääne ülestõusmispühade pühitsemist.

Usuõpetuse- ja leeritundide pidamine keelati nii Eesti Õigeusu Piiskopkonnas kui EELKs 1949. a.³³⁶ Ka uue kalendri ning Lääne paasakalendri kasutamine valmistasid Moskva patriarhaadi piiskoppidele peavalu juba alates 1946. a-st ja nad üritasid neid modernismiilminguid välja juurida.³³⁷

Järgnevalt vaatleme, kui levinud olid sel ajal leeriõpetus ja uue kalendri kasutamine Eesti õigeuskogudustes. Leeris käisid noored 1950. a-te keskel peamiselt Lääne-Eesti õigeuskogudustes. P. Kapitonovi aruandlusest selgub, et 1954. a leeritati Pärnu Issandamuutmise koguduses 31, Jaagupi-Uduveres – 13, Lihulas – 11, Tallinna Issandamuutmise kirikus 9³³⁸ ja Kuressaares – 4 noort.³³⁹ Huvitav, et volinikku tegi 1956. a murelikuks mitte leeriskäijate väike hulk, vaid nn leeripühadel (mida peeti tavaliselt nelipühi esimesel päeval) osalejate suur arv, mis kinnitas tema arvates usu elavnemist.³⁴⁰

Vaatamata keelule jätkasid vaimulikud leeriõppega. Näiteks pidas Pärnu Issandamuutmise koguduse eesnik N. Bežanitski 1957. a kaks kursust, milles osales 58

---

³³⁶ Eesti Õigeusu Piiskopkonna Teataja, nr 4, 15. juuni 1949; vrd Paul, Toomas. Leeri likvideerimise lugu. Looming, nr 4, 1996, lk 508–509.

³³⁷ Apostlik-õigeusuliste eestlaste kalender 1947. Tallinn, Eesti Piiskopkonna Valitsuse väljaanne, 1946, lk 4; vrd GARF R-6991-2-59a, lk 79.

³³⁸ GARF R-6991-1-1205, lk 62. Сивко, Иван. Докладная записка (№. 1201 – 26. X-54г.) о результатах проверки работы Уполномоченного по Эстонской ССР т. Капитонова П. Г.

³³⁹ Kadarik, Feliks. 5.09.1956 aruanne leeripühast. Ärakiri nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare-Hiiu praostkonna väljalainud kirjad” (1953–1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis.

³⁴⁰ GARF R-6991-1-1420, lk 38. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1955 года. Таллин, „15” января 1956 г. P. Kapitonov kirjutab (siinkirjutaja tõlge vene keelest): Valikulised andmed annavad eesti õigeuskirikutes peetud leeripühadest järgmise pildi. Leeriskäijate arv on jäänud samaks, kuid talitusel osalejate arv kasvas tunduvalt. Näiteks 1955. a leeripühadel Pärnu Issandamuutmise ja Häädemeeste kirikutes osalesid kummaski ligi 1000 inimest.

leerilast. Jätkati ka järgnevatel aastatel: 1958. a õnnistati 64, 1959. a – 58, 1960. a – 22, 1961. a – 21, 1962. a – 15, 1963. a – 6 ja 1964. a – 4 leerilast.³⁴¹

Uue ajaarvamise ja Lääne paasakalendri kasutamine eesti õigeuskirikutes oli veel populaarsem. Piiskop Romani kalendriühtlustamise katsed 1955. a ei suutnud selle suurt mõju kahandada. Ülestõusmispühade pühitsemine Lääne paasakalendri kohaselt jätkus eestikeelsetes maakogudustes ka pärast teda. Torkab silma, et piiskop Romani nõue küsida EPNilt luba ei juurdunud. Näiteks küsis 1956. a kirjalikku luba ülestõusmispühade tähistamiseks Lääne paasakalendri järgi ainult kolm kogudust (Antsla-Kraavi, Emmaste-Kuri ja Türi) ning suulist üks – Karksi-Nuia.³⁴²

Milliste argumentide ja vahenditega kaitsesid eesti vaimulikud ülaltoodud pruuke? Leeriõppe legaliseerimiseks üritati kõigepealt veenda piiskop Joanni, kellele toodi põhjenduseks vajadus õpetada noortele eetikaväärtusi. Näiteks väitis N. Bežanitski 1956. a kirjas esikarjasele: „Kuna kõlblusest ja moraalist pole juttu üheski koolitunnis, jääb ainsaks moraalilevitajaks kirik. /---/ Noorsoo kõlbluse ja moraali tõstmiseks oleks vajalik korraldada leeriõpet tööajast vabal ajal.”³⁴³ Teise argumendina esitati, et ka EELKs tegeldakse sama problemaatikaga,³⁴⁴ kuigi selles oli küsimus palju teravam. EELKs olid õnnistamise numbrid tunduvalt suuremad, nt leeritati 1954. a esimese 9 kuu jooksul 5489 inimest (neist 300 sõjaväelast).³⁴⁵

Leeriõppe vajadust toonitasid piiskopile 1957. a ka J. Ümarik ja N. Kokla.³⁴⁶ Kõigi vaimulike sooviks oli saada volinikult ametlik luba leeriõppe korraldamiseks vähemalt kahe-kolmenädalase lühikursusena.³⁴⁷

Võib oletada, et veel 1956. a suhtus piiskop Joann leeriõppesse kõhklevalt ja kaheti. Kohtumisel 1956. a juunis informeeris piiskopp volinikku vaimulike soovist taastada ametlikult keelatud leeritraditsiooni. Piiskop küsis ka nõu, kas anda leeriõpet

---

³⁴¹ PIMi leerilapsed a-il 1951–1995, lk nummerdamata. Käsikirjaline kaust EAÕKi Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis.

³⁴² ERA R-1961–2s–37, lk 81. Капитонов, П. Докладная записка о пасхальных праздниках в православных церквях Эстонской епархии в 1955 г.; vrd GARF R-6991–1–1313, lk 8.

³⁴³ ERA R-1961–2s–39, lk 191.

³⁴⁴ GARF R-6991–1–1528, lk 53 Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1956 года. Таллин, „8” февраля 1957 г.

³⁴⁵ GARF R-6991–1–1205, lk 62. Сивко, Иван. Докладная записка (№. 1201–26. X-54г.) о результатах проверки работы Уполномоченного по Эстонской ССР т. Капитонова П. Г.

³⁴⁶ ERA R-1961–2s–39, lk 39.

³⁴⁷ GARF R-6991–1–1528, lk 109. Капитонов, Павел. Докладная записка №. 22/с о положении и деятельности православной церкви в Эстонской ССР в период с 1948 по 1957 год, с анализом причин её активизации и корней живущих религиозных пережитков.

üksnes jutluses jumalateenistuse ajal või korraldada omaette kursus. Kindlat vastust P. Kapitonov Joannile ei andnud, kuid vihjas, et leeriõppe lubamine pole reaalne, sest:

- 1) küsimus olevat juba aegunud, kuna viimase 10 aasta jooksul pole laekunud ühtegi taotlust;
- 2) leerikursused pole ametlikult lubatud ka luterlikus kirikus;
- 3) leeriõppe on ajalooliselt omane mitte õigeuskirikule, vaid protestantidele.³⁴⁸

Kaldun arvama, et sellise argumentatsiooni taga oli tegelikult kokkulepe UNI voliniku A. Veiderpassiga viivitada leeriõppe lubamisega mõlemas kirikus. Volinikke tegi murelikuks usuline aktiivsus ja vilets ateistlik propaganda, mida nad tunnistasid ka 1956. a oktoobris toimunud EKP KK 3. kongressil.³⁴⁹

Voliniku eeskujul võttis piiskop Joann leeriküsimuses samuti passiivse ja äraootava positsiooni. Võib eeldada, et sellepärast ta ei toetanud 1956. a suvel J. Ümariku ja N. Bežanitski taotlusi trükkida leeripüha laululehti, kuigi samal aastal kiitis heaks leeritunnistuste plankide trükkimise tiraažiga 2000 eksemplari.³⁵⁰ 1957. a hoidus piiskop üldse konkreetseist laste- ja noorsootöö juhistest vaimulikele.³⁵¹

Lääne paasakalendri kasutamise otstarbekust põhjendasid vaimulikud peamiselt kaheti. Tallinna ja Pärnu Issandamuutmise eesti koguduste vaimulikud N. Kokla ja N. Bežanitski väitsid, et piiskop Romani ajal kogudustele pealesunnitud reform kahandas oluliselt ülestõusmispühade ajal kirikus käijate hulka, sest paljud koguduseliikmed otsustasid pühitseda lihavõtteid kodus ja Lääne paasakalendri järgi.³⁵²

Teiseks, et üleminek Ida paasakalendrile vähendas märgatavalt ülestõusmispühadel saadud annetusi. Näiteks kaotas N. Kokla andmeil Tallinna Issandamuutmise kogudus a-il 1950–1956 ligi 30 tuhat rubla.³⁵³ Vahemärkusena olgu

---

³⁴⁸ GARF R-6991–1–1528, lk 53–54. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1957 года. Таллин, „13” июля 1957 г.

³⁴⁹ ERA R-1961–2s–37, lk 121–122.

³⁵⁰ Samas, lk 39; vrd ERA R-1961–1–72, lk 78.

³⁵¹ GARF R-6991–1–1528, lk 97. Капитонов, Павел. Докладная записка No. 22/с о положении и деятельности православной церкви в Эстонской ССР в период с 1948 по 1957 год, с анализом причин её активизации и корней живущих религиозных пережитков.

³⁵² GARF R-6991–1–1528, lk 25. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1956 года. Таллин, „8” февраля 1957 г.

³⁵³ GARF R-6991–1–1528, lk 110. Капитонов, Павел. Докладная записка No. 22/с о положении и деятельности православной церкви в Эстонской ССР в период с 1948 по 1957 год, с анализом причин её активизации и корней живущих религиозных пережитков.

öeldud, et venekeelsetes kogudustes laekunud üldtulu tõusis a-il 1955–1956 lihavõttepühade ajal seevastu 25% võrra.³⁵⁴

Lääne paasakalendri kasutamisse suhtus ülemhingeekarjane palju negatiivsemalt. Näiteks 1956. a kurtis N. Kokla volinikule, et piiskop Joann väldib vestlusi uue kalendri teemal, sest näeb selles „marurahvusluse ilmingut, kummardust Lääne ees ning tugeva poliitilise järelmaiguga nähtust.”³⁵⁵ Esikarjase jäika suhtumist Lääne paasakalendrisse tõestab tema ja voliniku kohtumine 1956. a alguses. Voliniku kirjelduse põhjal tunnistas esikarjane, et väldib igasuguseid kompromisse ja et nii temal endal kui patriarhil puudub selleks ka õigus, sest Lääne paasakalender on õigeuskirikliku põhialustega täielikult vastuolus. Ülestõusmispühade pühitsemise Aleksandria arvestuse kohaselt lubas piiskop täielikult kehtestada kõigis piiskopkonna kogudustes pärast 1957. a, mil ülestõusmispühad langesid kokku.³⁵⁶ Kalendriküsimuses volinik eriti kaasa ei rääkinud, märkides hiljem aruandesse, et tema arvates on tegemist „kiriklaste iseäraliku kohanemispüüga.”³⁵⁷

1957. a lõpus võttis piiskop Joann ette Lääne paasakalendri vastase eriläkituse koostamise, mis kavatseti voliniku abiga trükkida riiklikus trükikojas. Kuid P. Kapitonov ei kiitnud mõtet heaks ja soovitas saata läkituse laiali masinakirjalisena.³⁵⁸ 28. jaanuaril 1958. a saadetud ringkirjas nõudis esikarjane Lääne paasakalendrist loobumist ja kohustas vaimulikke nägema vaeva ja selgitama koguduseliikmetele Hommikumaa paasakalendri möödapääsmatust. Erandi lubas piiskop teha vaid väiksearvulistele, keskustest eemal asuvaile ja tiheda luteriusulise ümbrusega kogudustele.³⁵⁹

Kui palju kogudusi läks läkituse tulemusena üle Ida paasakalendri, on teadmata. Ilmselt ei ole see arv eriti suur. Näiteks Saare- ja Muhumaal ei peetud

---

³⁵⁴ GARF R-6991–1–1313, lk 9.

³⁵⁵ GARF R-6991–1–1528, lk 25. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1956 года. Таллин, „8” февраля 1957 г.

³⁵⁶ ERA R-1961–2s–37, lk 82.

³⁵⁷ GARF R-6991–1–1528, lk 110. Капитонов, Павел. Докладная записка No. 22/с о положении и деятельности православной церкви в Эстонской ССР в период с 1948 по 1957 год, с анализом причин её активизации и корней живущих религиозных пережитков.

³⁵⁸ GARF R-6991–1–1528, lk 25. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1956 года. Таллин, „8” февраля 1957 г.

³⁵⁹ EAA 1941–1–312, lk nummerdamata. Tallinna ja Eesti piiskop Johannese läkitus Eesti piiskopkonna koguduste esikarjastele, nr 80, 25. 01. 1958.

piiskop Joanni ajal kordagi ülestõusmispühi Ida paasakalendri järgi.³⁶⁰ Teiseks, sellele viitab 1959. a piiskop Joanni eestikeelses kirikukalendris avaldatud nupp, milles kõigilt kogudustelt taas nõuti ülestõusmispühade pühitsemist Ida paasakalendri järgi.³⁶¹ Kolmandaks, seda tunnistab ka voliniku koondaruandlus. Näiteks 1959. a kommenteeris P. Kapitonov kalendriprobleemi: „Piiskop seda ei toeta, kuigi kirikuteenistused uue kalendri järgi kindlasti tugevdaksid eesti õigeuskoguduste positsioone. Esikarjane viitab endiselt patriarhaadi nõudmisele ning visas kangekaelsuses ei jäta jonna vabaneda sellest eesti õigeusu kiriklikust eripärast.”³⁶²

Kokkuvõtteks olgu toodud ka hilisem statistika. Näiteks 1964. a pidas Eesti piiskopkonna 93 kogudusest 55 jumalateenistusi endiselt Lääne paasakalendri kohaselt.³⁶³

1.4. Muutused halla-ajal ja nende mõju vaimulikele

1957. a lõpus kasvas NLKP huvi religioonipoliitika vastu. Valitsusringkondade ärevust põhjustasid andmed VÕKNI aruandluses usu elavnemise kohta a-il 1955–1957. Kasvas ka NLKP KK huvi usuühingute majandus- ja finantstegevuse vastu.³⁶⁴ 1958. a võimule tulnud N. Hruštšov koos kaasvõitlejatega tsentraliseeris parteiapparaadi kontrolli ja ainuvalitsemise struktuuriks, mis teostas ümberkorraldusi kõigis sfäärides, sh kultusalases seadusandluses. Kasvas ka NLKP kontroll Usuasjade Nõukogude üle (VÕKNI ja UNi) üle.³⁶⁵

³⁶⁰ Kadarik, Feliks. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.09.2007. Isa Feliks meenutab, et kui ta 1957. a rääkis piiskop Joanniga kalendrireformi võimalikusest Saare- ja Muhumaal, lubas viimane jätkata Lääne paasakalendri kasutamist, öeldes: „Noh, mis ma teiega, isa Feliks, teen?”

³⁶¹ Johannes, Tallinna ja Eesti piiskop. Miks on sel a Paasapüha pühitsemisel õigeusuliste ja luterlaste vahel lahkumine viie nädala võrra? – Moskva patriarhaadi õigeusu kiriklik kalender 1959. aastaks Eesti NSV-s. Tallinn, Eesti piiskopkonna valitsus, 1959, lk 1. Piiskop Joann kirjutab: Sel a pühitsevad katoliiklased (ja luterlased) Paasapüha 29. märtsil, kohe pärast täiskuud, mis luuakse 25. märtsil. Selline Paasapüha aja määramine on meile vastuvõtmatu, kuna õigeusu paasakalendri reeglite järgi paasapüha ei tohi olla enne 4-ndat aprilli uue kalendri järgi (enne 22. märtsi vana kal. järgi).

³⁶² GARF R-6991–1–1828, lk 23. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

³⁶³ ERA R-1961–2s–57, lk 14. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1964 год. Таллин, „1” января 1965 г.

³⁶⁴ Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Аиро-XX. 1996, lk 179–180.

³⁶⁵ Пыжиков, А. В. Опыт модернизации советского общества в 1953–1964 годах: общественно-политический аспект. Москва, ЗАО Издательский дом „Гамма”, 1998, lk 187–188.

Kõigepealt vaatleme piiskop Joanni tegevust. Torkab silma, et piiskop sai järjest vähem kodupiiskopkonnale pühendada ja seda mitmel põhjusel. 1958. a määras patriarh ta Läti piiskopkonna hooldajaks. Ülekoormus sundis piiskoppi omakorda vähendama Eesti koguduste külastamist. Näiteks viibis ta 1958. a juulist detsembrini Riias ühtekokku 46 päeva, mida osaliselt kajastas isegi Moskva patriarhaadi ajakiri.³⁶⁶ Esikarjasel õnnestus samal aastal külastada vaid kaheksat Eesti piiskopkonna kogudust (Lelle, Pärnu, Tahkuranna, Jõhvi, Narva, Võru, Tartu).³⁶⁷ Viimasel teenistusaastal 1960 viibis Joann Läti piiskopkonnas 145 päeva, mis moodustab 40%. Samal aastal pühendas esikarjane kodupiiskopkonna koguduste külastamisele vaid 6% ajast (22 päeva), visiteerides Narva Kreenholmi, Viljandi, Jõhvi, Paide, Türi ja Haapsalu kogudusi ning Kuremäe kloostrit. Voliniku sõnul ei avaldanud piiskop Joann erilist aktiivsust ega korraldanud spetsiaalseid üritusi, mis seaksid eesmärgiks kirikute ja vaimulike tegevuse elavdamise.³⁶⁸ Ka ei saa kõike seletada piiskop Joanni passiivsusega, nagu väidab P. Kapitonov. Uutes oludes tuli näiteks väljasõite maakogudustesse kooskõlastada kohalike TKdega, kes ei olnud enam nii leebed kui 1950. a-te keskel. Näiteks soovis piiskop Joann 1960. a külastada Saaremaad, et anda isiklikult ülempreestri tiitel praost F. Kadarikule, kuid plaani ei kiitnud heaks Kingissepa rajooni TK.³⁶⁹

Sarnaselt piiskop Joanni passiivsusega tuleb nentida mõõna ka piiskopkonna statistikas, mis ei jäänud kajastamata P. Kapitonovi aruandluses. Tema arvutuste kohaselt langes kalmistupühadel osalejate arv võrreldes 1957. a 55 tuhandelt 40 tuhandele, ristimiste arv 8% võrra, laulatuste – 19% võrra ja leeritamiste – 20% võrra. Teiseks, oluliselt langes piiskopkonna üldtulu, mis tõusis 1958. a üksnes 0,5% võrra, eeskätt tänu Kirde-Eesti koguduste (Narva, Kiviõli, Kohtla-Järve) kosumisele Nõukogude immigrantide arvelt.

1958. a näitajad kajastavad veelgi suuremat langust (vt lisa 4, lk 218). Kirikuteenistustel osalejate arv vähenes voliniku statistika kohaselt 8%, ristimiste –

---

³⁶⁶ Архипстырские труды. – Журнал Московской Патриархии, nr 12, 1958, lk 7.

³⁶⁷ GARF R-6991-1-1732, lk 15. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1959 года. Таллин, „15” января 1959 г.

³⁶⁸ GARF R-6991-1-1828, lk 33. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1960 год. Таллин, „16” февраля 1961 г.

³⁶⁹ Kadarik, Feliks. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.09.2007.

12,5%, laulatuste – 16% ja armulauualiste – 11% võrra.³⁷⁰ Voliniku teavet kinnitab ka vaimulike statistika. Näiteks preester N. Bežanitski tões 19. veebruaril 1960 Pärnu Issandamuutmise koguduse nõukogu ja juhatuse ühiskoosolekul: „Vaadates tagasi 1960. a koguduses toimunud kiriklikele talitustele, ilmneb märgatav tagasimineku leerilaste õnnistamisel ja kiriklikku abiellu astumisel.”³⁷¹ Ka Kuressaare koguduse nõukogu protokolliraamat tunnistab a-il 1959–1961 teatavat tagasiminekut, mis avaldus ristimiste arvu languses ning noorte ja meeste väheses osalemises koguduseelus.³⁷²

Uuritaval ajavahemikul toimus piiskopkonnas vaid kaks halduskorralduslikku muutust. 1959. a märtsis liideti piiskop Joanni resolutsiooniga Tartu ja Viljandi praostkonnad, mis kahandas piiskopkonna praostkondade arvu kaheksani.³⁷³ Teiseks, kuna ENSV ÜNi presiidiumi määrus 14. aprillist 1961 muutis rajoonide piire, tuli sellega sobitada ka kogudused ja praostkonnad. 1961. a mais eraldati piiskopi korraldusega Lihula ja Uue-Virtsu kogudused Pärnu praostkonnast ning ühendati Harju-Lääne praostkonnaga. Piirissaare kogudus viidi üle Võru praostkonnast Tartu-Viljandi praostkonda ja Timmo kogudus liideti Võru praostkonnaga.³⁷⁴

Vähenes piiskopkonna vaimulike arv. Kui seisuga 1. jaanuar 1958 teenis piiskopkonnas 1 piiskop, 57 preestrit ja 8 diakonit, siis täpselt aasta hiljem oli koosseis kahanenud 2 preestri (Konstantin Kaus ja M. Raud) ja 1 diakoni (Auksenti Grigortšuk) võrra (vt lisa 3, lk 217).³⁷⁵ Vähendamise peatamiseks kutsus piiskop Joann a-il 1958–1959 Eestisse teiste VÕKi piiskopkondade vaimulikke. Tänu sellele tulid 1958. a tagasi iguumen Laazar Sarv ja preester Nikolai Koger. Juurde pühitseti 2 vaimulikku: diakoniks Arseni Madisoo ja preestriks Nikolai Pärli.³⁷⁶

---

³⁷⁰ GARF R-6991–1–1828, lk 10. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

³⁷¹ Pärnu Issandamuutmise koguduse nõukogu protokolliraamat 3. I 1935–12. X 1967. Käsikiri Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis.

³⁷² Saaremaa Muuseumi fond 10237: 21. Toon, Martin. Kuressaare apostlik-õigeusu koguduse nõukogu protokolliraamat 14. 04. 1929–12.01.1964. Kokkuvõtte. Masinakiri. Lk 21.

³⁷³ GARF R-6991–1–1828, lk 21. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

³⁷⁴ ERA R-1961–1–107, lk 17–18.

³⁷⁵ ERA R-1961–1– 95, lk 5.

³⁷⁶ GARF R-6991–1–1732, lk 4. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1959 года. Таллин, „15” января 1959 г.; vrd GARF R-6991–1–1828, lk 4. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской

Seadmata ülesannet seletada piiskopkonna tegevuse tagasimineku kõiki põhjusi, keskendun ühele võimalikule tegurile – kohalikele vaimulikele rakendatud usutalituste läbiviimise piirangule. Tõuke andis VÕKNi salajane ettekirjutus, mis kohustas volinikku seadma suuremaid takistusi õigeusu palveteenistustele, hingepalvetele ja teistele usutalitustele väljaspool kirikhoonet. Seni oli lubatud toimetada usutalitusi kui sakramente usklikte kodudes, ilma et sellest oleks pidanud võimuesindajatele aru andma. Uue juhendi kohaselt võis neid edaspidi toimetada ainult kõigi pereliikmete kirjalikul loal.³⁷⁷

Milliseid aktsioone rakendas P. Kapitonov piiskopkonnas piirangute täideviimiseks? Üleastumise juhtumeid täheldas volinik juba aasta varem. 1958. a esimese poolaasta koondaruandes teatas ta Moskvasse, et Saaremaa preestrid F. Kadarik ja Nikolai Järvesalu korraldasid talle teatamata kodudes ühispalvusi, mida algselt kavandati perele mõeldud usutalitustena.³⁷⁸ Voliniku käsul saatis sekretär N. Kokla 1958. a mais selle kohta kirjaliku päringu.³⁷⁹ Praost üritas preestrit kaitsta ja väitis, et usklikud tulevad talitusele mitte vaimuliku kutsel, vaid omal algatusel, et kuulata jumalasõna. Praosti sõnul polnud suurema koosseisuga kodused talitused eriti levinud.³⁸⁰

Nõukogude religioonipoliitika jäigastumine, sagenenud usuvastased rünnakud kohalikus ajakirjanduses ja suuremad kitsendused kirikutegevusele muutsid vaimulike meeleolu järjest süngemaks. Üheks ajendiks tulevikuoptimismi raugemisele olid kirikutegelaste ja vaimulike jumalasalgamise ja usust taganemise juhtumid 1958. a. Tuntumad neist olid Tartu Ülikooli usuteaduse magistri ja LVA professori A. Ossipovi, ülempreester Nikolai Spasski ning preester Pavel Darmanski, kelle patriarh ja sinod

---

православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

³⁷⁷ ERA R-1961-1-87, lk 38-39. P. Tšerednjak P. Kapitonovile, 23.12.1959.

³⁷⁸ GARF R-6991-1-1627, lk 35. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1958 года. Таллин, „15” июля 1958 г.

³⁷⁹ N. Kokla F. Kadarikule, nr 31, 29.5.1958. Nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare-Hiiu praostkonna sissetulnud kirjad” (1953-1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis. N. Kokla kirjutab: Piiskopkonna Valitsusele saabunud andmeil pidavat Teile alluva praostkonna preester Nikolai Järvesalu eramajades jumalateenistusi, mis väljuvad usklikke poolt nende kodus peetavate talituste raamest. Kuna sellised avalikud jumalateenistused eramajades on keelatud, siis Piiskopkonna Valitus palub Teid asja kontrollida ning kiiresti teatada, millal ja kus preester N. Järvesalu poolt sellised jumalateenistused peetud.

³⁸⁰ F. Kadarik Eesti piiskopkonna valitsusele, nr 9, 15.05.1958. Ärakiri nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare-Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad” (1953-1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis.

kirikust välja heitsid.³⁸¹ Kõige rohkem šokeeris vaimulikke loomulikult kohaliku kasvandiku A. Ossipovi asumine ateistlikku vastasleeri, mida pidulikult deklareeris nii üleliiduline ajakirjandus kui kohalikud ateistlikud kirjutised.³⁸² Seda kinnitab N. Kokla kohtumine P. Kapitonoviga 1959. a detsembris.³⁸³

Õigeusvaimulike pessimismi süvendas ka Põltsamaa preestri K. Kausi (vt biograafiline leksikon, lk 205–206) ametist loobumine 1959. a. Vaatamata piiskop Joanni ja mitme teise vaimuliku katsetele teda ümber veenda pani ta siiski ameti maha ja asus tööle Põltsamaa ehituskontorisse peainsenerina.³⁸⁴ Voliniku sõnul kahjustas juhtum paljude vaimulike arvates kogu piiskopkonna mainet, andes ohtlikku eeskju ka teistele ametivendadele.³⁸⁵

Kokkuvõttes tõestab Eesti piiskopkonna üldolukord a-il 1958–1959 Nõukogude religioonipoliitika jäigastumist, mille võtavad tabavalt kokku P. Kapitonovi 1960. a koondaruande sõnad: „Ilmselge on, et 1953. aastast alates kõlanud ja järjest tugevnenud reibas ja enesekindel meeleolu hakkab nüüd raugema. Nüüd on tunda juba pessimistlike noote: hämmingut ja ebakindlust tuleviku suhtes. Paljud vaimulikest hakkasid tõsiselt mõtlema ja juurdlema toimuvate protsesside, näit kiriku positsioonide nõrgenemine, põhjuste üle. Vaimulike seas esineb üha rohkem kaebusi noorsoo aina kasvava ükskõiksuse suhtes.”³⁸⁶

---

³⁸¹ Выписка из постановления Святейшего патриарха и Священного Синода No 23 30 декабря 1959 года. Журнал Московской Патриархии. Издание Московской Патриархии. Москва, 1960, nr 2, lk 27; vrd Jumala Abiga, nr 3 (48), 28. august 1960, lk 25.

³⁸² Осипов, А. Отказ от религии – единственно правильный путь. – Правда, nr 340, 6. detsember 1959, lk 4.; vrd Vestlusi religioonist ja teadusest: populaarne õpik. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1964, lk 277.

³⁸³ GARF R-6991–1–1828, lk 25. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

³⁸⁴ GARF R-6991–1–1828, lk 6. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

³⁸⁵ ERA R-1961–1– 88, lk 9. P. Kapitonov G. Karpovile, 9.07.1959.

³⁸⁶ GARF R-6991–1–1828, lk 13. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

1.5. Koguduste juhtimise reformi kehtestamine ja piiskop Joanni üleviimine Gorki piiskopkonda

VÕKNi suurim sekkumine õigeuskiriku siseasjadesse oli koguduste juhtimise reformimine. Selle paremaks mõistmiseks tuleb kõigepealt käsitleda VÕKi üldolukorda.

1961. a kutsus patriarh Aleksius VÕKNi survele kokku kirikukogu, mis teostas olulised muudatused kiriku põhikirjas. Mis seda tingis? Põhjuseks oli nõukogude võimu soov kaotada vaimulik võim koguduste finantsilise ja majandusliku juhtimise üle. Tõenduseks on VÕKNi töötajate selgitustöö patriarhile ja sinodile vahetult enne kirikukogu. 31. märtsil 1961 kutsuti VÕKNi välja patriarh Aleksius, metropoliit Pitirim (Sviridov), ülempiiskop Piimen (Izvekov) ja piiskop Nikodim (Rotov). Kohtumisel teatas nõukogu uus esimees Vassili Kurojedov teravast vajadusest viia läbi kirikureform ja kutsuda selleks võimalikult kiiresti kokku piiskoppide kogu. Vestluses patriarhiga ütles V. Kurojedov: „Usuühingute juhatamises tekkinud olukord kutsub usklikke seas õigustatult esile rahulolematust. Usuliitudes säilinud üksikisiku diktaatorlik valitsemine on lubamatu, seda enam meie tõeliselt demokraatlikul maal, kus valitsuse juhtimine on teostatav rahva poolt.” Tegelik põhjus ei peitunud siinkirjutaja arvates sugugi vajaduses rakendada demokraatiat, vaid hoopis soovis õõnestada ja lõhkuda kiriku alusraku – koguduse – ülesehitust. Patriarhil tuli nõustuda VÕKNi peavoliniku ettekirjutusega ning viia tema sõnastus kiriku põhikirja projekti.³⁸⁷

Olulise panuse koguduste juhtimise ümberkorraldamisse andis VÕKi patriarhi ja sinodi istungi määrus 18. aprillist 1961, milles seisis, et kirikuhoone ja vara alalhoiu ning majanduslike ja rahaliste asjade eest vastutab edaspidi koguduse täitevorgan – juhatus.³⁸⁸ Kirikuvalitsus üritas sobitada koguduste juhtimist 1929. a Usuliitude seadusega, mille kohaselt oli vaimulikul keelatud sekkuda kahekümniku rahaasjadesse.

Erakorraline VÕKi piiskoppide täiskogu toimus 18. juulil 1961 Kolmainu-Sergiusse suurkloostri Zagorskis. Tähtsaimaks päevakorrapunktiks oli VÕKi juhtimise põhimääruse 4. pt (koguduste juhtimine) muutmine.³⁸⁹ Avakõnes viitas kiriku eestseisja

³⁸⁷ Гордун, Сергей. Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии. – Le Messenger, nr 158, 1990, lk 124–126.

³⁸⁸ Piiskop Joann ringkirjaliselt piiskopkonna koguduste esipreestritele ja juhatustele, nr 217, 19.07.1961. Koopia A. Sõtšovi isiklikus arhiivis.

³⁸⁹ Деяния Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. – Журнал Московской Патриархии, nr 8, 1961, lk 5.

vajadusele korrastada koguduste elu ja tagastada täitevorganitele nende finantsmajanduslikud õigused.³⁹⁰ Täiskogu otsustas tühistada VÕKi põhimääruse §40–41 sätteid, mis nõudsid vaimuliku kuulumist koguduse täitevorganitesse ja lubasid tal juhtida koguduse majandus-ja finantselu. Lisaks keelati finantsjärelvalve ka praostidele, mida seni lubas määruse §30.³⁹¹ Teiste sõnadega, kui 1945. a põhikirja kohaselt oli preester koguduse karjane nii sisulistest kui praktilistes küsimustes, siis 1961. a sai temast koguduse täitevorganite palgaline töötaja.

Kuidas nimetatud reformi kohalikul tasandil teostati? Ettevalmistusi vaimulike mõjuvõimu vähendamiseks tehti nii voliniku kui TKde tasandil juba 1960. a. Samal aastal viidi koguduste täitevorganite koosseisude registreerimine vaimulikust pädevusest üle volinikule. 1960. a augustis informeeris piiskop Joann kõikide koguduste juhatusi ja eesnikke, et täitevorganite koosseisud tuleb registreerida voliniku juures, kes kirjutab vastavad õiendid. Muudatused juhatuse või revisjonikomisjoni isikukoosseisus tuli edaspidi vormistada kirikunõukogu ehk kahekümniku protokollis.³⁹² P. Kapitonov kommenteeris aktsiooni oma Moskva ülemusele: „On äärmiselt oluline ametlikku muutust ootamata visalt õgvendada (vn k *расшатывать*) väljakujunenud konservatiivset seisust.“ Nn „õgvendamiskampaaniasse“ kaasati ka rajooni- ja linnakomiteed, kellelt nõuti edasist suhtlemist mitte vaimulikega (neid tuli eirata), vaid koguduse täitevorganitega.³⁹³

Igalt koguduselt nõuti juhatuse ja revisjonikomisjoni koosoleku korraldamist, kus tuli fikseerida varalise juhtimise üleandmine vaimulikult kahekümnikule. Näiteks 1961. a suvel pidasid Pärnu Katariina koguduse nõukogu ja revisjonikomisjon ühiskoosoleku, millel preester J. Meltsaar andis majandusliku, varandusliku ja finantsilise juhtimise ametlikult üle koguduse täitevorganitele. Koguduseliikmed

---

³⁹⁰ Samas, lk 11.

³⁹¹ Деяния Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. – Журнал Московской Патриархии, nr 8, 1961, lk 11–17; vrd Documents le Synode Épiscopal du 18 juillet 1961. – Istina, nr 4, lk 363–364.

³⁹² ЕАА 1941–1–312, lk nummerdamata. Piiskop Joann Laatre koguduse juhatusele ja esipreestrile, nr 233, 6.08.1960.

³⁹³ GARF R-6991–1–1828, lk 11–12. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1960 год. Таллин, „16“ февраля 1961 г.

püüdsid jätta preester J. Meltsaart vähemalt raamatupidajaks, kuid volinik ei kinnitanud teda sellesse ametisse.³⁹⁴

Ülaltoodud seik tõestab, et vaimulik ei saanud jätkata majanduslikku ja finantsilist juhtimist isegi koguduse täitevorganite soovil. Pärnu Issandamuutmise koguduses otsustati sinodi määrusele põiklemata alluda. 10. augustil 1961 toimus koguduse nõukogu ja juhatuse koosolek, millel ülempreester N. Bežanitski luges piiskopkonna ringkirja ette, selgitas muudatusi ja andis volitused üle. Koguduse protokolliraamatusse märgiti: „Edaspidi peavad koguduse vaimne ja majanduslik juhtimine olema eraldi valitud koguduse liikmete käes, kusjuures preester jääb ainult koguduse vaimulikuks juhiks.”³⁹⁵

Esines kogudusi, mille siseelus ei muutnud määrus midagi, sest vaimulik pidi üle andma vaid tema nimele vormistatud kirikutarbed. Näiteks selle kohta võib tuua Kuressaare koguduse protokolliraamatu 29. juuli ülestähenduse: ”29.07. Pühitsetud Sinodi määrus 18. aprillist 1961 on koguduses juba pikemat aega olnud rakendatud, sest koguduse finantsmajanduslikku tegevust juhib juba 1952. aastast alates juhatas ilma esipreestrita. Preester ei ole tegelenud laekuvate summade vastuvõtmise ja edaspidise kasutamisega. Määruse täielikuks rakendamiseks annab esipreester koguduse juhatusele üle kõik kiriklikud varad: kirikuhoone koos sisustusega, kiriklikud riided ja jumalateenistuse raamatud, mis on vormistatud tema nimele.”³⁹⁶

Kogudusereform tekitas siiski kirikuametis küsimusi. Vaimulike arvates oli uues määruses palju küsitavusi. Kas määrusest võis järeldada, et kogudustes tuli valida taas uued täitevorganid? Kuidas pidi kahekümnik korraldama koguduse kassa ülalpidamise? Kui täitevorganite pädevusse kuulus ka tõendite vormistamine, väljastamine ja kinnitamine, siis – kes täpsemalt ja millise pitsatiga pidi need kinnitama? Kuidas valida vaimulikke ja milline võim on kogudustes piiskopil?³⁹⁷ Konkreetseid vastuseid neile küsimustele arhiiviallikates ei leidu.

---

³⁹⁴ ERA R-1961–2s–52, lk 70–77; vrd GARF R-6991–1–1928, lk 42–46. Капитонов, П. Секретное письмо от 6.X-1961г. тов. Куроедову, В. А.

³⁹⁵ Pärnu Issandamuutmise koguduse nõukogu protokolliraamat 3.I.1935–12.X.1967. Käsikiri Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis.

³⁹⁶ Saaremaa Muuseumi fond 10237: 21. Toon, Martin. Kuressaare apostlik-õigeusu koguduse nõukogu protokolliraamat 14.04.1929–12.01.1964. Kokkuvõte. Masinakiri. Lk 27.

³⁹⁷ GARF R-6991–1–1928, lk 46. Капитонов, П. Секретное письмо от 6. X-1961г. тов. Куроедову, В. А.

Käesolevast reformist põhjustatuna viidi a-il 1960–1961 läbi veel kolm piirangut, mis siinkirjutaja arvates teenisid ilmselgelt koguduste ja EPV vaheliste sidemete lõhkumise ja kogu piiskopkonna struktuuri õgvendamise eesmärke. Veebruaris 1961 saatis piiskop Joann kõigile praostidele ringkirja, et vastavalt kehtivatele seadusandlusele lõpetab EPV väiksemate kirikute remontide toetamise, külapreestrite rahalise abistamise ja koguduste hooldamiseks mõeldud transpordikulude hüvitamise.³⁹⁸ Kui 1950. a-te keskel võis kogudus näiteks taotleda ja saada EPV summadest kiriku remondiks toetust 50% ulatuses, siis nüüdsest oli see rangelt keelatud ja vaadeldav üleastumisena. Uue usukultusalase seadusandluse järgi vastutas pühakodade korrashoiu ja remondi, kirikuameti ülalpidamise ja riiklike maksude tasumise eest vaid kogudus ise. Näiteks lükkas piiskop Joann tagasi Saare-Muhu praost F. Kadariku taotluse toetada Leisi kiriku siseviimistlustöid vähemalt 300 rublaga.³⁹⁹

Reaktsiooni keelule toetada koguduste remonti kajastab Võru vaimulike kirjavahetus, kellest osa üritas leida väljapääsu, pöördudes abipalvega jõukamate koguduste poole. Näiteks 1961. a mais palus Haapsalu vaimulik Theodor Bleive Värskas vaimulikku S. Hintsile toetada Märjamaa kogudust kolmandikuga remondi üldsummast ehk 50 rublaga. Kolmandiku summast lubas leida Pärnu Issandamuutmise koguduse vaimulik N. Bežanitski ja ülejäänud – Märjamaa koguduse kahekümnik.⁴⁰⁰ Lõpetati ka teised vaimulike sihtotstarbelised toetamised, v.a pensionid EPV fondist. Koguduste täitevorganid ja vaimulikud pidid tegema sellest omad järeldused.⁴⁰¹ Nagu selgub arhiiviallikatest, pidas piiskop Joann sellest piirangust rangelt kinni, sest järgnes abitaotluste rahuldamata jätmise. Väga tabavalt kirjeldab vaimulike sissetulekute vähenemist Antsla koguduse eesnik Aleksander Anton. Ta väidab, et ei tule kõne alla elada ainult vaimulikupalgast (30 rubla kuus), mis on 2/3 võrra väiksem kui kaks aastat tagasi, ja et paratamatult tuleb otsida lisateenistuse võimalusi.⁴⁰²

1961. a suvel lõpetas esikarjane kogudustelt iga-aastase piiskopkonna maksu-, majandus- ja finantsaruandluse sissenõudmise. Kogudused pidid nüüd EPVle raha

---

³⁹⁸ Иоанн, епископ Таллинский и Эстонский. Циркуляр благочинным от 13 февраля 1961 г. № 81. А. Сõtšovi isiklikus arhiivis.

³⁹⁹ F. Kadarik piiskop Joannile, nr 47, 6.03.1966. Ärakiri nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare- Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad” (1953–1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis.

⁴⁰⁰ EAA 5271–1–668, lk nummerdamata. T. Bleive S. Hintsile, 19.05.1961.

⁴⁰¹ GARF R-6991–1–1928, lk 46. Капитонов, П. Секретное письмо от 6.X-1961г. тов. Куроедову, В. А.

⁴⁰² EAA 5271–1–668, lk nummerdamata. Aleksander Anton S. Hintsile 6.12.1962.

eraldama rangelt vabatahtlikult. Selle tulemusena vähenesid koguduste rahaülekanded oluliselt juba juulis-septembris.⁴⁰³

Kuidas kogudused otsusele reageerisid, näitab ilmekalt järgmine tõik. Tartu Jumalasünnitaja Unumise koguduse juhatuse koosolekul 7. augustil 1961 loeti ette korraldus kohustusliku piiskopkonnamaksu tühistamisest EPV ülalpidamise kulude katteks. Koosolekul otsustati jätkata siiski jõukohase vabatahtliku abiraha saatmisega EPVsse ja MP pensionifondi.⁴⁰⁴ Eeldada võib, et suurematel linnakogudustel oli rohkem vahendeid piiskopkonna keskvalitsuse toetamist jätkata kui maakogudustel.

Karmistati ka kirikuhoonete tuleohutusnõuded. P. Kapitonovi käsul saatis piiskop Joann märtsis 1960 (seoses lähenevate lihavõttepühadega koguni kaks korda) kõigile koguduste eesnikele manitsuskirja ühes ettekirjutusega pöörata suuremat tähelepanu kütte- ja elektrisüsteemi korrashoiule.⁴⁰⁵ Vaimulikke, kelle kirikus toimusid õnnetusjuhtumid, karistati rahatrahviga. Näiteks tekkis 1961. a mais Valga peakirikus tulekahju, mis kustutati koheselt ja mis ei põhjustanud olulist kahju. Sellele vaatamata karistati koguduse vaimulikku V. Savinit tulega hooletu ümberkäimise eest rahatrahviga.⁴⁰⁶

Lõpetuseks selgitan piiskop Joanni üleviimise tagamaid. Eeskätt tuleks peatuda kaasaegsete iseloomustustel, mida leidub nii positiivseid kui negatiivseid. Hea näitena olgu toodud ülempreester J. Ümariku iseloomustus: „Isa Georgi oli kõrgelt haritud ja mitmekülgsete muusikaliste annetega inimene, hea keeletundja. Koostas ja andis välja vene keele õpiku. Eesti keelt võis vabalt lugeda ja kirjutada.”⁴⁰⁷ Praost F. Kadarik toob esile piiskop Joanni iseloomujoontena tasakaalukuse, südamlikkuse ja heatahtlikkuse.⁴⁰⁸ Ülaltoodutega haakub ka Los Angeleses elava eesti õigeusu vaimuliku Sergius Samoni iseloomustus: „Joanni seal väga austatakse ja temaga ollakse üliväga rahul. Tunnen ka ise praegust piiskoppi ja minu mälestusis oli ta üks väga soliidne, tagasihoidlik ja

---

⁴⁰³ GARF R-6991-1-1928, lk 46. Капитонов, П. Секретное письмо от 6. X-1961г. тов. Куредову, В. А.

⁴⁰⁴ Протокольная книга (1945–74) Тартуский Успенский Собор. Lk 41. Tartu Jumalasünnitaja Unumise peakiriku koguduse arhiivis.

⁴⁰⁵ Piiskop Joann ringkirjaliselt koguduste esipreestritele ja juhatustele, nr 135, 30.03.1961. Nummerdamata kaustas „Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus 1956–59” EAÕK Valga koguduse liikme Kristina Lastikka kodus.

⁴⁰⁶ ERA R-1961-1-119, lk 31.

⁴⁰⁷ Ümarik, Joann. Elutee. 2.kd. Tallinn, 1983, lk 285. Masinakirjakoopia EAÕK Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis.

⁴⁰⁸ Kadarik, Feliks. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.09.2007.

kaugel fanatismusest. /---/ Piiskopiks saades leidis poolehoidu rahva hulgas, seda enam, et ta valdas hästi eesti keelt. See on õnneks meie kodumaal!”⁴⁰⁹

Esikarjasele anud negatiivsete iseloomustuste näitena võib tuua preester Vladimir Berensi väite, et venekeelne vaimulikkond ja kogudused olid Joannile palju südamelähedasemad kui vaesemad eesti maakogudused ja preesterkond, kes said vähema hoole ja harvemate külaskäikude osaliseks.⁴¹⁰ Eestlastest vaimulikke ei rahuldanud teinekord Joanni jäigad seisukohad kalendriküsimuses, vähene tähelepanu laste ja noorte usuõpetusele, vaimuliku kirjanduse väljaandmine.⁴¹¹ Rahul polnud ka volinik, sest piiskop ei hoidnud teda kogudustes toimuvaga piisavalt kursis.⁴¹² Seega võis üleviimine sündida just piiskopkonna sisepingete tõttu, mitte võimude surve, nagu näiteks kuus aastat hiljem EELK peapiiskopi Jaan Kiivitiga.⁴¹³

Pingeid piiskop Joanni ja kohalike vaimulike vahel on märgata voliniku ülestähendustes juba 1956. a.⁴¹⁴ Alates 1958. a hakkas vaimulikkond piiskopile survet avaldama, nõudes täiskogu kokkukutsumist, tähelepanu pööramist vaimuliku kirjanduse trükkimisele ja uute vaimulike pühitsemisele tegevteenistuses preestrite koormuse vähendamiseks.⁴¹⁵

Rünnakud piiskop Joanni vastu kohalikus ajakirjanduses ning kannapööre Nõukogude religioonipoliitikas 1959. a soodustasid pigem esikarjase eemaldumist kui vastupanu kiriku ja riigi suhetele, nagu soovisid eakamad vaimulikud. Näiteks tegi ülempreester C. Vink pärast ajalehes Советская Эстония 19. juulil 1959 ilmunud artiklit ettepaneku kutsuda kokku vaimulikekogu. Ülempreestri ettepanek pahandas

---

⁴⁰⁹ EAA 5355–1–440, lk 172. Sergius Samon EAÕK piiskop Jürile (Välbe), 15.01.1958.

⁴¹⁰ Беренс, Владимир. Историко–статистическое описание церквей и приходов СЕВЕРО-Западных епархий. эстонская епархия. Составил Владимир Беренс. Таллин, 1974, lk 16. Käsikirja koopia Eesti Ajalooarhiivis.

⁴¹¹ Hiet, Innokenti. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.10.2007.

⁴¹² GARF R-6991–1–1528, lk 34. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1956 года. Таллин, „8” февраля 1957 г. P. Kapitonov kirjutab (siinkirjutaja tõlge vene keelest): Olen täheldanud, et ta püüab kõigi vahenditega saavutada, et kogu suhtlemine ja kirjavahetus minu ja vaimulikkonna vahel toimuks üksnes tema kaudu. Samas aga hoidub ta andmast täpsemat teavet piiskopkonna olude kohta, põhjendades seda kas haiguse, tõbise hajameelsuse või unustamisega. Kuid suhtlemises minuga katsub olla tõeliselt vastutulelik ja peenelt viisakas.

⁴¹³ Altnurme, Riho. Erzbischof Jaan Kiivit (1906–1971). – Beiträge zur ostdeutschen Kirchengeschichte, nr 7, 2007, lk 92; vrd Salo, Sild Olaf ja Salo Vello. Tartu, Lühike Eesti Kirikulugu, 1995, lk 159.

⁴¹⁴ GARF R-6991–1–1528, lk 56. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1957 года. Таллин, „13” июля 1957 г.

⁴¹⁵ Samas, lk 14.

T. Bleive andmeil Joanni väga, kes soovitas edaspidi „mitte sekkuda võõrastasse asjadesse”.⁴¹⁶

Kaldun arvama, et üleviimise taga seisis praost A. Ridiger. Väidetavalt tema initsiatiivil koostas ja saatis osa Lõuna-Eesti vaimulikke (Viktor Lind, Vilemon Talomees jt) patriarhile kirjaliku kaebuse üleskutsega paigutada Joann teise piiskopkonda ning määrata asemele noorem ja energilisem.⁴¹⁷ Kaebekirja arhiiviallikates kahjuks ei leidu, kuid selle olemasolus pole siiski põhjust kahelda. Sellise „isikliku laadi kaebusega” seletab Joanni ümberpaigutamist Gorki piiskopkonda oma memuaarides ka ülempreester J. Ümarik.⁴¹⁸

Siinkirjutaja ei saa nõustuda Sergei Männiku väitega, et piiskop Joanni üleviimine toimus kohaliku võimu algatusel.⁴¹⁹ Sellisel juhul kajastuks see voliniku aruandluses palju detailsemalt. Ainus vihje voliniku rahulolematusele piiskop Joanniga sisaldub P. Kapitonovi 1960. a aruandes, milles ta märgib, et esikarjane tavaliselt viivitab juhiste täideviimisega, on põhjendades seda kõrge ea ja halvenenud tervisega.⁴²⁰

1.6. Nõukogude-patriootiline ja oikumeeniline tegevus piiskopkonnas

Nõukogude-patriootiliste aktsioonide hulk Vene õigeuskirikus kasvas uuritaval ajavahemikul oluliselt, sest nendest olid huvitatud nii kirik kui võim. Moskva patriarhaat üritas suhete abil välisriikide kirikutega oma positsioone tugevdada ja lojaalsust tõestada. Nõukogude tippešelonid huvitusid eelkõige VÕKi koostööst teiste kirikutega, sest selles nähti rahvaste sõpruse ja rahuürituse toetamist. Lisaks oli kirik heaks propagandavahendiks (nt rahuliku kooseksisteerimise ja täieliku desarmeerimise postulaadid), sest mõjus Läänes palju efektsemalt kui diplomaatilise korpuse esindajate deklaratsioonid ja noodid. Kirikule ei jäänud muud kui nende mängureeglitega leppida.

⁴¹⁶ T. Bleive V. Savinile 12.09.1959. Nummerdamata kaustas „Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus 1956–59” EAÕK Valga koguduse liikme Kristina Lastikka kodus.

⁴¹⁷ Kadarik, Feliks. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.09.2007.

⁴¹⁸ Ümarik, Joann. Elutee. 1. kd. Tallinn, 1983, lk 189. Masinakirjakoopia EAÕK Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis.

⁴¹⁹ Мянник, Сергей. Архиепископ Иоанн (Алексеев). – Мир Православия, nr 6 (99), 2006, lk 5.

⁴²⁰ GARF R-6991-1-1928, lk. 34. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1960 год. Таллин, „17” февраля 1961 г.

Suhetes Lääne kirikutega tuli Vene õigeuskirikul ette ka mõõnu. Näitena olgu toodud Ungari 1956. a ülestõus, mil Moskva patriarhaat sai esimese rahvusvahelise tagasilöögi osaliseks. Mitmed Lääne kirikupead (peamiselt Saksamaa Liitvabariigi ja USA protestandid) ootasid VÕKi juhtkonnalt Nõukogude interventsiooni avalikku hukkamõistu, pöördusid eriläkitusega patriarh Aleksiusse poole ning palusid toetada ja kaitsta Ungaris võimule pääsenud demokraatlikke jõude.⁴²¹ Kuid Moskva ja kogu Venemaa eestseisja süüdistas Lääne kirikutegelasi vaenu õhutamises ja nõukogudevastases laimukampanias.⁴²² Seda tunnistab patriarh Aleksiusse 1957. a uusaastaläkitus, milles tervitati „vaenulike jõudude” ehk Imre Nagy valitsuse mahasurumist Ungaris.⁴²³ Selle tulemusena tühistasid Taani ja Saksamaa Liitvabariigi luterlikud kirikud 1957. a plaanitud külaskäigud NSVLi. Anglikaani kirik boikoteeris samal aastal Moskvast toimuvat kirikunoorte festivali.⁴²⁴ Seega, „vaenulike jõudude ja kontrevolutsiooni” mahasurumise toetamine Ungaris kahjustas oluliselt VÕKi mainet välismaal. Ka L. Soskovets tunnistab, et VÕKi juhtkonnal tuli Nõukogude sõjalisi aktsioone tahes-tahmata õigustada.⁴²⁵

Järgnevalt vaatlen Moskva patriarhaadi panust nõukogude-patriootilisse tegevusse ja kirikutevahelistesse suhetesse ning selle väljundeid Eesti piiskopkonnas. Peamiseks tuleb pidada Eesti piiskopkonna tasalülitamist välismaa kirikudelegatsioonide võõrustamisel. Ettevalmistused algasid juba 1956. a. Näiteks käskis VÕKN valmistada P. Kapitonovil USA kirikutegelaste delegatsiooni vastuvõtuks Tallinnas ja veebruaris saatiski volinik Moskvasse ürituse kaks kavandit.⁴²⁶ Plaanide koostamisel osalesid nii piiskop Joann kui EELK peapiiskop J. Kiivit *sen* ning need hõlmasid peaaegu kõiki piskasju: kellajad, peatumiskohad, külalastavad

⁴²¹ Волокитина, Татьяна; Мурашко, Галина; Носкова, Альбина. Москва и Восточная Европа: Власть и церковь в период общественных трансформаций 1940–50 годов XX века. Москва, Российская политическая энциклопедия, 2008, lk 136.

⁴²² De Vries, Wilhelm. Kirche und Staat in der Sowjetunion. München, Verlag Anton Pusset, 1959, lk 180–184.

⁴²³ EAA 1941–1–312. Moskva ja kogu Venemaa patriarhi ALEKSIUSE Uusaasta läkitus Vene Õigeusu Kiriku ülemhingekarjastele ja hingekarjastele. 1. jaanuaril 1957. Tõlkis N. Kokla. Patriarh Aleksius kirjutab: Ungaris tekkis aga rahvale vaenulike jõudude katse lõhkuda rahulik elu seisund, ähvardades suurte rahvusvaheliste komplikatsioonidega. Mõlemad sündmused, märgistatud verevalamisega, julmusega ja suurte purustamistega, tumestasid rahvaste lootust rahu tugevnemisele. Õnneks need uue sõja verised välgatused said kiiresti kustutatud.

⁴²⁴ De Vries, Wilhelm. Kirche und Staat in der Sowjetunion. München, Verlag Anton Pusset, 1959, lk-d 180–183, 185.

⁴²⁵ Сосковец, Любовь. Религиозные конфессии Западной Сибири в 40–60-е годы XX века. Томск, Томский государственный университет, 2003, lk 33.

⁴²⁶ ERA R-1961–1–66, lk 7–8. P. Kapitonov G. Karpovile, 27.02.1956.

vaatamisvääruised, kirikute loetelu, kohalike kirikutegelaste tervituskõned.⁴²⁷ Kuid ettevalmistused osutusid asjatuks, sest kavandatud visiit viidi üle Moskvasse. 1956. a märtsi esimesel poolel külastaski USA Kristuse Kirikute Rahvusliku Nõukogu delegatsioon Moskvat. Ühisnõupidamistesse kaasati ka EELK peapiiskop J. Kiivit *sen* ning Läti luterliku kiriku peapiiskop Gustav Turs.⁴²⁸

Ungari reformkiriku pastorid külastasid Eesti piiskopkonda 27.–29. aprillil 1958. Neile tutvustati üksikasjalikult Tallinna õigeuskirikuid. Delegatsiooni saatis Eesti piiskopkonna sekretär, preester N. Kokla. 28. aprilli õhtul kutsuti külalised piiskop Joanni korraldatud õhtusöögile, kus toimus „sundimatu vestlus sõprusest ja rahust”. Toidulauas vahetati muljeid ning piiskop Joann ja delegatsiooni esimees piiskop Lajos Daranyi esinesid tervituskõnedega.⁴²⁹ Piiskop tutvustas neid kõnesid lõpparuandes nii volinikule kui Krutitsa ja Kolomna metropoliit Nikolaile. Piiskopi tervituskõnes leidub nii nõukogude rahvaste sõpruse kui rahuürituse ülistamist.⁴³⁰

Välismaiste delegatsioonide visiidid olid tollal voliniku poolt rangelt reglementeeritud ja toimusid hoolsa järelevalve all. Külalistele tuli näidata kindlaid kohti ja nendega võisid kohtuda üksnes volitatud isikud. Näiteks nõudis VÕKN 19. veebruaril 1957 salajases instruktsioonis P. Kapitonovilt nn näidiskirikute ja -kloostrite aadresse, mida võiks vajadusel Lääne kirikutegelastele näidata, samuti võõrkeeli oskavate vaimulike kontaktandmeid, kes võiksid välismaalastega tegelda ja NSVLi usuolusid õiges valguses esitada.⁴³¹ Töömetoodika parandamiseks välismaiste delegatsioonidega korraldati Moskvast 19.–20. märtsil 1957 liiduvabariikide volinikele nõupidamine, milles osales ka P. Kapitonov. Volinikult oodati vaimulike hulgast sobivaid kandidaate, kes vastutaksid edaspidi välismaiste delegatsioonidega suhtlemise eest.⁴³²

---

⁴²⁷ ERA R-1961-1-66, lk 46–47.

⁴²⁸ Kirikuelu kroonikat. – Eesti Evangeeliumi Luteriusu Aastaraamat. Tallinn, Konsistooriumi väljaanne, 1956, lk 174; vrd De Vries, Wilhelm. Kirche und Staat in der Sowjetunion. München, Verlag Anton Pusset, 1959, lk 180–183.

⁴²⁹ ERA R-1961-1-85, lk 23. Piiskop Joann P. Kapitonovile ning Krutitsa ja Kolomna metropoliit Nikolaile 30.04.58.

⁴³⁰ Samas, lk 25. Piiskop Joann kirjutab (siinkirjutaja tõlge): Tervituskõnes ütlesin: /---/ Kas meie praegune kohtumine pole võrreldav armukastega raskes ja inimkonda lämmatavas õhustikus? Kogu meie maa ihkab ja vajab rahu ning palvetab selle eest. Ning on suur rõõm näha mõttekaaslastest sõpru ja vendasid, kes võitlevad samuti rahu eest uue elu ehitamisel. Sirutan teile sõpruse ja rahu märgiks oma käe.

⁴³¹ ERA R-1961-1-39, lk 12.

⁴³² ERA R-1961-2s-39, lk 18–19.

Teiseks suuremaks väljundiks võib pidada kaasalöömist Nõukogude rahupropagandas. Eriliseks kujunes 1959. a, mil 8.–13. mail toimus Stockholmis üleilmse rahukongressi istungjärk, mis aktiivselt propageeris rahu ja võidurelvastumisest loobumist. Istungijärgu otsuste pealkirjad: *Lõpetada külm sõda!*, *Lõpetada tuumarelvakatsetused!*, *Ülemaailmalise rahunõukogu istungijärgu kokkukutsumisest ja kristlaskonna ühtsest võitlusest rahu eest – räägivad iseenda eest.*⁴³³

Samal aastal jätkas NSVLi võimuladvik Berliini kriisile vaatamata edukalt rahvusvahelist rahu- ja desarmeerimispropagandat. Näiteks 18. septembril esitati ÜRO peaassamblee 14. istungil kinnitamiseks deklaratsioon üleüldisest ja täielikust desarmeerimisest.⁴³⁴ Osaliselt selle tulemusena võeti 20. novembril 1959 ÜRO peaassambleel vastu resolutsioon nr 1378, mis kutsus kõiki riike võtma täielikuks desarmeerimiseks lähiajal konstruktiivseid meetmeid.⁴³⁵

Nii Vene kui Lääne kirikuloolased möönavad, et VÕKil oli selles valdkonnas oluline roll.⁴³⁶ Eelõeldu kinnituseks vaatame lähemalt ühte 1959. a toimunud üleliidulist rahuüritust, millesse patriarhi ja VÕKNI korraldusel kaasati ka Eesti piiskopkond.⁴³⁷

Piiskop Joann kutsus kõiki praoste 4. juunil 1959 Tallinnas toimuvale praostide ja Tallinna kirikuameti üldkogule. Ta esitas järgmised põhjendused: „Koosolekul loetakse ette ja kommenteeritakse 13. mail 1959 Ülemaailmalise Rahunõukogu Stockholmi istungijärgul vastu võetud dokumente. Koosolek on väga oluline ning peab näitama meie vaimulikkonna ja usklike aktiivset panust kogu maailma rahuarmastavate jõudude rahukaitseüritusse.”⁴³⁸ Kogunemisel otsustati levitada nimetatud dokumente kõigis kogudustes ning koostati ja allkirjastati deklaratsioon, mis ühehäälselt toetas Nõukogude rahuürituse põhipostulaate. „Meie lülitame end rahuvõitlejate ridadesse. Meie tahame, et maa peal õitseks rahulik kooselu kõigi riikide vahel, vaatamata nende sotsiaalsele korrale. /---/ Me peame vältimatuks, et oleks keelatud inimkonna ja

⁴³³ Сессия Бюро Всемирного Совета Мира. – Журнал Московской Патриархии, nr 7, 1959, lk 25–27.

⁴³⁴ История внешней политики СССР. Том второй. 1945–1975 гг. Москва, Наука, 1978, lk 220.

⁴³⁵ <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/144/47/IMG/NR014447.pdf?OpenElement>, Resolution No 1378 „General and Complete Disarmament”.

⁴³⁶ Näit Поспеловский, Дмитрий. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: Учебное пособие. Москва, Библейско-Богословский Институт св. Апостола Андрея, 1996, lk 335–336; vrd Kolarz, Walter. Religion in the Soviet Union. London, Macmillan&Co Ltd, 1961, lk 64–65.

⁴³⁷ ERA R-1961–1–87, lk 33.

⁴³⁸ Piiskop Joanni ringkiri nr 241, 30. mai 1959. EAÕK Kuressaare koguduse nummerdamata arhiivikaustas „Saare-Hiiu praostkonna sissetulnud kirjad”; vrd Голос Русской Православной Церкви в защиту мира. – Журнал Московской Патриархии, nr 8, 1959, lk 51.

kultuurisaavutuste massilise hävitamise relvad. Meie oleme kolonialismi ja rassilise diskrimineerimise vastu.”⁴³⁹

1959. a augustis saatis piiskop Joann kõigile eesnikele ringkirja Stockholmi istungjärgu eesti keelde tõlgitud lõppdokumentidega. Esikarjane nõudis kõigilt piiskopkonna vaimulikelt deklaratsioonide ja resolutsioonide tutvustamist kirikurahvale lähima pühapäeva jumalateenistusel.⁴⁴⁰ Ei ole teada, kas vaimulikud reageerisid korraldusele, kuid osa kindlasti mitte. Näiteks meenutab preester I. Hiet järgmist: „Ausalt öeldes ei lugenud kirikurahvale ette kõnealuseid avaldusi. See oli üks pealesunnitud asi ja koguduseliikmed polnud sellest niikuinii huvitatud. Jõululäkitusi lugesin küll ette, kuid Nõukogude valitsust kiitvaid ja poliitilise maiguga kohti jätsin vahele.”⁴⁴¹

Torkab silma, et eriti agaralt propageeris rahuliikumist Tartu-Viljandi praost A. Ridiger (tulevane Tallinna ja Eesti piiskop). 1959. a juunis esitas ta volinikule kirjaliku taotluse korraldada praostkonna üldkogu, mille põhieesmärgiks oleks tutvumine ülemaailmse rahunõukogu dokumentidega. Volinik ja piiskop ei kiitnud koosolekut heaks ning praosti entusiasmi jäi tulemusteta.⁴⁴² Siinkirjutaja andmeil oli A. Ridiger ainus, kes taotles volinikult luba sarnase rahukaitse üldkogu pidamiseks.

Ekslik oleks arvata, et Nõukogude rahupropaganda huve teeninud praostide koosolek Tallinnas ja idablokikiriku delegatsiooni võõrustamine andsid Eesti piiskopkonnale eeliseid või laiemat tegutsemisvabadust. Pigem vastupidi – käsikäes sellega käis kirikuelu piiramine. Seda tõendab järgmine seik. Näiteks nõudis volinik piiskop Joannilt piiskopkonna praostide üldkogu eel 4. juulil 1959, et see informeeriks osalejaid uutest piirangutest ja keeldudest (alla 18-aastaste noorukite kaasamine altariteenijateks, korjandused ja palveteenistused väljaspool kirikut, koguduseliikme abistamine, palverännakute organiseerimine kloostritesse). Nagu tõendab

---

⁴³⁹ Akt Tallinnas, juuni kuu 4-dal päeval 1959. a. Koopia EAÕK Kuressaare koguduse nummerdamata arhiivi kaustas „Saare-Hiiu praostkonna sissetulnud kirjad.”

⁴⁴⁰ EAA 1941-1-312, lk nummerdamata. Piiskop Joann Eesti piiskopkonna esipreestritele, nr 374, 13.08.1959. N. Kokla refereerib piiskop Joanni: Selle juures on vajaline Teie jutlustes rääkida nimetatud dokumentide mõttest ja tähendusest. Käesoleva ringkirja täitmisest teha ettekanne Ülipühitsetud Valitseja nimele.

⁴⁴¹ Hiet, Innokenti. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.07.2006.

⁴⁴² ERA R-1961-1-91, lk 28. A. Ridiger P. Kapitonovile, 6.06.1959.

arhiivimaterjal, edastaski piiskop üldkogul kitsendused vaimulikele ja keelitas neist rangelt kinni pidama.⁴⁴³

1960–1961. a-il vähenesid Eesti piiskopkonnas patriootilised aktsioonid, mida võib seostada piiskop Joanni tagasitõmbumisega kirikuasjade juhtimisest ja suurenenud usuvastase propagandaga. Sellegipoolest üritas P. Kapitonov kirjades Moskva ülemusele kiita piiskopi korrektsust väliskülaliste võõrustamisel: „Vaatomata sellele, et piiskop muutus viimasel ajal kõrge ea ja kimbutavate haiguste tõttu apaatsemaks, /---/ käitub ta suhtlemises välismaiste delegatsioonidega väärilt, vaoshoitult ja kaalutletult, piisava seltskondlikkuse ja sõbralikkusega.” Tõenäoliselt sarnase korrektsusega võttis esikarjane a-il 1960–1961 Tallinnas vastu kaks välismaist kirikudelegatsiooni. Nimelt külastasid ENSVd Saksamaa Liitvabariigi vennastekoguduse grupp ning Praha kristliku rahukonverentsi noortedelegatsioon eesotsas Mihhail Opotšenskiga. Mõlemad visiidid aitasid voliniku sõnul luua õiget arusaama usuoludest NSVLis.⁴⁴⁴

Nõukogude-patriootilisusega seostub ka kosmoselendude ülistamine, nt kiriku häälekandjas Журнал Московской Патриархии avaldatud tervitused.⁴⁴⁵ Samasse valdkonda kuuluvad nt vaimulike vastukajad NSVLi sputnikute õnnestunud lennule 1957. a, mida nt P. Kapitonov kirjeldas Moskvale üllates värvides: „Paljud kirikuteenijad, k.a piiskop, puudutasid vestlustes minuga sputnikute teemat, väljendades selle üle siirast rõõmu. /---/ Tehiskaaslaste õnnestunud kosmoselend olevat mitmeid rahustanud, vähendanud hirmu varitseva sõjaohu ees, kasvatanud usku Nõukogude Liidu võimsusesse ning austust Nõukogude teadussaavutuste vastu. Kasvas patriootiline uhkus, mis on eriti oluline Eesti tingimustes.”⁴⁴⁶

Voliniku andmeil kaalusid piiskop, sekretär N. Kokla ja praost A. Ridiger samasisulise jutluse pidamist. Hiljem nad loobusid, sest esikarjase arvates võisid teised

---

⁴⁴³ GARF R-6991–1–1828, lk 22. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

⁴⁴⁴ GARF R-6991–1–1928, lk 34. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1960 год. Таллин, „16” февраля 1961 г.

⁴⁴⁵ Председателю Совета Министров СССР Никите Сергеевичу Хрущеву. – Журнал Московской Патриархии, nr 5, 1961, lk 8. Patriarh Aleksius kirjutab Juri Gagarini õnnestunud kosmoselennu kohta (siinkirjutaja tõlge): Oleme rõõmsad, et just meie riik ja inimesed on saanud hakkama selle surematu kangelasteoga. Kogu südamest soovime edu tulevikus meie maale, Teile, kui selle võidu innustajale, teadlastele ja esimesele kangelasele, kes ületas meie maa piire!

⁴⁴⁶ Religion in the USSR. Edited by Robert Conquest. London, The Bodley Head, 1968, lk 45–46; vrd Conquest, Robert. Église orthodoxe et État soviétique depuis la mort de Staline. – Istina, nr 4, 1970, lk 466.

vaimulikud seda väärsti tõlgendada.⁴⁴⁷ Oletatavasti tulenes ettevaatlikkus soovist arvestada tavavaimulike meelsusega, mis oli võimu idealiseerimisest väga kaugel. Näiteks pidasid eesti vaimulikud uue kalendri kasutamist ja kiriku noortetöö legaliseerimist kosmoselendude teemalistest patriootilistest jutlustest palju olulisemaks. EP vaimulike patriootilise meelsuse vastu räägib ka see, et arhiiviallikates ei leidu eriti palju nõukogude võimu ülistavaid jutlusi. Järgmisel aastakümnel tuli aga vaimulikel kirjutada ülistuslaule juba kohustuslikus korras. See toimus järgmise stsenaariumi järgi. Volinik tellis aruandluseks nõukogude-patriootilisi jutlusi EPVlt, kes edastas ettekirjutuse mõnele praostile. Näitena olgu toodud praost F. Kadariku tekst 12. augustist 1962,⁴⁴⁸ mis kirjutati mitte kirikus ettekandmiseks, vaid EPV sekretäri palvel voliniku jaoks.⁴⁴⁹

Millised olid piiskopkonna tollased suhted teiste konfessioonidega? Siinkirjutaja arvates olenes piiskop Joanni oikumeeniline valmidus suuresti võimudest, kes alates 1950. a-te lõpust hakkasid selles nägema võimalust rakendada rahvaste sõpruse ja vendluse doktriini. Näiteks kui 18. juulil 1961 Zagorskis toimunud piiskoppide kogul arutati VÕKi astumist Kirikute Maailmanõukogusse (KMNi), toonitas piiskop Joann koostöö olulisust: „Oikumeeniline idee on olnud alati lähedane Vene-õigeusu kirikule. Õigeusu kirik on pidanud ikka oma kohuseks aidata kaasa teiseusulistele vendadele kasvada kokku õnnistusrohke ja päästva, üheainsa, ja püha, kogumaapealse ja apostliku kiriku puuga /---/ ning andnud kristlastele suurema võimaluse vaadata oma kaasvenna hingesse, arendada üksteisemõistmist ja tugevdada häid suhteid ristiinimeste vahel.”⁴⁵⁰

Piiskop Joanni suhted EELK peapiiskopi J. Kiiviti ja konsistooriumiga olid sõbralikud ja vennalikud. Peamiselt avaldus see välisdelegatsioonide vastuvõtude

---

⁴⁴⁷ GARF R-6991–1–1528, lk 104. Капитонов, Павел. Докладная записка No. 22/с о положении и деятельности православной церкви в Эстонской ССР в период с 1948 по 1957 год, с анализом причин её активизации и корней живущих религиозных пережитков.

⁴⁴⁸ Kadarik, Feliks. Elada rahus ja sõpruses! Ärakiri nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare-Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad” (1953–1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis. Isa Feliks käsitleb kosmoselaevade „Vostok 3” ja „Vostok 4” õnnestunud lende: Nüüd on lend edukalt lõpetatud ja meie kodumaa rahvas võtab sügava austusega vastu inimesi, kes kirjutasid uue lehekülje nõukogude rahvaste kangelastegude raamatusse /---/. Jääme lootma, et suurest kõrgusest saadetud rahutervitused avavad paljude maailma rahvaste silmad ja südamed selleks, et näha ja mõista Nõukogude Liidu suuri jõupingutusi vaenu kaotamiseks ja püsiva sõpruse loomiseks kõikide rahvaste vahel.

⁴⁴⁹ Kadarik, Feliks. Kiri Andrei Sõtšovile, 15.09.2006. A. Sõtšovi isiklikus arhiivis.

⁴⁵⁰ Деяния Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. Журнал Московской Патриархии. Издание Московской Патриархии. 1961, nr 8, lk 26.

ühises korraldamises.⁴⁵¹ Kuid nn rohujuure tasandil esines õigeusuvaimulike ja luteri pastorite vahel ka komplikatsioone. Rahulolematuse üheks põhjuseks oli apostlik-õigeusuliste suurem konversioon luterlusse. Mitmed noored läksid üle, sest luteri leeripühad olid pidulikumat ja meelitasid inimesi rohkem ligi. Voliniku katkendliku konversiooni statistika põhjal võib järeldada, et 1950. a-il luterlusse siirdus keskmiselt 150–170 apostlik-õigeusulist.⁴⁵² Teiseks, mitme õigeusuvaimuliku arvates tegid kohalikud võimud luterlikele kogudustele ja pastoritele rohkem järeleandmisi. Näiteks kurtis 1961. a sügisel Saare-Muhu praost F. Kadarik kohtumisel piiskopkonnavalitsuse liikme V. Ignastega, et Kingisseppa rajooni TK esimees Jüri Suurhans keelas tal pidada matustel kodust ärasaatmisi, kuid jättis sama õiguse alles luteri pastoritele. Seetõttu hakkasid eesti õigeusulised kutsuma protestantlikke pastoreid koju lahkunut ära saatma.⁴⁵³

Õigeusuvaimulike kontaktid baptistide ja adventistidega olid palju vaoshoitumad, kui mitte ebameeldivad. Näiteks Pärnu preester N. Bežanitski väljendas volinikule rahulolematust adventistide aktiivse misjoniga, mille tulemusena mõned õigeusulised lahkusid tema kogudusest. Baptistide evangeliseerimisega polnud rahul Valga koguduse preester V. Savin. Tema sõnul püüdsid baptistid pöörata teda ja ta peret, käies pidevalt tema ukse taga, pakkudes kirjandust ja tutvustades oma usueelistusi. Mõnes kohas kandis taoline agar selgitustöö vaimulike kallal ka vilja. Näiteks 1956. a kevadel ühines metodistikirikuga Muhu-Hellamaa koguduse preester E. Tamm.⁴⁵⁴

Samuti on teada piiskop Joanni kontaktid Nõukogude Lätis elavate papita vanausulistega (vn k *старообрядцы беспоповского толка*).⁴⁵⁵ Näiteks külastas piiskop Joann koos Riia Sergiuse naiskloostri iguumenja Tabiitaga 13. novembril 1958.

---

⁴⁵¹ Алексей, Патриарх. Православие в Эстонии. Москва, Православная Энциклопедия, 1999, lk 443.

⁴⁵² GARF R-6991-1-1205, lk 62. Сивко, Иван. Докладная записка (№. 1201 – 26. X-54г.) о результатах проверки работы Уполномоченного по Эстонской ССР т. Капитонова П. Г.

⁴⁵³ ERA R-1961-1-104, lk 198–199.

⁴⁵⁴ GARF R-6991-1-1420, lk 46. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1956 года. Таллин, „15” июля 1956 г.

⁴⁵⁵ Papita vanausulised – vanakombelised, keda oli Eestis enamus, kellel puudus oma vaimulikkond ja kes ei võtnud preestreid ka hiljem omaks. Eestis elavad papita vanausulised jagunesid kaheks: Teodosi kallaklased ja pomorjelased. Ühis- või ainuusulised (ainuke sellelaadne kogudus oli Mustvee Kolmainu kogudus, mis kuulus EP-nda) aga olid need vanausulised, kes ühinesid (või ühendati) 19. saj 1. poolel õigeusuga, võttes omaks õigeusu vaimulikkonna, kuid säilitades patriarh Niikoni eelsed riitused.

a Riia Grebenštšikovi-nimelist Pomorje vanausuliste kogudust, mille juhtkonnaga loodi sõbralikud kontaktid.⁴⁵⁶

2. Nõukogude religioonipoliitika piiskop Joanni ajal

2.1. Piiskopkonna ja riigi suhete liberaliseerumine a-il 1956–1957.

Pensionireform ning kohaliku võimu ja vaimulike konfliktid

14. veebruaril 1956 algas NLKP 20. kongress, mis läks ajalukku J. Stalini aupaiste likvideerimise ja vabamate tuulte vallapäätmisega.⁴⁵⁷ Kultuuri- ja usupoliitiliselt oli 1956. a üks lahedamaid NSVLis.

Võimuladviku leebemat suhtumist usuasjadesse peegeldab hästi EKP KK 9. kongress 1956. a, millel kohalik parteijuhtkond suhtus ideoloogiaküsimustesse suure ettevaatlikkusega. Kongressi religioonikäsiluse võib kokku võtta ühe lausega – Nõukogude kodanike usutundeid ei tohi solvata ega samastada kapitalistlike iganditega. J. Käbin kritiseeris kongressil liialdusi ja tõi näiteks 1955. a Jõhvi rajoonilehes ilmunud rahvakohtunik I. Hoolmani följetoni, milles usklikke seati ühte ritta varaste, joodikute ja huligaanidega. J. Käbini arvates ei soodusta taoline lähenemine usuigandite kaotamist.⁴⁵⁸ Nimetatud kirjutis samastab usulised veendumused väärnähtustega.⁴⁵⁹ Teadaolevalt ei olnud sellega rahul ka Jõhvi õigeuskogudus ja preester A. Ridiger, kes saatsid volinikule kaebuse.⁴⁶⁰ Eeldada võib, et J. Käbin sai kirjutisest teada just P. Kapitonovi kaudu.

Viis kuud pärast NLKP 20. kongressi leidis aset üks oluline sündmus. NSVL ÜNi 5. istungjärgul 1956. a juulis võeti vastu uus pensioniseadus⁴⁶¹, mis oluliselt tõstis pensionimäärasid ning sidus pensioni suuruse töötaja tööstaaži ja vanusega. Pensionieaks kehtestati meestele 25-aastase tööstaaži korral 60 eluaastat ja naistele 20-aastase tööstaaži korral 55 eluaastat. Tegemist oli maailma ühe madalama määraga.

---

⁴⁵⁶ Архипстырские труды. – Журнал Московской Патриархии, nr 12, 1958, lk 7.

⁴⁵⁷ Пыжиков, А. В. Опыт модернизации советского общества в 1953–1964 годах: общественно-политический аспект. Москва, ЗАО Издательский дом „Гамма”, 1998, lk 36.

⁴⁵⁸ ERAF 1–4–1923, lk 53. Протокол IX съезда КП Эстонии.

⁴⁵⁹ Хоольманн. И. Борьба с пережитками капитализма в сознании людей. – Путь Социализма, nr 143 (867), 1. detsember 1955, lk 2.

⁴⁶⁰ ERA R-1961–2s–35, lk 24.

⁴⁶¹ Свет и тень великого десятилетия. Н. С. Хрущев и его время. Ленинград, Лениздат, 1989, lk 38.

Esimest korda said pensioniõiguse ka kolhoosnikud, kuid nende vanusepiir oli veidi kõrgem: meestele 65 ja naistele 60 aastat.⁴⁶² Samal aastal laienes töö- ja sotsiaalkindlustuste seadus ka kirikutöolistele ja -teenistujatele, mis võimaldas parandada vaimulike toimetulekut ja erus kirikuteenijatel riiklikku pensioni saada.⁴⁶³

25. detsembril 1956 saatis Tööstuse ja Kommunaalmajanduse Töölise Ametiühingu Eesti Vabariiklik KK VÕKNile täiendavad juhised, ametikohtade tabeli, töölepingu näidise ja ametiühingute aadressid, kus kogudused pidid töölepinguid sõlmima.⁴⁶⁴ VÕKN saatis dokumendid volinikele edasi alles 1. juulil 1957.⁴⁶⁵ Kui VÕKN ja UN said uuest penisoniseadusest teada peaaegu aasta hiljem, siis MN reageeris kiiremini, andes välja määruse „Tööseadusandluse laiendamisest isikutele, kes töötavad töölistena või teenistujatena usulistes organisatsioonides“ juba 1. juulil 1956.⁴⁶⁶

Uue määruse kohaselt pidid koguduste juhatused sõlmima oma töötajatega töölepingud ja saatma need kinnitamiseks lähimasse ametiühingusse, kelle ülesandeks oli andmebaasi koostamine ja pensionide väljastamine. Et kirikuteenija või vaimulik saaks tulevikus riiklikku pensioni, tuli kogudusel tasuda igakuiselt 16% tema töötasust riigipanka ning 2% – ametiühingukomiteele. Kuna täiskohaga kirikutöötaja palga alammääraks oli 300 rubla, tuli väiksema töötasuga töötaja lugeda poole koormusega töötajaks ja see töölepingus eraldi ära märkida. Töölepinguga kirikuteenijate sotsiaalkindlustuse tagamiseks tuli maksta 10% tulumaksu.⁴⁶⁷

Pensionisonimääruse kehtestamisega Eesti piiskopkonnas alustati 1957. a esimesel poolel. Kõigepealt võeti käsile piiskopkonna töötajate ja teenistujate andmete kogumine. Tulemustest kirjutas volinik sama aasta esimese poole koondaruandes: „Enamikul kogudustest puuduvad oma kirikuteenistujad ja töölised. Kirikuhoonete ja aedade hooldamist, koristamist, valvamist teostavad kas vaimulikud või nende pereliikmed, kellel on teinekord abiks ka usklikud.“ Voliniku teabest selgub, et ainult 37 koguduses leidis 82 palgatöölist ja -teenistujat. Neist 32 isikut 16 koguduses teenisid

---

⁴⁶² Пыжиков, А. В. Опыт модернизации советского общества в 1953–1964 годах: общественно-политический аспект. Москва, ЗАО Издательский дом „Гамма“, 1998, lk 247.

⁴⁶³ Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Аиро-XX, 1996. lk 163–164.

⁴⁶⁴ ERA R-1961-1-68a, lk 13 ja 17.

⁴⁶⁵ ERA R-1961-1-77a, lk 14. G. Karpov P. Kapitonovile, 1.07.1957.

⁴⁶⁶ ERA R-1961-1-68a, lk 3. ENSV MNi büroo seadus, nr 120, 1.07.1956.

⁴⁶⁷ ERA R-1961-1-68a, lk 9–10.

300–600 rublast palka. Ülejäänud 50 teenistujat olid madalalpalgalised ja said kuutasuks 16–250 rubla.⁴⁶⁸

Järgmisena võeti ette töölepingute sõlmimine. Juulis 1957 informeeris sekretär N. Kokla vaimulikke töölepingute sõlmimise vajadusest ning palus teatada EPVle, millistele töötajatele on võimalik maksta töötasu ja sõlmida ametiühingukomitee vahendusel töölepingud ning kes töötavad lisateenistuse saamiseks põhitöökoha kõrvalt kohakaasluse alusel. Koguduse eesnikelt nõuti ühendusse astumist kohaliku kommunaaltöötajate ametiühingukomiteega ja töölepingute sõlmimist. Piiskopkonna valitsust tuli informeerida igast sõlmitud või mittedõlmitud lepingust.⁴⁶⁹ Protsess käivitus ja peagi olid lepingud sõlmitud juba 11 koguduses 31 kirikuteenistujaga, kuid lõpule jõuti alles 1958. a sügisel.⁴⁷⁰ 26. septembriks 1958 kogunes 71 töölepingut vaimulike, sekretäride, raamatu- ja arvepidajate, asjaajajate, valvurite, kütjate, küünlamüüjate, kirikuleibade küpsetajate, kellameestega.⁴⁷¹ Võib küsida, miks protsess nii palju aega võttis. On põhjust arvata, et seda tingis eeskätt ametiühingutöötajate vähesus.⁴⁷²

Vaadeldes töölepingute sõlmimist, ei saa märkimata jätta maa ja linna kirikuteenijate sissetulekute suurt erinevust. Linnades ja suuremates alevites elavate töötajate keskmiseks palgaks oli 200–600 rubla. Külakoguduste keskmine kuutasu kõikus aga 50–200 rublani. Suurim sissetulek oli piiskopkonna valitsuse töötajail. Näiteks septembris 1958 oli EPVs palgal 4 inimest: 1 raamatupidaja kuupalgaga 1300 rubla, 1 asjaajaja – palk 1100 rubla, autojuht – palk 1000 rubla ja 1 käskjalg – palk 650 rubla. Sissetulekult teisel kohal seisis linnakoguduste teenistujad.⁴⁷³

---

⁴⁶⁸ GARF R-6991–1–1528, lk 57–58. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1957 года. Таллин, „13” июля 1957 г.

⁴⁶⁹ Eesti piiskopkonna valitseja 12. juuli 1957 ringkiri nr 479 kõigile koguduste juhatustele. Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis.

⁴⁷⁰ GARF R-6991–1–1528, lk 57. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1957 года. Таллин, „13” июля 1957 г.

⁴⁷¹ ERA R-1961–1–85, lk 40.

⁴⁷² GARF R-6991–1–1528, lk 57. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1957 года. Таллин, „13” июля 1957 г.

⁴⁷³ ERA R-1961–1–85, lk 39–40.

A-il 1954–1957 tühistati 6% lastetusmaks, mis pärast II maailmasõda nõuti vallalistelt või lahutatud meeskodanikelt.⁴⁷⁴ Näiteks taotles preester A. Ridiger 7. jaanuaril 1957 temalt 1956. a sissenõutud lastetusmaksu tühistamist, viidates sellele, et õigeuskaanonite põhjal polnud tal pärast lahutust õigust uuesti abielluda. 15. jaanuaril 1957 vabastaski ENSV rahandusministeerium voliniku initsiatiivil preestri lastetusmaksust.⁴⁷⁵

Kas lõdvenenud ja liberaliseerunud religioonipoliitika vähendas kohaliku võimu ja õigeuskoguduste konflikte? Siinkirjutaja arvates leevenesid eeskätt maksu- ja elamispinnamured. Osaliselt võis seda põhjustada voliniku suurem initsiatiiv koguduste probleemide lahendamisel, peamiselt vaimulike käsutuses oleva elamispinna kaitsmisel. Näiteks Lelle koguduse kirikla natsionaliseerimist alustas Türi rajoonikomitee 1956. a aprillis. Ettekäändeks kasutati Lelle 7-klassilise kooli vajadust ruumide järele.⁴⁷⁶ Kooli juhtkond sundis preestrit korteri ja kantselei eest üüri maksuma.⁴⁷⁷ Volinik P. Kapitonov peatas võõrandamisprotsessi põhjendusega, et vaimuliku korter on usukultusalase seadusandluse alusel vaadeldav valvurimaja asenduspinnana, mis peab olema kogudusele tasuta kasutada.⁴⁷⁸ Kuid voliniku tegutsemisvõimalused olid piiratud. Ta sai tegelda ainult vaimulikkonna probleemidega ja teised kirikuteenistujad (nt kirikuvanemad, köstrid, lugejad jne) kuulusid linna TKde alla.⁴⁷⁹ Näiteks toetas P. Kapitonov 1956. a oktoobris Kohtla-Järve linnakomitees elamispinna eraldamist Kohtla-Järve õigeusuvaimulikule Konstantin Kummelile⁴⁸⁰ ja 1957. a Pärnu Issandamuutmise koguduse soovi laiendada valvurimajakest vaimuliku pere jaoks.⁴⁸¹ Kuid P. Kapitonov ei rahuldanud 1956. a mais Tapa koguduse kirikuvanema palvekirja asenduspinna eraldamiseks ja soovitas pöörduda linna TK poole.⁴⁸²

---

⁴⁷⁴ Пыжиков, А. В. Опыт модернизации советского общества в 1953–1964 годах: общественно-политический аспект. Москва, ЗАО Издательский дом „Гамма”, 1998, lk 248.

⁴⁷⁵ ERA R-1961–1–75, lk 1; vrd GARF R-6991–1–1528, lk 51. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1957 года. Таллин, „13” июля 1957 г.

⁴⁷⁶ ERA R-1961–1–69, lk 33.

⁴⁷⁷ ERA R-1961–1–69, lk 85. J. Kiirats P. Kapitonovile, 22.3.1956.

⁴⁷⁸ ERA R-1961–1–69, lk 86. P. Kapitonov Türi rajooni TKle 27. 6. 1956; vrd ERA R-1961–1–69, lk 87.

⁴⁷⁹ Samas, lk 93. P. Kapitonov P. Katusel, 30.6.1956.

⁴⁸⁰ ERA R-1961–1–69, lk 110–111. P. Kapitonov Kohtla-Järve linna TKle, 15.10.1956.

⁴⁸¹ Kirja mustand Pärnu linna TSN TKle. Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivi 1957. a kirjavahetuse kaustas.

⁴⁸² ERA R-1961–1–69, lk 92. P. Katus P. Kapitonovile, 28.6.1956.

Maksukaebusi uuritavaal ajavahemikul ei esinenud, v.a Karula juhtum. Jaanuaris 1956 nõudis Valga rajooni I jaoskonna rahvakohus koguduselt 2040 rubla maksuvõlga, mis olevat kogunenud tasumata hoonetemaksust ja maarendisest. Hooldajavaimulik Arkadi Must põhjendas maksuvõlgnevust 1955. a remondikuludega. Vaatamata kohalike usklikte algatatud aktsioonile maksuvõlgnevuse kustutamiseks (30. jaanuariks 1956 sai tasutud 601 rubla), andis Valga rajoonikomitee rahandusosakond asja kohtusse.⁴⁸³ Piiskopkonna keskvalitsuse käsul korraldas Valga praost V. Savin Karula koguduses revisjoni ja üritas usukultusalasele seadusandlusele tuginedes tõestada, et usklikud on rajooni rahandusosakonnale juba 1944 rubla rohkem maksnud.⁴⁸⁴ Seepeale tegi ENSV rahandusministeerium kalkulatsiooni, mis näitas aga hoopis vastupidist – Valga rajooni rahandusosakond nõudis Karula koguduselt tegelikult ettenähtust vähem makse. Esiteks ei arvestatud Karula hoonetemaksu ja maarendist (1% hindamissummast), mis tõstis võlasumma 2951 rublalt 5359 rublani. Teiseks, ekslikuks osutus ka maarendise sissenõudmine – kogudus esitas erinevail aastail oma kirikumaa kohta erinevaid andmeid.⁴⁸⁵ Seega jäi maksuvaidluses süüdlaseks mitte rajooni rahandusosakond, vaid Karula kogudus, kelle maksuike suurenes veelgi.

Uuritaval perioodil esines teisigi konflikte, milles usklikud jäid kaotajaks. Neid võib jaotada kolmeks: usutalituste keelamine, vaimulike diskrimineerimine, kirikuteenistuste segamine. Usutalituste keelamise märkimisväärsem juhtum pärineb Värskast, kus kohalik TK ei lubanud 1956. a jaanuaris korraldata setude iga-aastast traditsioonilist veepühitsusega ristikäiku (Jumalasünnitaja uinumise pühal, vana kalendri järgi 28. augustil) kiriku lähedal asuva allika juurde. P. Kapitonovi veenmiseks kasutas kohalik võim nakkushaiguste epideemia ohtu ja hankis väite kinnituseks õiendi kohalikult maa-arstilt.⁴⁸⁶ Värska eesnik ja usklikud ei leppinud olukorraga ning taotlesid detsembris volinikult protsessiooni korraldamise luba 19. jaanuaris 1957.⁴⁸⁷ Kuid ei aidanud ei praosti protest ega piiskop Joanni kirjalik eestkoste – volinik ei tühistanud varasemat keeldu ja ristikäigust tuli loobuda.⁴⁸⁸ Vaimulike

---

⁴⁸³ ERA R-1691-1-69, lk 15-16. A. Must P. Kapitonovile, 10.1.1956.

⁴⁸⁴ ERA R-1961-1-69, lk 37. V. Savin P. Kapitonovile, 30.3.1956.

⁴⁸⁵ ERA R-1961-1-69, lk 39-40. A. Tihane P. Kapitonovile, 7.5.1956.

⁴⁸⁶ ERA R-1961-1-67, lk 1. A. Meete P. Kapitonovile, nr 35/800, 30.12.195.

⁴⁸⁷ ERA R-1961-1-75, lk 41. S. Hints P. Kapitonovile, 25.12.1957.

⁴⁸⁸ GARF R-6991-1-1627, lk 7. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1957 года. Таллин, „18” января 1958 г.

diskrimineerimisest on teada üks juhtum. Saatse preestri T. Bleive perekond jäeti leivatalongideta, kuid voliniku sekkumisel hakati toidukaarte uuesti andma.⁴⁸⁹

Mõnevõrra raske on uskuda, kuid just sulaaajal kasvas peamiselt linnades usuvastane huligaansus. Siinkirjutaja arvates võis seda põhjustada elanikkonna järkjärguline sekulariseerumine poststalinistlikes tingimustes. Peamiselt häiriti jumalateenistusi. Näiteks kaebas aprillis 1956 Valga koguduse eesnik volinikule süstemaatilise segamise üle, mida põhjustasid vahetult pühakoja läheduses asuv turuplats, reproduktorimuusika ning korda rikkuvad joodikud. Ka preestri iga-aastased kaebekirjad Valga linnakomitee esimehele jäid hüüdjaks hääleks kõrbes.⁴⁹⁰ Kõige sagedamini häiriti õigeuskirikutes jumalateenistusi ülestõusmispühade ajal, mis teinekord õnnestus miilitsa sekkudes lõpetada. 1956. a kirjeldas P. Kapitonov ENSV MNi esimehele Aleksei Müürissepale (vt biograafiline leksikon, lk 209) ülestõusmispüha vigiiliat Tallinna Aleksandri peakirikus järgnevalt: „Pärast ristikäiku tungis peakirikusse suur hulk joodikuid, kes metsiku karjumise, vingumise ning vaju lobisemisega segasid jumalateenistust. Piiskop peatas jumalateenistuse ning kutsus kirikurahvast peatama tekkinud korralagedust. Miilitsatöötajad pidasid kinni kümme purjus isikut. Neist kolm võeti hiljem vastutusele.”⁴⁹¹

Kokkuvõttes võib Eesti piiskopkonna suhteid võimuga sel perioodil nimetada soodsaiks. Seadusandlikul tasandil võimaldati kirikuteenijatele pension, märgatavalt vähenesid maksude ja elamispinnaga seotud probleemid. Samas, suuremale vabadusele vaatamata esines diskrimineerimist (talituste keelamine, teenistuste segamine), millel ei olnud siiski mastaapset iseloomu.

---

⁴⁸⁹ Samas, lk 36.

⁴⁹⁰ ERA R-1961-1-69, lk 59-61. V. Savin P. Kapitonovile, 26.4.1956.

⁴⁹¹ ERA R-1961-1-73, lk 9. 13. P. Kapitonov A. Müürissepale, 24.4.1956.

2.2. Religioonipoliitika jäigastumine ja selle järelkajad piiskopkonnas a-il 1958–1960

1957. a lõpust hakkas NLKP uuesti religioonipoliitikat karmistama, sest VÕKNi aruandluses kajastuv usu elavnemine tekitas ärevust. Kasvas huvi usuühingute majandus- ja finantstegevuse ning usuvastase propaganda tõhustamise vastu. Olulist rolli selles etendasid N. Hruštšovi peaideoloogidest nõunikud: Mihhail Suslov, (vt biograafiline leksikon, lk 211) Jekaterina Furtseva ja Leonid Iljitšov (vt biograafiline leksikon, lk-d 200 ja 202), kes olid juba ammu stalinistliku leebema kirikupoliitikaga rahulolematud.⁴⁹² Kirikuloolase D. Pospelovski arvates ajendasid N. Hruštšovi religioonipoliitikat pingutama:

- 1) sulaaja liberaalsed protsessid ja usu elavnemine a-il 1955–1957;
- 2) väljakuulutatud kommunismi ülesehitamise kampaania, mille järgi tuli nõukogude inimeste teadvusest lõplikult kaotada viimased „kodanliku ideoloogia jäänused”, olgu selleks idealistlik või usuline maailmavaade.⁴⁹³

Ettevalmistustega kiriku tegevuse piiramiseks alustati juba 1957. a mais, kui VÕKN saatis vabariikide volinikele tutvumiseks NSVL MNi määruse projekti, mis tegi usuühingute kinnisvara soetamisele suuremaid takistusi ja nõudis olemasoleva vara riiklikku kindlustamist. 17. juuni 1957 salajases kirjas kandis P. Kapitonov G. Karpovile ette, et ENSV kindlustuse ja kommunaalmajanduse valitsuse juhtivad töötajad kiitsid projekti heaks. Ka P. Kapitonov ise oli sellega täiesti päri.⁴⁹⁴

Teiseks, ENSV juhtorganid tõhustasid kohalikku usuvastast propagandat. Juba 1956. a suurendas ENSV MN 100 tuhande rubla võrra ENSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu (PTTLÜ) doteerimist.⁴⁹⁵ 12. märtsil 1957 otsustas ENSV kultuuriministerium ateistliku propaganda positsioonide järjekordseks tugevdamiseks liita PTTLÜga tema alluvuses tegutseva loengute keskbüroo.⁴⁹⁶ Ateistliku propaganda näitena olgu toodud 1957. augusti lõpus EKP büroo poolt Tallinna linna TKle edastatud

---

⁴⁹² Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Аиро-XX, 1996, lk 179–180.

⁴⁹³ Пospelовский, Дмитрий. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. Библиейско-Богословский Институт св. Апостола Андрея. Москва, 1996, lk 335–336.

⁴⁹⁴ ERA R-1961–2s–40, lk 65.

⁴⁹⁵ ERA R-1–3–891, lk 69. ENSV MNi korraldus nr 782-k, 10.07.1956.

⁴⁹⁶ Rimmel, Atko. Ateismi ajaloo Eestis (XIX sajandi lõpust kuni a-ni 1989). Magistritöö. Tartu Ülikooli usuteaduskond, 2004, lk 129.

otsus „Teaduslik-ateistlikust ja loodusteaduslikust olukorrast linna parteiasutuses”, mis loetles ateistliku kihutustöö puudujääke ja nõudis nende kõrvaldamist.⁴⁹⁷ Lühidalt, alates 1957. a pööras võim usuvastasele propagandale tunduvalt rohkem tähelepanu.

V. Molotovi, G. Malenkovi ja Lazar Kaganovitši parteivastase grupi kõrvaldamine 1957. a juunis, marssal Georgi Žukovi kaitseministriametist tagandamine oktoobris ja N. Bulganini tagasiastumine NSVL MNi esimehe kohalt 1958. a alguses võimaldasid N. Hruštšovil haarata võim lõplikult enda kätte ja saada riigi vaieldamatuks liidriks.⁴⁹⁸ Pole teada, kas N. Hruštšov algatas isiklikult uue religioonivastase rünnaku. Eeldada võib, et määrava panuse andsid tema ideoloogid. Seda väidet toetavad Vene kirikuloolased M. Škarovski ja T. Tšumatšenko.⁴⁹⁹ Vahemärkusena olgu lisatud, et kuna järgnevalt kirjeldatud Nõukogude seadusandluse kirikuvastased määrused olid salajased, jäid nad Lääne kirikuloolastele kättesaamatuks, kes selliste dokumentide olemasolu siiski aimasid.⁵⁰⁰

1958. a aprillis soovitas M. Suslov NLKP KK PAOl tõhustada ateistlikku tööd ja korraldada osakonna erinõupidamine. 8. mail 1958 toimunud kogunemisel väljendati rahulolematust NLKP KK 1954. a leebe määrusega ja soovitati rakendada 1954. a sõjakamat varianti. Terava kriitika alla langesid ka UN ja VÕKN, kellele anti ettekirjutus konkreetsete meetodite väljatöötamiseks, mis piiraksid religiooni ja usklite tegevust.⁵⁰¹

1958. a suvel esitasid UN ja VÕKN MNile kinnitamiseks kaks määruseprojekti, mis said aluseks järgnevale dokumentidele. 16. oktoobril 1958 koostasid NSVL MNi esimehe asetäitja Fjodor Kozlov ja asjadevalitseja Pavel Demitšev kaks salamäärust: „Piiskopkonna valitsuste ettevõtete ja kloostritelude maksustamisest” (nr 1159) ja

---

⁴⁹⁷ GARF R-6991–1–1627, lk 9. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1957 года. Таллин, „18” января 1958 г.

⁴⁹⁸ Taubman, William, Hruštšov ja tema aeg. Tallinn, Varrak, 2006, lk 344–347; vrd Hruštšov, N. Kommunism – see on rahu ja rahvaste õnn. 1.–2. kd. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk 106–108.

⁴⁹⁹ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 360; vrd Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Аиро-XX, 1996, lk 181.

⁵⁰⁰ Struve, Nikita. Les chrétiens en U. R. S. S. Paris, Édition du Seuil, 1963, lk 259; vrd Fletcher, C. William. L'Église clandestine en Union Soviétique. Paris, Éditions Alain Moreau, 1972, lk 305.

⁵⁰¹ Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Аиро-XX, 1996, lk 182.

„Kloostritest NSV Liidus” (nr 1160).⁵⁰² Esimene maksustas VÕKi kirikuküünalde hulgihinna tagasiulatavalt 1. oktoobrist kõrgendatud tulumaksuga (200 rubla kilo eest).⁵⁰³ Teine nõudis vabariikide MNidelt kloostrite ja kloostrimaade vähendamist poole võrra ning lepingulise tööjõu keelustamist.⁵⁰⁴

Teiste sõnadega – nende määrustega seadis nõukogude võim päevakorda õigeuskirikule majandussüsteemi pankrotistamise ja kloostrite vägivaldse likvideerimise. Määruste ellurakendamine mõjus õigeuskirikule drastiliselt. A-il 1958–1961 vähendati kloostrite arvu 61-lt 30-le. Majandussanktsioonid suurendasid VÕKi riiklikku maksukoormust 70 korda. Kui varem kulutas Moskva patriarhaat tulumaksule igal aastal keskmiselt 1 miljonit rubla, siis nüüd tuli tasuda ainult 1958. a kolmel viimasel kuul valmistatud kirikuküünalde eest 71 454 038 rubla.⁵⁰⁵

Kõnealused määrused kinnitas ENSV MN 5. novembril 1958.⁵⁰⁶ Tollases ENSV võimuladvikus käis ühtlasi ka revisionismivastane kampaania.⁵⁰⁷ Seetõttu võis kohalik võim soovida täita kõiki Moskva ettekirjutisi võimalikult kiiresti. Selleks andsid ENSV MNi esimees Aleksei Müürisepp ja asjadevalitseja Elmar Udras välja määruse nr 407 „Piiskopkondade ja kloostrite ettevõtete sissetuleku maksustamisest.”⁵⁰⁸ Põhilöögi alla sattus ENSVs Kuremäe naisklooster, mis pidi maksuma iga kasutatava sajandiku eest riiklikku maarendist 12 rubla, lisaks maarendist ja hoonetemaksu uue arvestuse kohaselt tagasiulatavalt alates 1. oktoobrist 1958.⁵⁰⁹ Selle tulemusena kasvas kloostri maksukoorem hüppeliselt. Kui 1958. a pidi klooster tasuma tulumaksu 49 500 rubla, siis 1959. a – 205 505 rubla, mis moodustas 56% kloostri aastatulist.⁵¹⁰

---

⁵⁰² Одинцов М. И. Вероисповедная политика советского государства в 1939–1958 гг. <http://www.rusoir.ru/print/02/101/index.html>

⁵⁰³ Гордун, Сергей. Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии. – Le Messenger, nr 158, 1990, lk 111; vrd Davis, Nathaniel. A Long Walk to Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy. Oxford, Westview Press, 2003, lk 34.

⁵⁰⁴ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 360; vrd Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Аиро-XX, 1996, lk 22.

⁵⁰⁵ Сосковец, Любовь. Религиозные конфессии Западной Сибири в 40–60-е годы XX века. Томск, Томский государственный университет. 2003, lk 37–38.

⁵⁰⁶ ERA R-1961–1–86, lk 9.

⁵⁰⁷ Kuuli, Olaf. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–69. Tallinn, Ühiselu, 2002, lk 87.

⁵⁰⁸ ERA R-1961–1–85, lk 48.

⁵⁰⁹ ERA R-1961–1–86, lk 12.

⁵¹⁰ ERA R-1961–1–99, lk 1–2.

Teiseks, määrusest tulenev tulumaksu tõstmine mõjutas eriliselt ka piiskopkonna majandust, sest küünlamüügist laekuv tulu oli paljudes õigeuskirikutes põhiliseks sissetulekuallikaks. 18. novembril 1958 andis piiskop Joann ringkirjaga teada, et „paratamatute asjaolude tõttu” tõstsid küünlatehased küünalde hinda 200 rublani kilogrammist ning et nüüdsest nõuab ka piiskopkonna valitsus sellist hinda, kusjuures piiskopkonna üldkulude katteks lisandub igale kilogrammile täiendavalt veel 100 rubla. Kuigi piiskop otse ei soovitanud küünalde hinda tõsta, mainis ta ringkirja lõpus siiski, et Tallinna kogudused otsustasid 3-rublaseid küünalaid müüa edaspidi hinnaga 4 rubla, jättes ülejäänud hinnad endiseks.⁵¹¹ Kogudused ei läinud hindade tõstmisele ja seega jäid küünalde müügihinnad õigeuskirikutes Tallinnast väljapool samaks.⁵¹²

Ülaltoodud sündmused tähistasid vaid religioonivastase turmtule algust. Lisaks neile üritati kirikut ka teiste piirangutega nurka ajada, näiteks kinnisvara ostmise lõplik keelustamine ja kirjastustegevuse veelgi suurem piiramine. Neist esimesest informeeris VÕKNi esimees G. Karpov salainstruktsiooniga 21. oktoobril 1958 volinik P. Kapitonovit. Kogudused ei tohtinud enam omal algatusel soetada kinnisvara (nt vaimulike korterid) ja sõidukeid (nt vaimulike autod ja mootorrattad) ning remontida kirikuid, sest seda vaadeldi Nõukogude usukultusalase seadusandluse räige rikkumisena.⁵¹³ Ettekirjutuse alusel keelas P. Kapitonov samal aastal Jaama ja Vasknarva õigeuskoguduste kogudusemajade jaoks ehitusmaterjali ostmise ning tegi piiskop Joannile valju noomituse.⁵¹⁴

Ka Kiviõli kogudusel oli samal põhjusel palju sekeldusi, sest volinik keelas osta uuele vaimulikule N. Kogerile korterit. Hiljem siiski anti korduvate protestide tõttu kogudusele järele ning ENSV MNi ja Kiviõli rajoonikomitee nõusolekutega lubati korterit osta tingimusel, et ostjaks on piiskopkonna keskvalitsus ja et ei tasuta

---

⁵¹¹ EAA 1941–1–312, lk nummerdamata. Piiskop Joann ringkirjaliselt koguduste esipreestritele ja juhatustele, nr 601, 18.11.1958.

⁵¹² Pärnu Issandamuutmise koguduse nõukogu protokoll raamat 3.I 1935–12.X 1967. Käsikiri Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis; vrd Протокольная книга (1945–74) Тартуский Успенский Собор. Lk 32. Tartu Jumalasünnitaja Uinumise peakiriku koguduse arhiivis.

⁵¹³ ERA R-1961–2s–42, lk 29–34.

⁵¹⁴ GARF R-6991–1–1732, lk. 5. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1959 года. Таллин, „15” января 1959 г.

korjandusrahadega.⁵¹⁵ Mitmed vaimulikud (nt A. Kalde, K. Kaus) otsustasid kinnisvara soetamise piirangutest pääsemiseks osta elamispind lihtsalt oma nimele.⁵¹⁶

Arhiiviallikad tõestavad, et 1958. a piirati oluliselt ka piiskopkonna trükkimisvõimalusi. Näiteks võimaldati samal aastal trükkida ainult üks üldhingealvuse laululeht ja „Õigeusu kiriklik kalender 1959. aastaks Eesti NSV-s” trükiarvuga 3500 eksemplari.⁵¹⁷ Voliniku nõudmisel ja eesmärgiga suurendada kontrolli kirjastustegevuse üle saatis piiskop Joann 1959. a veebruaris praostidele kirjaliku meeldetuletuse, et trükkimistaotlustel peab olema P. Kapitonovi luba.⁵¹⁸ 1959. a lubati trükkida jälle vaid üks laululeht ja üks kalender tiraažiga 3000 eksemplari.⁵¹⁹ Sarnane olukord kestis kuni 1962. a, mil lisaks laululehele ja kalendrile lubati uuel piiskopil riiklikus trükikojas trükkida 1000 eesti- ja venekeelset visiitkaarti.⁵²⁰ Masinakirjaliste EPTde levitamine lõpetati voliniku nõudmisel aprillis 1958.⁵²¹

Järgnevalt käsitlen hoogustunud ateistlikku propagandat ja kommunistlikku kasvatustööd. Kuidas tollane EKP usuvastasesse kihutustöösse suhtus? 17. märtsil 1959 Tallinnas toimunud EKP KK büroo istungi üheks päevakorrapunktiks olid ateistliku töö parandamise abinõud. NLKP 21. kongressi postulaatidest juhindudes märkis J. Käbin, et partei-, nõukogude, ametiühingu-, komsomoli- jt organisatsioonide kommunistliku kasvatuse tähtsaim ülesanne on vabanemine religioosetest iganditest.⁵²² Istung kohustas parteiasutusi lõpetama korralagedust usuvastases töös, laiendama teaduslik-usuvastast propagandat, omistama erilist tähelepanu usuliste eelarvamuste kütkes olevale elanikkonna kõige mahajäänumale osale.⁵²³ Otsuse väljavõtte saadeti kohalikesse võimu- ja parteiorganitesse ning ministeeriumidesse. ENSV haridusministeerium alustas samal kevadel põhjalikku ettevalmistust ateismi

---

⁵¹⁵ ERA R-1961-1-91, lk 13-14.

⁵¹⁶ GARF R-6991-1-1732, lk 5-6. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1959 года. Таллин, „15” января 1959 г.

⁵¹⁷ ERA R-1961-1-84, lk 1; vrd samas, lk 10.

⁵¹⁸ Eesti piiskopkonna valitseja 27. veebruari 1959 ringkiri nr 55 kõigile praostidele. Nummerdamata kaustas „Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus 1956-59” EAÕK Valga koguduse liikme Kristina Lastikka kodus.

⁵¹⁹ ERA R-1961-1-93, lk 1-2; vrd GARF R-6991-1-1828, lk 22. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

⁵²⁰ ERA R-1961-1-109, lk 1 ja 11-19.

⁵²¹ EAA 1941-1-311, lk nummerdamata. Eesti Piiskopkonna Teataja, nr 1, 5. aprilli 1958.

⁵²² ERAF 1-4-2293, lk 68. EKP KK büroo istungi protokoll, nr 42, 17.03.1959, punkt 4.

⁵²³ Samas, lk 70.

õppeprogrammi koostamiseks ja sisseviimiseks kesk- ja kõrgkoolidesse.⁵²⁴ Usuvastase kihutustöö suurendamine oli päevakorras ka 24. juulil 1959 toimunud EKP KK 7. kongressil.⁵²⁵

1958. a sügisest lülitati ateistlikku kihutustöösse ka VÕKNI volinikud. Konkreetseid juhiseid propagandaks sai P. Kapitonov NLKP KK PAOlt 1958. a oktoobris. Sama aasta novembris-detsembris kutsusid teda mitmed rajoonide ja linnade TKd, ministriumid, kõrgkoolid ja parteiorganisatsioonid pidama ettekandeid religiooni olukorrast. Volinik üritas jõudumööda loenguid pidada, sobitades end sõnakuulelikult rangema religioonipoliitika tingimustesse. Näiteks 1958. a detsembris esines P. Kapitonov ettekandeiga usukultusalasest seadusandlusest ja ateismist Tallinna mereväeüksuste juhtiva staabikoosseisu ohvitseridele, partei- ja poliitöötajatele, maaväeüksuste staapidele, EKP KK töötajatele ja siseministeeriumi personalile. Usuolusid tutvustavate ettekannetega kavatses P. Kapitonov üles astuda 1959. a alguses ka nt Narvas, Tartus ja Mustvees.⁵²⁶

Kõige paremini avaldus religioonipoliitilise suuna muutus kahel tasandil: kohaliku võimu konfliktides kogudustega ja ajakirjanduses õigeusupiiskopkonna vastu algatatud turmtules. Konfliktide puhul ei saa mööda minna võimuesindajate halvast suhtumisest vaimulikesse. Siinkirjutaja arvates tingis seda voliniku selgitustöö rajooni- ja linnakomiteedes. Preester ei esindanud nüüd võimu silmis enam kogudust, vaid kujutas endast palgalist tööjõudu ehk nn usukultuse teenrit. Mõni aasta hiljem hakati rajooni- ja linnakomiteedelt nõudma suhtlemist koguduse täitevorganite esindajate, mitte preestriga.⁵²⁷ See ettekirjutus soodustaski vaenulikku suhtumist, näiteks „kohvilekutsumist“, põhjalikumat kontrolli ja andmete väljapressimist, mida tõestab ilmekalt järgmine näide. 26. mail 1958 sai Saare-Hiiu praost F. Kadarik Kingisseppa rajoonikomitee sekretäriilt kirjaliku kutse ilmuda järgmisel päeval kindlal kellaajal TKsse. Kohale tulnud vaimulikule korraldasid TK sekretär koos partei

---

⁵²⁴ ERA R-1961-2s-45, lk 78-83; vrd GARF R-6991-1-1732, lk 36-37. Капитонов, П. Секретное письмо от 15. V-1959г. тов. Капитонову Г.

⁵²⁵ ERAF 1-4-2270, lk 170-171. Протокол VII пленума ЦК КПЭ 23.- 24.07.1959 г.

⁵²⁶ GARF R-6991-1-1732, lk 16. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1959 года. Таллин, „15” января 1959 г.

⁵²⁷ GARF R-6991-1-1828, lk 12. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1960 год. Таллин, „16” февраля 1961 г.

propagandaosakonna töötajaga ülekuulamise koguduse statistika ja tegevuse kohta. Lisaks kohustati praosti täitma järgmisi nõudeid:

- 1) korraldama kalmistu hingepalvuseid ja noorte leeripühi üksnes TK loal;
- 2) korrapäraselt esitama TKle leerilaste nimekirju;
- 3) võtma viivitamatult maha teadetetahvel kirikuväraval.

Praost keeldus neid nõudmisi täitmast ja kandis juhtunust ette volinik P. Kapitonovile.⁵²⁸ Kirikuteadete ärakorjamist nõuti ka mujal. Näiteks keelati Valga rajooni TK initsiatiivil preester V. Savinile 1958. a kirikuvälise illuminatsiooni kasutamine lihavõttepühade ajal, sest seda tõlgendati lubamatu usujutluse tungimisena tänavatele.⁵²⁹

Ka vaimulike pered sattusid teinekord diskrimineerimise alla. Vaenamine avaldus enamasti lähedaste rõhumises või ähvardustes jätta nad elamispiinata. Toon siinkohal kaks näidet. 1958. a alguses esitas preester N. Kokla volinikule kirjaliku kaebuse Tallinna 1. keskkooli õpetaja peale, kes tema tütre kaelas ikoon-medaljoni märgates jättis lapse pärast tunde klassi ja korraldas teiste õpetajate juuresolekul talle ülekuulamise. Õpetajate surve ja keeld kanda ikoonikest mõjusid N. Kokla sõnul tütrele traumeerivalt. Seekord lahendas ENSV haridusministeerium olukorra vaimuliku kasuks ning keelas kooliõpetajatel sarnaseid võtteid ja surveavaldusi kasutada.⁵³⁰

Sundimaks vaimulikke kiriklatest välja kolima, koormati neid suuremate maksudega. Nõnda juhtus näiteks 1959. a Kaarepere koguduse preester E. Allikuga, keda Jõgeva rajooni TK ähvardas tõsta koos perega tänavale ja määras talle kõrgendatud üüri. Ka siin jäi õigus pärast voliniku sekkumist vaimulikule, kuigi preestri peret üritati kiriklast välja tõsta ka 1963. a.⁵³¹

1959. a läks ajalukku esimese kommunismi ehitamise aastana. Sellel aastal 27. jaanuarist kuni 5. veebruarini Moskvast toimunud NLKP erakorralisel 21. kongressil

---

⁵²⁸ ERA R-1961-1-80, lk 23-24; vrd F. Kadarik VÕKNi volinikule ENSVs, nr 12, 7.06.1958. Ärakiri nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare- Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad” (1953-1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis.

⁵²⁹ ERA R-1961-1-80, lk 17. N. Kokla V. Savinile, 15.5.1958.

⁵³⁰ GARF R-6991-1-1627, lk 18. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1958 года. Таллин, „15” июля 1958 г.

⁵³¹ GARF R-6991-1-1828, lk 29. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.; vrd ERA R-1961-2s-56, lk 20. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. ОТЧЕТ ЗА 1963 ГОД. Таллин, „17” января 1964 г.

kinnitati tegevusprogramm järgnevaks 20 aastaks. Nüüd pidi ühiskond astuma laiahaardelisse kommunismi ülesehitamise etappi, et luua materiaal-tehniline baas, kaotada viimased klassiühiskonna ja kapitalismi jäänused ning teostada kodanike omavalitsuse põhimõtted.⁵³²

Religioonipoliitika karmistumist peegeldasid ilmekalt hoogustunud usuvastased rünnakud. Siinkirjutaja arvates omandasid need plaanipärase ja laiahaardelise iseloomu alles 1959. a kevadel, kuigi NLKP KK otsustas juba 1958. a novembris kasutada ajakirjandust ateistliku propaganda relvana.⁵³³ Hoogu lisas 17. märtsil 1959 Tallinnas toimunud EKP KK büroo istung, mis nõudis ajalehtedelt (Rahva Hääl, Советская Эстония, Noorte Hääl, Молодежь Эстонии) ja ajakirjadelt (Eesti Kommunist, Nõukogude Naine, Noorus, Kultuuritöötaja) usuvastaste kirjutiste tihedamat avaldamist. Artiklid pidid teostama sihikindlat ja ideelist võitlust religiooni ja reaktsioonilise idealistliku ideoloogia vastu ning panustama igandite likvideerimisse inimeste teadvuses.⁵³⁴

Milliste Eesti piiskopkonna kirikutegelaste kohta ilmusid ajakirjanduses usuvastased vested? Esireas seisid endastmõistetavalt piiskop Joann ja teised autoriteetsed preestrid. Murranguliseks tuleb pidada juulis 1959 ajalehes Советская Эстония ilmunud följetoni „Pühad isad ja nende kaaslased”. Kõnealusel kirjutises süüdistati piiskoppi tema ametiautoga toimunud õnnetuse „tõeliste” tagamaade kinnimätsimises, Tallinna praosti M. Rauda sündsusetus eluviisis ning Tallinna Sitsi koguduse preestrit Andrei Rotkovskit joomarluses.⁵³⁵ Seega oli kirjutise eesmärgiks kahjustada musta laimu abil piiskopi lähedaste ja Tallinna õigeusuvaimulike mainet. Praost M. Raud arvustas artikleid ja levitas koguduseliikmete hulgas sellekohaseid lendlehti.⁵³⁶

Millised olid följetoni tagajärjed? Pärast ilmumist nõudsid mitmed Tallinna vaimulikud eesotsas C. Vingiga piiskopilt vaimulikekogu kokkukutsumist, kuid nende

---

⁵³² Hruštšov, Nikita. Desarmeerinime on tee rahu kindlustamisele ja rahvaste sõpruse tagamisele. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 3–13.

⁵³³ Davis, Nathaniel. A Long Walk to Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy. Oxford, Westview Press. 2003, lk 35.

⁵³⁴ ERAF 1–4–2293, lk 74. EKP KK büroo istungi protokoll, nr 42, 17.03.1959, punkt 4.

⁵³⁵ Любченко, Н. Отцы „святые” и иже с ними. – Советская Эстония, nr 168 (4869), 19. juuli 1959, lk 3.

⁵³⁶ ERA R-1961–2s– 47, lk 32–33.

soovi ei rahuldatud.⁵³⁷ Teiseks andis kirjutis tõuke praost M. Raua errusaatmisele 1959. a oktoobris.⁵³⁸ Tal ei õnnestunud end rehabiliteerida ka mitte uue voliniku Jaan Kanteri ajal, kes 1962. a jättis rahuldamata tema taotluse kirikuteenistusse naasemiseks kasvõi kösterpreestrina.⁵³⁹

Kolmandaks võis siinkirjutaja arvates esikarjase passiiivsus ajakirjanduse rünnakutele vastu seismisel suurendada vaimulike rahulolematust, mis omakorda soodustas piiskoppide vahetust 1961. a. Piiskopi meeleolu pärast kirjutise ilmumist polnud just kiita. P. Kapitonovi ülestähendused tema reaktsiooni kohta tunduvad tõetruud: „Följeton tegi piiskopi nõutuks, ta kaotas enesekindluse ja tõmbus mõneks ajaks täielikult tööst eemale. Minu juures vastuvõtul vahetult pärast veste ilmumist tal oli hale ning laostunud väljanägemine. Vestluses ta tunnistas tahtmatult: varem ma mõtlesin, et ma miskit tähendan, täites teatud olulisi ja vastutusrikkaid kohuseid. Kuid nüüd ühtäkki tajusin, kui väike ja kaitsetu oleme mina ja mu lähedased alanduste, poriloopimiste ja teenimata solvangute ees.”⁵⁴⁰

Maavaimulike kompromiteerimisega tegelesid rajooniajalehed. Näiteks 1958. a aprillis ilmus veste Vastseliina rajoonilehes Kolhoosi küla, milles Obinitsa vaimulikku V. Talomeest süüdistati ebaseaduslikus küttepuid soetamises kolhoosiesimehe abiga. Artikli kirjutaja J. Vasar süüdistas vaimulikku kommunismi vihkamises ja omakasupüüdlikkuses ning kohalikke kolhoosnikke ja juhtkonda kiriku varjatud abistamises ja kaitsmises.⁵⁴¹ 1958. a novembris sattus nõukogude sulekribijate tule alla Jõhvi koguduse preester Vladimir Zalipski (vt biograafiline leksikon, lk 212). Paskvilli kirjutaja kasutas koguduse sisekonflikti ning kutsus mõistma kohut „huligaanitsevate kirikuliste ja nende isade” üle ja tagandama nad ametist. Konflikti peasüüdlaseks tehti preester V. Zalipski, kellele kleebiti külge salakavalus, võimuiha ja rahaahnus.

---

⁵³⁷ T. Bleive V. Savinile, 12.09.1959. Nummerdamata kaustas „Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus 1956–59” EAOK Valga koguduse liikme Kristina Lastikka kodus.

⁵³⁸ ERA R-1961-2s-47, lk 32–33.

⁵³⁹ GARF R-6991-1-2124, lk 13. Кантер, Ян. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1962 год. Таллин, „5” февраля 1963 г.; vrd ERA R-1961-2s-57, lk 19. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет ЗА 1964 ГОД. Таллин, „17” января 1965 г.

⁵⁴⁰ GARF R-6991-1-1828, lk 20. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

⁵⁴¹ Vasar, J. Jutt kolhoosiesimehest ja papist. – Kolhoosi küla, nr 50 (1093), 29. aprill 1958, lk 3.

Argumentidena kasutati siin selliseid fakte, nagu nt vaimuliku teenimine II maailmasõja ajal Saksa sõjaväes.⁵⁴²

Märkimist väärrib, et vaimulikel puudus igasugune võimalus lükata ajakirjanduses esitatavat laimu ümber. Piiskop Joann tunnistas P. Kapitonovile, et see ongi kõige traagilisem.⁵⁴³ Üksikutel juhtudel sekkus volinik, et kaitsta vaimulikke rünnakute ees. Näiteks arvustas ta 1959. a jaanuaris ajalehe Молодежь Эстонии toimetust Juri Lebedevi artikli pärast, mis oli ebaõnnestunud, ei teeninud usuvastase propaganda eesmärke ega aidanud kaasa olukorra normaliseerimisele Jõhvis.⁵⁴⁴ Ironiseerimine koguduse siseste hõõrumiste üle moonutas P. Kapitonovi sõnul tõelist teaduslik-ateistlikku sõnumit ega kajastanud selle huvitavat ja positiivset poolt.⁵⁴⁵

2.3. Pühapaikade likvideerimine, nõukogulike kombetalituste propageerimine ja koguduste sulgemine a-il 1958–1961

Nõukogude religioonipoliitika jäigastumisega seostub uuritaval ajavahemikul alanud pühapaikade likvideerimine, koguduste sulgemine ja nõukogulike kombetalituste propaganda. Kõigis neis on täheldada kohaliku võimu vaenulikku suhtumist religiooni ja usklikesse, sest usk kuulutati igandiks, mis pidi nõukogude ühiskonnast kaduma. Keelati pühapaikade austamine, piirati koguduste tegevust ning alustati kloostrite ja koguduste massilise likvideerimisega.

Esimene teadaolev õigeusu pühapaikade vastu suunatud aktsioon ilmneb VÕKNi 1956. a dokumentatsioon. Nimelt kohustas VÕKNi liige Sergei Belõšev P. Kapitonovit koos piiskop Joanniga keelama palverändurite peatumist Kuremäe

---

⁵⁴² Лебедев, Е. Бес в храме. – Молодежь Эстонии, nr 222 (1576), 12. november 1958, lk 3.

⁵⁴³ GARF R-6991-1-1828, lk 20. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

⁵⁴⁴ GARF R-6991-1-1732, lk 6. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1959 года. Таллин, „15 ” января 1959 г.

⁵⁴⁵ GARF R-6991-1-1828, lk 18. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

kloostris üle kahe nädala.⁵⁴⁶ Moskva juhtkonnale ei meeldinud Kuremäe kloostri mõju kohalikele kolhoosnikele ja palverändurite suur hulk.⁵⁴⁷

Palverännakute traditsiooni väljajuurimise ja pühapaikade likvideerimisega hakati VÕKNi tasandil tegelema 1958. a lõpus, kui esimees G. Karpov nõudis P. Kapitonovilt järgmiste ettekirjutuste täitmist:

- a) takistada palverändurite juurdevoolu pühapaikadesse;
- b) tuvastada palverännakute korraldajate isikud ning anda nad administratiiv- ja kriminaalvastutuse alla;
- c) veenma piiskoppi keelama palverännakuid ja ristikäike pühapaikadesse.

P. Kapitonov alustas samal kuul Eesti piiskopkonnas leiduvate pühapaikade taustauuringuga.⁵⁴⁸ Kogutud tulemustest selgub, et populaarseim oli Jumalasünnitaja uinumise püha ristikäik Kuremäe naiskloostris asuva allika juurde. Teisel kohal seisid kaks pühakohta: Meeksi jaanikivi ja Saatse kivirist. Jaanikivi kohta on säilinud peamiselt kaks pärimust. Setud usuvad, et kivil magas Ristija Johannes, kes jättis sinna oma jalajälje. Teise pärimuse kohaselt olevat kivil palvetanud 16. sajandi erak, Petserimaa vaga Nikander, mistõttu see omandas imet tegeva väe. Setud korraldasid jaanipäeviti (vana kalendri järgi 7. juulil) kivi juures palveteenistusi. Saatse kiriku püha kiviristi austasid kohalikud setud ja venelased püha Paraskeva päeval (vana kalendri järgi 31. juuli) iga-aastase ristikäiguga ümber pühakoja.⁵⁴⁹

Pühapaikade likvideerimine saavutas haripunkti 1959. a varakevadel. Plaani paremaks teostamiseks nõudis G. Karpov veebruaris patriarh Aleksiuselt läkituse saatmist, mis mõistaks palverännaku kombe hukka kui paganluse kahjuliku erivormi. Patriarh täitis käsu ja kohustas kogudusi lõpetama pühapaikade austamise, keelama palveteenistused ja protsessioonid. Tulemustest tuli hiljem ette kanda VÕKi sinodile.⁵⁵⁰ Väljavõtte läkitusest saatis VÕKN volinikele ringkirjana.⁵⁵¹ Pärast VÕKi juhtkonna heakskiitu käskis VÕKN volinikke alustada selgitustööga. 1959. märtsis soovitas

⁵⁴⁶ ERA R-1961-2s-36, lk 16. S. Belõšev P. Kapitonovile, 20.2.1956.

⁵⁴⁷ ERA R-1961-2s-36, lk 39. S. Belõšev P. Kapitonovile, nr 344/c, 26.5.1956.

⁵⁴⁸ ERA R-1961-2s-42, lk 51-54. G. Karpov P. Kapitonovile, 19.12.1958.

⁵⁴⁹ GARF R-6991-1-1732, lk 12. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1959 года. Таллин, „15” января 1959 г.

⁵⁵⁰ Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941-1961 гг. Москва, Аиро-XX, 1996, lk 187.

⁵⁵¹ ERA R-1961-1-87, lk 14.

volinik piiskop Joannil lõpetada Kuremäe allika juurde palverännakute korraldamine ning keelata Meeksi ja Saatse palveteenistused ja ristikäigud.⁵⁵² P. Kapitonovi ja G. Karpovi kirjavahetus näitab, et piiskop täitis seda soovituskuulekalts.⁵⁵³

P. Kapitonov korraldas patriarhi läkituse paremaks täitmiseks erinõupidamise, millel osalesid ka EKP KK sekretär Leonid Lentsman (vt biograafiline leksikon, lk 208) ning Jõhvi, Võru ja Räpina rajoonide parteisekretärid. Parteisekretärid lubasid kõigi vahenditega takistada ligipääsu usupühamutele, nt keelata ekskursioonid, sulgeda kirikupühadeks kauplused, käivitada laiahaardeline usuvastane kihutustöö, suurendada kolhooside elektrifitseerimist ja parandada kultuurürituste taset.⁵⁵⁴ Abi loodeti ka kohalikel komnoortelt ja ateismilektoritelt, kes pidid kirikupühade ajal korraldama spordi- ja meelelahutusüritusi (nt kergejõustikuvõistlused, kinoõhtud ja laulupäevad), ateistlikke küsimuste-vastuste õhtuid, vestlusringe jne.⁵⁵⁵ Ka ajakirjandus andis kampaaniasse oma „veeringu”. Näiteks süüdistati alusetult Kuremäe kloostri nunnasid soovimatuses võtta vastu uusi kuuletujaid.⁵⁵⁶ Siinkirjutaja andmeil keelas uute asukate võtmise volinik juba 1959. a.

Pühapaikade kaitseks välja astuda oli mõeldamatu. Näiteks Kuremäe abikloostri sulgemist 1960. a alguses ei peatanud usklikke palvekirjad,⁵⁵⁷ protestid ega ettepanek registreerida see vähemalt koguduseks.⁵⁵⁸ Protestimist võidi isegi karistada. Näiteks võttis volinik J. Kanter 1963. a augustis arvelt maha Meeksi koguduse juhatuse liikmed, kes eesotsas Jakob Kaimiga ei teisedanud kiriku juures seisvat püha kivi, milleks neid kohustati juba 1959. a⁵⁵⁹ ning ka koguduse vaimuliku Joann Kuldmäe (vt

---

⁵⁵² ERA R-1961-2s-46, lk 20-21; vrd GARF R-6991-1-1732, lk 20. Капитонов, П. Секретное письмо (No. 13/c от 10. III-1959г.) тов. Карпову Г. P. Kapitonov kirjutab (siinkirjutaja tõlge): Minu soovitusel keelas piiskop Joann Kuremäe kloostri ja Meeksi ning Saatse vaimulikele palverännakute, ristikäikude ja palveteenistuste pidamise püha paikade juures.

⁵⁵³ ERA R-1961-2s-46, lk 20-21; vrd GARF R-6991-1-1732, lk 20. Капитонов, П. Секретное письмо (No. 13/c от 10. III-1959г.) тов. Карпову Г.

⁵⁵⁴ ERA R-1961-2s-46, lk 31; vrd GARF R-6991-1-1732, lk 21.

⁵⁵⁵ Vrd GARF R-6991-1-1732, lk 13-14.

⁵⁵⁶ Raun, V. Kloostri oeldi: „Me ei ole temast huvitatud”. – Rahva Hääl, nr 106 (6217). 7. mai 1963, lk 3.

⁵⁵⁷ ERA R-1961-1- 95, lk 14-15. Капитонов, П. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

⁵⁵⁸ Заявление от верующих прихожан храма „Пюхтицкого подворья” 29. XI 59 г. SM usuasjade osakonna arhiivitoimikus „ЕАОК Кuremäe (Pühtitsa) abiklooster” (nr 8). Lk nummerdamata.

⁵⁵⁹ ERA R-1961-2s-56, lk 96.

biograafiline leksikon, lk 207).⁵⁶⁰ Volinikule tuli seega alluda. Kivi ümbritsev puittara lammutati ja kivi kaevati sinnasamasse mulla alla.⁵⁶¹

Pühapaikade likvideerimise käigus kaalus ENSV juhtkond isegi Kuremäe kloostri sulgemist. 12. märtsil 1959 kohtus P. Kapitonov L. Lentsmani, A. Müürisepa, PAO juhataja asetäitja Johannes Unduskiga ja vaneminspektor L. Alimoviga, et küsimust arutada. Kohtumisel soovitati volinikule lükata sulgemine mõneks aastaks edasi ja piirduda esialgu abikloostri likvideerimisega.⁵⁶²

Kuidas sündis ENSV ainsa õigeusu abikloostri likvideerimine ja kes seisis selle taga? Volinik esitas ENSV MNi esimehele sulgemistaotluse 1959. a detsembris.⁵⁶³ Ettekäändeks võeti hoonete lammutamise vajadus ning Lomonossovi ja Anveldi tänavate ümberplaneerimine. Piiskop Joanni korraldusel olid abikloostri õed juba juunis Kuremäele kolinud. Jumalateenistuste pidamine kloostrikirikus lõpetati septembris. Linnavalitsus ladustas usukultusvara 1960. a jaanuaris.⁵⁶⁴ 16. jaanuaril 1960 abiklooster õhiti, kirikuvaremed lammutati ja tehti hiljem maatasa.⁵⁶⁵ Päev enne õhkimist oli volinik P. Kapitonov saatnud Moskvasse ametliku sulgemistaotluse ja 26. jaanuaril saabus VÕKNilt *post factum* kirjalik nõusolek abikloostri likvideerimiseks ja hoonete lammutamiseks.⁵⁶⁶ Kirjeldatud sündmustekäik tõestab voliniku ja linna TK põhirolli abikloostri likvideerimisel. Viimast kinnitab ka voliniku enda aruandlus.⁵⁶⁷

Vahemärkusena olgu öeldud, et 1961. a. üritati kloostrite arvu vägivaldselt vähendada ka naaberpiiskopkondades. Näitena võib tuua Leningradi ja Pihkva. 1961. a augustis võõrandasid Leningradi linnavõimud Neeva Aleksandri suurskloostri eluhooned koos Püha Kolmainu kirikuga.⁵⁶⁸ Petseri mungakloostri hoonete võõrandamist õnnestus aga tänu arhimandriit Alipi Voronov ja teiste munkade kindlameelsele vastasseisule ära

⁵⁶⁰ ERA R-1961-1-122, lk 68; vrd ERA R-1-15-595, lk 25. J. Kanter A. Greenile, 1.01.1963.

⁵⁶¹ ERA R-1961-1-122, lk 93-94; vrd ERA R-1-15-595, lk 26. J. Kanter, 30.08.1963.

⁵⁶² ERA R-1961-1-90, lk 7-8.

⁵⁶³ ERA R-1961-1-89, lk 74. P. Kapitonov A. Müürisepale, 12.12.1959.

⁵⁶⁴ ERA R-1961-1-95, lk 14. P. Kapitonov G. Karpovile, 15.1.1960.

⁵⁶⁵ Kaljukosk, A. Tallinna Kuremäe (Pühtitsa) abimunkla. – Usk ja Elu, 1999, nr 2 (95), lk 33.

⁵⁶⁶ GARF R-6991-1-1828, lk 39; vrd ERA R-1961-1-95, lk 13. Капитонов, П. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

⁵⁶⁷ GARF R-6991-1-1828, lk 39. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г.

⁵⁶⁸ Очерки истории Санкт-Петербургской епархии. Редактор-составитель митрополит Санкт-Петербургский и Ладожский Иоанн (Снычев). Издательство „Андреев и сыновья”. Санкт-Петербург, 1994. Lk 271.

hoida.⁵⁶⁹ Võimuesindajad püüdsid järjekindlalt täita NSVL MNi 1958. a määruse ettekirjutust vähendada kloostreid vabariikides ja oblastites 50% võrra.

Õigeusu pühapaikade ja reliikviade kaotamisega käsikäes käis nõukogulike kombetalituste propageerimine. Esimesi taolisi katseid tehti juba 1957. a,⁵⁷⁰ näiteks alustati Ida-Saksamaa Jugendweihe eeskujul täiskasvanuks kuulutamise riituse – noorte suvepäevadega.⁵⁷¹ Võimuladvik nägi selles usu tõrjumise, rahva ilmalikustamise ja ateistliku maailmavaate propageerimise tõhusat abivahendit, nagu tõendab EKP 12. kongressil peetud J. Käbini ettekanne.⁵⁷² Välja kuulutatud ideed usuvastase propaganda meetodika arendamiseks jõudsid Nõukogude perioodika kaudu ka Läände.⁵⁷³ P. Kapitonov pooldas igati uute tavandite rakendamist usuvastase propaganda vankri ette: „Tuleb avaldada suurt tänu noorsootöö seas uute traditsioonide juurutajatele, kes seisavad visalt vastu kiriklikule kombestikule. Siinkohal väärrib erilist tähelepanu noorte suvepäevade ja mitmel kalmistul peetud ilmalike kalmistupühade populaarsus, mis vähendasid drastiliselt leeris ja üldhingepalvustel osalejate hulka.”⁵⁷⁴

Voliniku andmeil läbis selle nn võsaleeri 1960. a 6950 ja 1961. a – 7000 noort. Samal ajal langes luteri kiriku leeriskäijate arv 2730-lt 1590-le. P. Kapitonov keelustas õigeuskirikus leerikursused lõplikult 1959. a.⁵⁷⁵ V. Salo seostab nõukogulike tavandite edu mitme põhjusega: noorte aktiivne kaasamine, soodustused (nt palgaline puhkus suvepäevadel osalejatele või lisatasud ateistliku töö eest) ja sanktsioonid

---

⁵⁶⁹ О преславного Чудесе... Исторический очерк о Псково-Печерском Свято-Успенском монастыре в XX веке. Свято-Успенский Псково-Печерский монастырь, 2004, lk 90–91; vrd Petseri klooster on sulgemisohus. – Eesti Päevaleht, 6. oktoober 1961, lk 1–2.

⁵⁷⁰ Геродник, Г. Гражданские и бытовые обряды (из опыта Эстонии и Латвии). – Наука и религия, nr 7, 1962, lk 40–51.

⁵⁷¹ Paul, Toomas. Leeri likvideerimise lugu. Looming, nr 4, 1996, lk 510; vrd Purre, Arnold. Nõukogude propaganda. – Eesti saatuseaastad 1945–60. 3. kd. Stockholm, EMP, 1965, lk 110.

⁵⁷² ERAF 1–4–2397, lk 59–60. Протокол XII съезда Коммунистической партии Эстонии. 16.–17.02.1960г. J. Käbin ütles: Mõnes kohas juurutatakse uusi tavandeid. Nendest väärrib eraldi märkimist ELKNU initsiatiivil 1959. a kõigis rajooni ja linna täitevkomiteedes korraldatud noorte suvepäevad, millel osales kuustuhat viissada inimest. Selle tulemusena langes leeriskäijate arv kolmandiku võrra, mis teeb 1957. aastaga võrreldes kolmtuhast kuussada kirikunoort vähem. Tegemist on noorsoo kommunistliku kasvatamise uue ja huvitava tavandiga. Partei-, ametiühingu-, ja teised nõukogude organisatsioonid ning asutused peavad igakülselt toetama komsomoli nende päevade korraldamisel, tõstes samas nende ideelist sisu.

⁵⁷³ Marin, Yury. The Search for New Methods in the Fight Against Religion. – Religion in the USSR, nr 59, 1960, lk 214.

⁵⁷⁴ GARF R-6991–1–1828, lk 14–15. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1960 год. Таллин, „16” февраля 1961 г.

⁵⁷⁵ GARF R-699 –1–2124, lk 34. Кантер, Ян. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1962 год. Таллин, „5” февраля 1963 г.

kiriklike talituste eelistajale (nt noomitus või töökohast ilmajäämine).⁵⁷⁶ Uute traditsioonide edu ENSVs leidis tunnustavat äramärkimist nii Eesti kui üleliidulises ajakirjanduses.⁵⁷⁷

Koguduste likvideerimist a-il 1954–1959 olen käsitlenud varem avaldatud artiklis.⁵⁷⁸ Kokkuvõtlikult võib öelda, et üldiselt valitses religioonipoliitikas liberaalne ja rahumeelne suhtumine. Koguduste sulgemisest oli huvitatud pigem piiskop, kelle initsiatiivil likvideeriti 1957. a Prangli-Maaritsa ja Kastolatsi kogudused ning 1958. a – Kullamaa-Silla kogudus. Põhjusteks toodi liikmeskonna vähesus, alalise vaimuliku puudumine ja majanduslik allakäik.⁵⁷⁹ Likvideerimised kujutasid peamiselt juba varem tegevuse lõpetanud koguduste olukorra ametlikku vormistamist ja kulgesid seega rahumeelselt. Neil aastail tegeles volinik rohkem Hiiu- ja Saaremaa koguduste ja palvelate taasavamisega (Tiirimetsa, Mõnnuste, Malvaste).⁵⁸⁰

Kui enne 1959. a tuli volinikul koguduste likvideerimisse suhtuda äärmise delikaatsusega, siis alates N. Hruštšovi võimutulekust anti talle vabamad käed, sest sulgemist pidi nüüd konkreetsete meetmetega soodustama.⁵⁸¹ Sama aasta juunis käskis VÕKN liiduvabariikide volinikke takistada edaspidi koguduste taastamise katseid.⁵⁸² Siit muutub arusaadavaks, miks Saare- ja Hiiumaa koguduste (Tiirimetsa, Mõnnuste, Kõrgessaare-Puski kogudusele kuuluv Malvaste palvela) taasavamised 1959. a nurjusid.⁵⁸³ P. Kapitonov võttis sihikule eelkõige piiskopkonna väiksemad palvemajad, mille sulgemine oli palju lihtsam. Tema initsiatiivil likvideeris VÕKN 9. jaanuaril 1960 Abruca ja Reo-Tsolgu abikogudused.⁵⁸⁴ Vahemärkusena olgu öeldud, et sarnaselt talitas

---

⁵⁷⁶ Sild, Olaf, Salo, Vello. Lühike kirikulugu. Tartu, 1995, lk 154–155.

⁵⁷⁷ Винокуров, А. Новые обряды входят в быт. – Советская Эстония, nr 69 (6199), 21. märts 1964, lk 2; vrd Митт, А главное – убеждать. – Наука и религия, nr 8, 1964, lk 4.

⁵⁷⁸ Sõtšov, Andrei. Eesti Õigeusu koguduste likvideerimine Nikita Hruštšovi ajal aastail 1954–64. – Acta Historica Tallinnensia, nr 11, 2007, lk 116–119.

⁵⁷⁹ ERA R-1961–1–73a, lk 49–50; P. Kapitonov G. Karpovile, 20.6.1957.

⁵⁸⁰ GARF R-6991–1–1528, lk 46. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1957 года. Таллин, „13” июля 1957 г.; vrd ERA R-1961–1–83, lk 1. Tiirimetsa küla ja selle ümbruskonna usklikud P. Kapitonovile, 8.07.1958.

⁵⁸¹ GARF R-6991–1–1828, lk 133–134. Капитонов, П. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Таллин, „29” января 1960 г. GARF R-6991–1–1828, lk 133–134.

⁵⁸² Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Аиро-XX, 1996, lk 188.

⁵⁸³ ERA R-1961–2s–45, lk 130–132. G. Karpov P. Kapitonovile, 29.8.1959.

⁵⁸⁴ Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1960 год. Таллин, „16” февраля 1961 г.; vrd GARF R-6991–1–1828, lk 16.

ka A. Veiderpass, kes keskendus luteri kirikule kuuluvatele väiksemate filiaalide sulgemisele.

A-il 1960–1961 likvideeriti kohaliku võimu ja voliniku ühissurve tulemusena Mustvee Kolmainu ühis-usuliste (vn k *единоверческий*) ja Suislepa kogudused. Mustvee Kolmainu koguduse sulgemist põhjendas rajooni juhtkond liigse lähedusega keskkoolile, tänava remontimise ja kiriku halva seisuga.⁵⁸⁵ Moskva kauaoodatud heakskiit kiriku sulgemisele saabus juba oktoobris 1960.⁵⁸⁶ Ka Suislepa koguduse sulgemisloo tagamaad näitavad, et seda inspireerisid kohalikud võimuesindajad, täpsemalt – Viljandi TK esimees teatas Suislepa koguduse vanemale Nikolai Alevile, et kogudusel puudub õiguslik alus edasiseks tegutsemiseks, sest kogudusega polnud sõlmitud tüüplepingut ning varem on esinenud võlgnevusi riigimaksude tasumisel. Lisaks soovitati N. Alevile tõsiselt kaaluda kirikuhoonest loobumist.⁵⁸⁷ TK esimehe selgitustöö kandis vilja. Kaks kuud hiljem sai volinik Suislepa koguduse kahekümnikult 15 allkirjaga kirja, mis teatas juhtorgani tagasiastumisest ja kirikuhoone kasutamisest loobumisest alates 4. juunist 1961.⁵⁸⁸ Sulgemiste vastu protesteerisid nii Mustvee Kolmainu koguduse liikmed kui Suislepa vaimulik.⁵⁸⁹

Sarnaselt suleti kogudusi ka teistes konfessioonides. Näiteks 1961. a likvideeriti neli EELK vennastekoguduse palvelat (Undva-Tohku, Austla-Lohtepää, Jõgela, Kotlandi) Saaremaal ja kolm evangeeliumi kristlaste-baptistide kogudust (Laiküla, Männamaa, Kaiu).⁵⁹⁰ Ettekäändeid leiti mitmesuguseid: palvelate liiga tihe võrgustik, keeld seaduse järgi omada rohkem kui ühte palvehoonet, liikmeskonna vähenemine.⁵⁹¹

---

⁵⁸⁵ ERA R-1961–2s–53, lk 15. Jõgeva rajooni TK P. Kapitonovile, 3.6.1961.

⁵⁸⁶ Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1960 год. Таллин, „16“ февраля 1961 г. GARF R-6991–1–828, lk 16.

⁵⁸⁷ ERA R-1961–1–108, lk 10. L. Sarv P. Kapitonovile, 14.4.1961.

⁵⁸⁸ Suislepa Ekaterina kiriku Juhatus ja dvatsatka liikmete ühine avaldus, lk nummerdamata. Asub usuasjade osakonna arhiivi toimikus nr 115 „ЕАОК Suislepa Jekaterina kogudus“.

⁵⁸⁹ Барышева, Евдокия. Заявление Председателю Президиума Совета Эст ССР тов. Эйхвельд и Уполномоченному по цервам при Совете Министров ЭССР. Коопria usuasjade osakonna arhiivis. ЕАОК Mustvee Kolmainu kogudus. Toimik nr 97; vrd ERA R-1961–1–108, lk 10. L. Sarv P. Kapitonovile, 10.04.1961.

⁵⁹⁰ ERA R-1989–2s–30, lk 69. Вейдерпас, А. Статистический отчет на 1 января 1961 г.

⁵⁹¹ Pilli, Toivo; Valk, Tõnis. Ühest ateistliku töö meetodist: evangeeliumi kristlaste-baptistide palvemajade ja koguduste sulgemine Eestis 1945–1964. – Teekond teisenevas ajas: peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost. Tartu, Kõrgem Usuteaduslik Seminar ja OÜ Sõnasepp, 2005, lk 113–115.

2.4. Usukultusalase seadusandluse korrigeerimine ja hoogustunud võitlus rikkumisjuhtumitega a-il 1960–1961

A-il 1960–1961 ägenes usuvastane surve veelgi. Sallimatus muutus kommunistliku partei ideoloogiliseks dogmaks ning võitlus religiooniga sai hoogustunud kommunistliku ülesehitustöö põhiargumendiks. 22. kongressil 17.–31. oktoobril 1961. a deklareeris NLKP avalikult, et kommunistlikus ühiskonnas pole kohta sellistele kodanliku ideoloogia vormidele nagu usk ning et kätte on jõudnud aeg ohjata töölisrahva usutunnete ekspluateerijaid.⁵⁹² Ohjamise vahendiks pidi saama läbimõeldud ja harmooniline teaduslik-ateistlik kasvatusüsteem, millega sooviti hõlmata kõiki elanikkonna kihte ja peatada usuliste vaadete levimist eriti laste ja alaealiste hulgas.⁵⁹³ Kongressil võeti vastu partei uus programm ja põhikirj.⁵⁹⁴

Nüüdsest lubati riigis vaid üht valitsevat ideoloogiat – usku kommunistlikkusse parteisse. Kuna aga tegutsevad kirikud ja usuliikumised ei kippunud nii kiiresti hääbuma nagu N. Hruštšovi peatselt saabuva kommunismi kontseptsioon ette nägi, kohustati iga parteiliiget kindlalt võitlema (*vn k vesti решительную борьбу*) „usuliste eelarvamuste ja teiste minevikujäänustega.”⁵⁹⁵

Selleks võeti kõigepealt käsile VÕKNi ja Moskva patriarhaadi juhtivkaadri väljavahetamine ehk puhastamine. Alustuseks saadeti penisonile VÕKNi esimees G. Karpov.⁵⁹⁶ Tagandamisele andis lõppakordi patriarh Aleksius kõne 16. veebruaril 1960 desarmeerimiskonverentsil, kus kirikupea protesteeris usuvaenamise vastu.⁵⁹⁷ G. Karpovi asemele määrati varem propaganda ja agitatsiooni alal töötanud

---

⁵⁹² Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Том восьмой. 1959–65. Москва, Издательство политической литературы, 1972, lk 235–236; vrd Davis, Nathaniel. A Long Walk to Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy. Oxford, Westview Press, 2003, lk 40.

⁵⁹³ Hruštšov, N. Kommunism – see on rahu ja rahvaste õnn. 1.–2. kd. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk 126.

⁵⁹⁴ Свет и тень великого десятилетия. Н. С. Хрущев и его время. Ленинград, Лениздат, 1989, lk 161.

⁵⁹⁵ Samas, lk 307.

⁵⁹⁶ Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Аиро-XX, 1996, lk 193–197.

⁵⁹⁷ Речь патриарха Московского и всея Руси Алексия на конференции Советской общественности за разоружение (Москва, 1960 год). – Журнал Московской Патриархии, nr 3, 1960, lk 33–34. Patriarh Aleksius I ütles (siinkirjutaja tõlge vene keelest): Kristuse kogudus, mille ülesandeks on inimeste hüvangu, kannatab rünnakute ja hukkamõistude all, kuid jätkab ikkagi oma missiooni täitmist, kutsudes inimesi rahu ja armastuse juurde. /---/ Kristus ise andis töötuse oma koguduse vankumatuses, öeldes, et ka põrguvaravad ei saa kirikust jagu.

V. Kurojedov.⁵⁹⁸ Tagandati ka Moskva patriarhaadi kiriklike välissuhete osakonna esimees, Krutitsa ja Kolomna metropoliit Nikolai.⁵⁹⁹ Mõlemad ei sobinud enam NSVLi uuele juhtkonnale, kuna pooldasid usuküsimustes leebemat liini.

VÕKNi juhtkonna uuendatud koosseis kohandas oma religioonipoliitilise kursi vastavalt N. Hruštšovi ideoloogilistele soovidele. 21.–23. aprillil 1960 Moskvast toimunud volinike üleliidulisel nõupidamisel esines vastne esimees V. Kurojedov 110 delegaadi ees ettekandega „Nõukogu ja volinike ülesannetest NLKP KK 13. jaanuari 1960 määruse valguses.”⁶⁰⁰ Tema põhiloosungiks oli ideoloogilise võitluse tõhustamine, mida võttis tabavalt kokku järgmine lause: „Nüüd, mil sotsialism pääses meie maal lõplikult võidule ja kommunismi ehitamine on täies hoos, muutub usuvastane sõda lahutamatuks osaks võitluses kommunistliku ühiskonna ning selle kodaniku – uue inimese kujundamisel!”⁶⁰¹ Nõupidamisel muudeti VÕKNi tegevuse põhiülesandeid. Nõukogust sai kiriku tegevust kontrolliv ja jälgiv organ, mille põhifunktsiooniks oli ateistliku propaganda edendamine ja religiooni mõju vähendamine.⁶⁰² Nõupidamine kavandas kloostrite ja koguduste massilist sulgemist, kõrgemat maksustamist, vaimulike ja usklikke üle kontrolli kehtestamist ja nende avaliku tegevuse piiramist.⁶⁰³

Nõukogude usukultusalase seadusandluse korrigeerimise kaks põhidokumenti olid NLKP KK määrus „Usukultuse seadusandluse kuritarvitamiste likvideerimismeetmetest vaimulikkonna seas” 13. jaanuarist 1960 ja NSVL MNi määrus „Kontrolli tõhustamisest usukultusalase seadusandluse täitmise üle” 16. märtsist 1961. Esimene arvas VÕKile süüks kirikualaste määruste (nt Lenini dekreet 23. jaanuarist 1918, Usuliitude seadus 8. aprillist 1929) rikkumise. See dokument tühistas Stalini-aegsed leebemad seadused, kohustas Moskva patriarhaadi juhtkonda reformima 1945. a põhikirja, andis vabariikide ja oblastite võimudele suuremad vabadused koguduste likvideerimiseks, suurendas kirikute ja usuühingute teenistujate maksukoormust.⁶⁰⁴

---

⁵⁹⁸ Василева. Ольга. Русская Православная Церковь и II Ватиканский собор: Факты. События. Документы. Москва, Лепта-Пресс, 2004, lk 120; vrd Davis, Nathaniel. A Long Walk to Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy. Oxford, Westview Press, 2003, lk 36.

⁵⁹⁹ Beeson, Trevor. Prudence et courage. La situation religieuse en Russie et en Europe de l'Est. Paris, Éditions du Seuil. 1975, lk 60.

⁶⁰⁰ Samas, lk 193–197.

⁶⁰¹ ERA R-1961–2s–48, lk 20. V. Kurojedov P. Kapitonovile, 9.3.1960.

⁶⁰² Samas, lk 221.

⁶⁰³ ERA R-1961–2s–48, lk 45–54.

⁶⁰⁴ Василева. Ольга. Русская Православная Церковь и II Ватиканский собор: Факты. События. Документы. Москва, Лепта-Пресс, 2004, lk 105–114; vrd Davis, Nathaniel. A Long Walk to Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy. Oxford, Westview Press, 2003, lk 39.

Teine määrus andis vabad käed koguduste likvideerimiseks, nõudis iga rajooni ja linna TK juurde kontrollikomisjonide loomist usukultusalase seadusandluse täitmiseks rohujuuretasandil, tõstis vaimulike tulumaksumäära ja võimaldas kohalikele võimuesindajatele kirikukellade helistamise piiramist.⁶⁰⁵

Määruste juurde kuulus ka „Usukultusalase seadusandluse kasutamisyjuhend”, mis kujutas endast instruksiooni usuküsimustega tegelevatele VÕKNile ja UNile. Selle alusel keelati kirikutele ja usuliitudele nt liikmemaksude kogumine, laste ja noorte kaasamine, avalike usuprotsessioonide või palverännakute korraldamine, hoolekandetöö ja heategevus.⁶⁰⁶ Kõnealuste aktidega seati usuühingutele jäigad tegutsemispiirid, nt keelati täielikult heategevus-, noorte- ja hoolekandetöö, usukirjanduse avaldamine eriloata, vaimulike ürituste ja teoloogiliste kursuste korraldamine.⁶⁰⁷

Usukultusalase seadusandluse reform ei piirdunud kolme ülaltoodud dokumendiga. Sellega kaasnes ka rida väiksemaid määrusi ja korraldusi. Näitena olgu toodud NSVL MNi määrus 4. maist 1960, mis kehtestas usuühingutele kõrgendatud elektrihinna. Sellega kohustati kogudusi ja kloostreid maksma 25 kopikat kWh eest ning vaimulikke õppeasutusi – 11 kopikat kWh eest. Samal ajal oli tavatariifiks 4 kopikat. Mõistagi tekitas selline hind kohalikul tasandil mitmeid probleeme. Näiteks palus sekretär N. Kokla 1962. a lõpus volinikult Kuremäe kloostri elektrihinna vähendamist, tuues põhjenduseks niigi kõrge hoonetemaksu.⁶⁰⁸

Kuidas uusi seadusi rakendati? ENSV MN andis välja salakorralduse „Kontrolli tõhustamisest kultusalase seadusandluse täitmise üle”, mis kohustas kohalikke võimuesindajaid suurendama kontrolli ja alustama võitlust rikkumiste väljajuurimiseks.⁶⁰⁹ Korraldus tühistas kõik varasemad määrused, nt koguduste avamise korra, kloostrite ja vaimulike maksukoormuse jm kohta.⁶¹⁰ 1960. a märtsis kohustati

---

⁶⁰⁵ Гордун, Сергей. Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии. – Le Messenger, nr 158, 1990, lk 122.

⁶⁰⁶ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 375.

⁶⁰⁷ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 123.

⁶⁰⁸ ERA R-1961-1-124, lk 2. N. Kokla P. Kapitnovile, 13.12.1962.

⁶⁰⁹ ERA R-1-3-1423, lk 146. ENSV MNi korraldus 13. aprillist 1961. a, nr 451-k.

⁶¹⁰ Samas, lk 148.

P. Kapitonovit tuvastama rikkumisjuhtumeid ning alustama nende eemaldamist.⁶¹¹ Voliniku uuring tuvastas piiskopkonnas järgmisi kuritarvitusi:

- 1) Vasknarva ja Narva koguduse majade ehitamine 1958. a voliniku loata;
- 2) 1957–1958 esinenud ebaseaduslikud heategevusaktsioonid, nt Kohtla-Järve ja Kiviõli kirikute remondiks korraldatud korjandused;
- 3) 1956–1958 Saaremaal jumalateenistuste pidamine eramajades ja praost F. Kadariku organiseeritud Kuressaare koguduse palverännak Kuremäele;
- 4) lapse ristimine mõlema vanema kirjaliku nõusolekuta (nt 1958. a Kuressaare koguduses) ja alaealiste noorukite kaasamine jumalateenistuste altariteenijatena (nt 1958. a Kohtla-Järve kirikus).⁶¹²

Kuidas P. Kapitonov nende rikkumistega kavatses võidelda, selgub tema 1961. a tööplaanist.

- 1) Soodustada koguduste viimaste kiriklate (15 objekti) võõrandamist, lõpetada korjandused ja suuremad kirikutalitused (nt üldhingepalvused kalmistutel) väljaspool kirikut.
- 2) Suurendada koguduste ja fanaatilisemate, ka varem represseeritud vaimulike (näit N. Bežanitski, V. Zalipski, V. Lind, M. Dubravin, J. Niinemets, M. Tapp, J. Ümarik) jälgimist.
- 3) Tihendada piiskopkonna kontrollvõrgustikku koostöös rajoonikomiteede ateismisektsioonide ja kohaliku ajakirjandusega.
- 4) Toetada piiskopkonna finants- ja majandusstruktuuri õõnestamise aktsioone (nt koguduste ja vaimulike maksukoormuse suurendamine).⁶¹³

Siinkirjutaja arvates jätab P. Kapitonovi analüüs suhteliselt kesise mulje. Esiteks, enamik „üleastumisi” toimus liberaalsema seadusandluse ajal. Teiseks ei puutunudki ta tegelikult kokku nn usualaste kuritarvitustega, sest juba 21. novembril 1961 saatis ENSV MN ta määrusega nr 464 pensionile.⁶¹⁴ P. Kapitonovi taktika Nõukogude religioonipoliitika suunamuutuse varjamiseks oli küllaltki huvitav.

---

⁶¹¹ GARF R-6991–1–1828, lk 55. Куроедов, Василий. Секретное письмо (по. 93/с от 25.III-1960 г.) тов. Капитонову П. Г.

⁶¹² GARF R-6991–1–1828, lk 56. P. Kapitonov V. Kurojedovile, 28.6.1960.

⁶¹³ GARF R-6991–1–1928, lk 2–6. Капитонов, Павел. План работы Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР на 1961 год. 17 января 1961 г.

⁶¹⁴ ENSV MNi määruste ja korralduste kogu, nr 43 (90), 8. detsember 1961, lk 1090.

Tavaliselt ta selgitas vaimulikele, et mingit uut liini pole tegelikult olemas ja et rangemad nõuded tulenevad sotsialistliku seaduslikkuse üldisest tugevnemisest.⁶¹⁵

Uute seadusaktide legaliseerimisele järgnesid kontrolli tõhustamise erinevad aktsioonid. Koguduste likvideerimise kampaaniat käsitlesin eelmises peatükis. Piiskopkonna struktuuri õõnestamisest on juttu sama peatüki alapeatükis 1.5. Kontrollkomisjonide loomist vastavalt 16. märtsi 1961 määrusele käsitletlen seoses hilisema ajavahemikuga, sest nende organiseerimine kohalikul tasandil hoogustus 1963. a. Kõige rohkem pööran tähelepanu kampaania järgmistele ilmingutele: statistika- ja arvepidamise karmistamine, koguduste hoiuste ja rahavoogude üleviimine riigipanka, inventuuride ning kirikuvara- ja ametiloenduste teostamine.

Piiskopkond kohustas piiskop Joanni ringkirjaga 1960. a detsembris vaimulikke sisse seadma nn päevaraamatut kogudustes korraldatud jumalateenistuste jt usutalituste, neil osalejate hulga ning peetud jutluste sisu üle. Statistiline kontroll võimaldas põhjalikumalt kaardistada usuelu ning hoida paremini kursis kohalikke linna- ja rajoonikomiteesid.⁶¹⁶ Voliniku andmeil peeti nt 1960. a teadaolevalt 3200 jutlust, millest enamik keskendus kas kirikupühade- või usutemaatikale. D. Pospelovski andmeil tegeles jutluste sisu kontrollimisega ka KGB.⁶¹⁷ 1960. a kuulas P. Kapitonov isiklikult kümnekonda jutlust. Järevalvega seoses tekkis volinikul mõningad raskusi, mis selgub tema aruandlusest: „Saades teada minu kirkusse jõudmisest, muudab preester oma jutlust ja jumalateenistuse korda.”⁶¹⁸

Kontrolli tõhustamine tähendas ka kirikute ja usuühingute hoiuste koondamist hoiukassadest riigipanka, milleks kohustas NSVLi rahandusministeeriumi 4. aprilli 1961 määrus. Korraldus jõudis Moskvast VÕKNI mais 1961.⁶¹⁹ Eeldada võib, et ümberkorraldusega lootis nõukogude võim saada pärast rublareformi 4. mail 1960

---

⁶¹⁵ GARF R-6991-1-1928, lk 27. Капитонов, Павел. План работы Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР на 1961 год. 17 января 1961 г.

⁶¹⁶ Piiskop Joann ringkirjaliselt koguduste täitevorganitele ja esipreestritele, nr 465, 17.12.1960. Nummerdamata kaustas „Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus 1956–59” EAÕK Valga koguduse liikme Kristina Lastikka kodus.

⁶¹⁷ Пospelовский, Дмитрий. Русская Православная Церковь в XX веке. Москва, Республика, 1995, lk 309.

⁶¹⁸ GARF R-6991-1-1828, lk 32. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1960 год. Таллин, „16” февраля 1961 г.

⁶¹⁹ ERA R-1961-1 104, lk 29. V. Furov P. Kapitonovile, 15.05.1961.

suuremat kontrolli õigeuskiriku rahavoogude üle.⁶²⁰ Torkab silma, et Eesti piiskopkonda teavitati ettekirjutusest sisuliselt viimasel hetkel. Piiskopkonna keskvalitsus saatis kogudustele 24. aprillil teate uuest pangaarvest ja 27. aprillil edastas sinodi ettekirjutuse kanda rahad üle hiljemalt 1. maiks.⁶²¹ Korraldus seadis ka mitmeid keerulisi lisatingimusi, nt pidi koguduse raamatupidaja raha ülekandmiseks minema kolme päeva jooksul TKsse, tõestama riigipangas kinnitatud allkirja-näidistega oma kuuluvust kiriku kahekümnikusse, esitama pangaarve avamise kirjaliku taotluse TK esimehe nimele ning saama vastava nõusoleku.⁶²² Kahjuks puuduvad andmed, kui suur hulk kogudusi jõudis raha kolme päevaga üle kanda, kuid eeldada võib, et mitte paljud.

Järevalve tugevdamiseks teostati piiskopkonnas ka erinevaid inventuure ja loendusi. Nt korraldati 1960. a keskel voliniku ja piiskopi nõudmisel kirikutarvikute inventuur, et selgitada, mis on ostetud kiriku summadest, mis kingitud või saadud teistelt kogudustelt. Märkimisväärne on, et koostatud nimekirja koopia tuli saata kohalikesse TKdesse, milline asjaolu tõestab nende kasvavat rolli ja mõju koguduste elus.⁶²³ Just samasse konteksti tuleb asetada ka kohalike võimuesindajate sagenenud sekkumised koguduste ellu, nt kirikutes teostatud revisjonid, meetrika- ja kassadokumentide kontrollimine ja koguduseliikmete nimekirjade väljanõudmine. Kõik sündis piiskop Joanni eespool nimetatud ringkirja alusel, milles ta keelitas koguduse täitevorganeid lubama takistamatult ametisikuil teostada vara perioodilist ülevaatus- ning tulude-kulude raamatute ja teiste dokumentide kontrolli.⁶²⁴

---

⁶²⁰ Свет и тень великого десятилетия. Н. С. Хрущев и его время. Ленинград, Лениздат, 1989, lk 152.

⁶²¹ EAA 1941–1–312, lk nummerdamata. Piiskop Joann ringkirjaliselt koguduste täitevorganitele ja esipreestritele 24.05.1961 nr 193; vrd samas säilikus leiduv piiskop Joanni ringkiri nr 163, 27.04.1961.

⁶²² EAA 1941–1–312, lk nummerdamata. Piiskop Joann ringkirjaliselt (nr 163) koguduste esipreestritele, juhatusetele 27.04.1961. Ringkiri edastas ka Moskva piiskopkonna sinodi liikme, Tuula ja Belevski ülempiiskop Piimeni telegrammi, milles ta kirjutab: Valitsuse määruse põhjal 24. augustist 1944. a, mis kohustab kiriku raha hoidma Riigipangas, NSVL rahandusministeeriumi oma korraldusega 4. aprillist 1961. a on teinud ettepaneku Piiskopkondade Valitsuste ja usuühingute rahalised summad kohustuslikud korras hoida Riigipanga osakondades. /.../ Kuni 1. maini tulevad ülaltähendatud rahalised summad ülekanda Hoiukassadest Riigipanga Osakonda jooksvale arvele, sest et pärast 1. maid, vastavalt ministeeriumi korraldusele, operatsioonid piiskopkondade ja kirikute hoiustega Hoiukassas saavad seisma pandud. /.../ Ülaltoodud korraldus tuleb täita kiires korras.

⁶²³ Piiskop Joann ringkirjaliselt koguduste täitevorganitele ja esipreestritele, nr 150, 10.05.1960. Nummerdamata kaustas „Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus 1956–59” EAÕK Valga koguduse liikme Kristina Lastikka kodus.

⁶²⁴ Piiskop Joann ringkirjaliselt koguduste juhatusetele, nr 285, 9.08.1961. Koopia A. Sõtšovi isiklikus arhiivis.

Inventuuride murdlainet kroonis 1961. a VÕKNi ettekirjutusel teostatud üleliiduline õigeuskiriku vara ja ameti loendus.⁶²⁵ Siinkirjutaja arvates oli nende aktsioonide üheks eesmärgiks kasutada saadud teavet hiljem nõrgemate koguduste tuvastamiseks, likvideerimiseks ja vara võõrandamiseks. Seda kinnitab volinik J. Kanteri salajane ettekanne EKP sekretärile L. Lentsmanile, milles ta väljendas rahulolematust eelkäija leebusega koguduste likvideerimisel ja võttis järgmisse aastaplaani üle 20 hääbuva õigeuskoguduse likvideerimise.⁶²⁶

Kuidas 1960.–1961. a-te muutused kajastusid koguduste suhetes kohalike võimude ja ajakirjandusega? Hoogustunud ateistlik kampaania muutis paiguti päris põhjalikult TKde senist korrektset suhtumist kirikuteenijatesse. Esiteks muutus kasutatav sõnavara järjest solvavamaks ja alandavamaks. Näiteks kasutas Tartu rajooni rahandusosakond 1960. a kirjavahetuses Nina küla preestri Mihhail Stoljaroviga korduvalt mõistet *usuühingu papp*. N. Kokla kirjutas selle kohta P. Kapitonovile: „Nähtavasti kirjade koostajad elavad veel ikka kodanlik-natsionalistlikus meelsuses, mil võis vabalt ja karistamatult sõimata vaimulike vene pappideks.“⁶²⁷ P. Kapitonov astus välja Nina koguduse vaimuliku kaitseks ja keelas edaspidi sisse nõuda konstitutsioonivastaseid liikmete nimekirju ja kasutada ametlikus kirjavahetuses sobimatut sõna *papp*.⁶²⁸ Seepeale avaldas Tartu rajooni rahandusosakonna juhatus 3. septembril 1960 kahetsust arusaamatuste pärast ja kinnitas, et edaspidi taoline olukord ei kordu. Kirjaliku arvustusega pöördus rahandusosakonna poole 16. septembril 1960 ka ENSV rahandusministri asetäitja A. Koppel.⁶²⁹

Teiseks näitasid kohalikud võimud õigeusuvaimulike vastu üles suurt põlgust ja ülbust. Näiteks 3. aprillil 1961 toimunud kohtumisest Viljandi rajooni TK esimehe Karl Latserusega kirjutas iguumen L. Sarv volinikule järgmist: „Kõneluse alguses ütles sm Latserus mulle ootamatult: *Teid ma tahan näha siin kõige vähem!* Selle peale mina küsisin: *Teie ise ju kutsusite mind siia? /---/ Teie olete püha mees ja püha mehi mina näha ei taha.*“ Selle peale sai L. Sarv käsu kutsuda 10. aprillil rajoonikomitee esimehe juurde Tänassilma ja Suislepa koguduste kirikuvanemad koos kahekümnike liikmete

⁶²⁵ GARF R-6991–2–413, lk 1–20. ENSV usuliitude, palvemajade ja kirikuvara loendus seisuga 1. jaan 1962; vrd ERA R-1961–2s–52, lk 133–136.

⁶²⁶ ERA R-1961–2s–52, lk 67–69. J. Kanter L. Lentsmanile, 13.12.1961.

⁶²⁷ ERA R-1961–1–100, lk 20. N. Kokla P. Kapitonovile, 13.08.1960.

⁶²⁸ ERA R-1961–1–100, lk 17. P. Kapitonov Tartu rajooni TK rahandusosakonnale, 25.08.1960.

⁶²⁹ ERA R-1961–1–100, lk 31–32.

nimekirjade ja 1960. a riigimaksude kviitungitega. Iguumeni märkuse peale, et TK võiks saata need kutsed kirikuvanematele kirjalikult, sähvas esimees: „*Teie usute Jumalat ja Issandat, aga mina olen teie jumal ja issand ja minu sõna on käsk! Mingit kirjaliku teadet mina ei väljasta!*“⁶³⁰ K. Latseruse ägedat usuvastasust tõendab veel seik, et sama aasta suvel, küsimata selleks volinikult luba, keelas ta kõikides Viljandi kirikutes kellade helistamise.⁶³¹

Kolmandaks sages sel perioodil eeskätt linnakirikutes ka jumalateenistuste häirimine huligaanide poolt. Näiteks 29. aprillil 1960 teatas piiskop Joann kirjas volinikule kurbusega, et oli sunnitud katkestama Tallinna Aleksandri peakirikus ülestõusmispühade jumalateenistuse, sest pärast ristikäiku tungis kirikusse noortemass, kes demonstratiivse karjumise ja pilkamisega summutas laulu ja palvetamise. Rahu pühakojas ei taastanud ka miilitsatöötajad, kirikuliste korrapidamine ustel, piiskopi üleskutse säilitada respekt teenistuse vastu, kirikurahva pingutus laulda noored märatsejad üle pühade lauludega. Ainus lahendus oli ööteenistus katkestada, mida esikarjane tegigi.⁶³² Juhtunust kandis volinik ette nii EKP KK sekretärile, ENSV MNi aseesimehele kui siseministri asetäitjale.⁶³³

Teisteski kogudustes lootsid vaimulikud miilitsatöötajate abiga jumalateenistustel korda tagada. Näiteks 21. märtsil 1961 teatas Kohtla-Järve preester P. Sokolov volinikule ülestõusmispüha ööteenistuse aja ja osavõtjate võimaliku hulga (800 inimest) ning palus selleks ajaks kohale tellida miilitsapatrulli.⁶³⁴

Kirjeldatud aktsioonide taustal muutuvad arusaadavamaks ka ENSV ajakirjanduse usuvastased vested autoriteetsete õigeusupraostide kohta (nt Pärnu praost N. Bežanitski ja Valga praost V. Savin). 2. veebruaril 1960 Pärnu Kommunistis ilmunud veste „Sest kirjutatud on...“ nimetas praosti kodumaa mahasalgaajaks, karjeristiks, raha väljapressijaks ja koguduse rahade omakasupüüdlikuks ärakasutajaks.⁶³⁵ Sarnaseid süüdistusi kasutati edukalt ka samal kuul Valga Kommunisti artiklis „Ihaldatud mammona jahil ehk näost näkku ja palgest palgesse“. Selle autor V. Sarapuu, kes end ise nimetas ausaks ateistiks, moonutas praosti eluloolisi andmeid,

⁶³⁰ ERA R-1961-1-108, lk 10-11. L. Sarv P. Kapitonovile, 13. aprill 1961.

⁶³¹ GARF R-6991-1-1928, lk 49. Капитонов, П. Секретное письмо от 6. X-1961г. тов. Куроедову, В. А.

⁶³² ERA R-1961-1-98, lk 1-2.

⁶³³ ERA R-1961-1-98, lk 3-8.

⁶³⁴ ERA R-1961-1-108, lk 5. P. Sokolov P. Kapitonovile, 21. märts 1961.

⁶³⁵ Valme, R. Sest Kirjutatud on... . – Pärnu Kommunist, 2. veebruaril 1960, lk 4.

et tõestada, kuidas „raha himu alguse sai”.⁶³⁶ Nagu selgub praost V. Savini kaebekirjast, olid laimujutu allikateks peamiselt samal kuul Valga peakirikus linna finantsosakonna töötajate läbiviidud inspeksiooni andmed ning autori „inspiratsioon”, mida ta ammutas Pärnu rajoonilehe paskvillist ja ühe usus pettunud kirikuteenistuja suust.⁶³⁷

Mustamise ohvriks langesid ka tavavaimulikud. Näiteks avaldati 1960. a augustis Türi rajoonilehes Võitlev sõna pseudonüümi M. Sinipart all kaks vestet preester J. Kiiratsist. Varem represseeritud ja maisikasvatuse kritiseerimisega vahele jäänud vaimulikule soovitati lõpetada tööliklassi ekspluateerimine ja usklike pügamine.⁶³⁸ Sama aasta septembris P. Kapitonovile saadetud protestikirjas lükkas preester J. Kiirats ajalehe valed ümber. Vaimuliku sõnul kontrollis koguduse finantstegevust mitte tema ise, vaid revisjonikomisjon. J. Kiirats viitas 1954. a novembrimäärusele ja palus rajoonilehe toimetust suhtuda temasse kui kirikuteenijasse aupaklikult.⁶³⁹

Kuidas tollal usuti trükisõna, näitab järgmine tõik. 1964. a nõudsid Rapla ja Põlva rajoonikomiteed brošüüri „Eesti Kommunist” alusel õigeusukoguduste kirikukooride laialisaatmist. Pärast voliniku selgitust tühitati TKde otsused kui ilmsed administreerimisliialdused.⁶⁴⁰

Mis puudutab juriidilis-usukultusalase suunamuutuse propageerimist laiematele hulkadele, siis ajakirjandus toetas seda vaid kaudselt, sest kõik määrused olid ju enamasti salajased. Vastavaid kirjutisi kohtab peamiselt üleliidulises ajakirjanduses. Tavaliselt tutvustasid need Stalini-eelseid seadusi (nt 5. veebruari 1918. a dekreet), põhjendasid uue seaduse „õiglaseid” keelde ja piiranguid.⁶⁴¹ Või hoopis varjasid osavalt

⁶³⁶ Sarapuu, V. Ihaldatud mammona jahil ehk näost näkku ja palgest palgesse. – Valga Kommunist, nr 25 (2345), 27. veebruar 1960, lk 2.

⁶³⁷ ERA R-1961-1-97, lk 20-21; vrd V. Savin P. Kapitonovile, 28.02.1960. Ärakiri nummerdamata kaustas „Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus 1956-59” EAÕK Valga koguduse liikme Kristina Lastikka kodus. Isa Valentin kirjutab (siinkirjutaja tõlge vene keelest): Julgen märkida, et kõnealune kirjutis ei ole autori isiklik looming, sest tema töö ei toetu faktidele. /---/ Vaatamata sellele, et töötasin nimetatud kirjutised põhjalikult läbi, ei leidnud ma neis ei ideoloogilist põhjendust ega minu kui usukultuse teenri vale käitumist tõendavaid fakte. /---/ Autor püüab mind paljastada /---/ ja tema kirjutises toodud seigid on selgelt tendentslikud.

⁶³⁸ Sinipart, M. Türi papi põhjata müts. – Võitlev Sõna, nr 96 (1490), 11. august 1960, lk 2; vrd Türi papi uued trikid. – Võitlev Sõna, nr 11 (1505), 15. september 1960, lk 2.

⁶³⁹ ERA R-1961-1-97, lk 48-49.

⁶⁴⁰ GARF R-6991-1-1928, lk 48-49. Капитонов, П. Секретное письмо от 6. X-1961г. тов. Куроедову, В. А; vrd Raid, Lembit. Mida kõneleb Nõukogude seadusandlus usukultusest. – Küsimused ja Vastused, nr 20, 1964, lk 19.

⁶⁴¹ Розенбаум, Ю. Декрет о свободе совести. – Наука и религия, nr 2, veebruar 1963, lk 35-38.

usuvastaste piirangute tegelikku eesmärki järgmise loogika abil – kõik muutused on selleks, et kaitsta usklike õigusi ja kaotada seadusandluse kõrvalekaldumised.⁶⁴²

Lühidalt – a-il 1960–1961 teostatud usukultusalase seadusandluse muutused võimaldasid Nõukogude parteiaparaadil alustada pealetungi nn rikkumisjuhtumitega võitlemise sildi all. Rünnakut teostasid ENSVs volinikud, võimuladvik, võimuorganid, ateistlikud ja komsomoliasutused. Neid aastaid iseloomustab võimu lauskontrolli kehtestamine piiskopkonna usuelu üle statistilise aruandluskohustuse ning finantsilise jm (inventuurid, inspeksioonid, loendused) kontrolli sisseviimise abil.

Peatüki kokkuvõte

Eesti piiskopkond elas a-il 1956–1961 läbi murrangulisi muutusi. Peatüki kokkuvõttena võib öelda, et nn sula kõrgajal (1956–1957) elavnes piiskopkonna usuelu. Piiskop Joanni ametisseasumine ja aktiivne tegevus, represseeritud vaimulike naasmine, õigeuskoguduste taasavamiskatsed ja kirikuelu üldine tõus – nõnda võib perioodi kokku võtta. Teisalt killustasid sulaja liberaalsed protsessid piiskopkonna vaimulikkonda. Kuigi rahulolematust kaadripoliitika, kirikukalendri ja leeriõppega löid mõra piiskopi ja vaimulike vahele, ei mõjunud see kirikuelule negatiivselt.

Suhetes riigiga tuli peamise muutusena esile kirikuteenijatele riikliku pensioni võimaldamine, mis hästi iseloomustab tolle aja liberaalsemast religioonipoliitikat. Kohalik võim üritas näidata usuasjades suuremat taktitunnet ja leebust ning võimaldas näiteks piiskop Joannil takistuseta külastada maakogudusi, ei keelanud riigitöötajatele ja kolhoosnikele usku ja kirikuskäimist. Vähenesid koguduste ja kohaliku võimu konfliktid. See kõik soodustas piiskopkonna usuelu tõusu, mistõttu perioodi võib julgesti nimetada õitseajaks Moskva patriathaadi Eesti piiskopkonna ajaloos.

Nõukogude religioonipoliitika esimene jäigastumine saabus a-il 1958–1959, kui volinik hakkas piiskopkonnas rakendama 1958. a oktoobrimäärusi ning teostas mitmeid „kruvide keeramise aktsioone”. Esiteks, saartel asuvate Tiirimetsa, Mõnnuste ja Kõrgessaare-Malvaste õigeuskoguduste taasavamiste peatamine ning Abruca ja Reo-

---

⁶⁴² Samas, lk 37–38; vrd Raid, Lembit. Mida kõneleb Nõukogude seadusandlus usukultusest. – Küsimused ja Vastused, nr 20, 1964, lk 14–16.

Tsolgu abikirikute likvideerimise algus. Teiseks, pühapaikade külastamise traditsiooni väljajuurimine ning laste- ja noorsootöö (sh leeriõppe) lõplik keelustamine.

Muutus ka voliniku töömetoodika. Kui a-il 1954–1958 oli tema suhetes piiskopkonnaga täheldada soosivat ja eestkostvat liini, siis alates 1959. a muutusid suhted karmiks ja kontrollivaks. Lihtvaimulikud hakkasid näitama järjest suuremat rahulolematust praostkonna juhtkonnaga, süüdistades seda passiivsuses ja soovimatuses seista vastu usuvastasele survele. Vaimulike optimismi vähendasid sagenevad ametivendade usust taganemised (nt A. Ossipov, K. Kaus) ning ajakirjanduse hoogustuvad rünnakud vaimulike ja usklikte vastu.

Kõigi muutuste taustal on arusaadav, miks 1959. a alates hakkas Eesti piiskopkonna jumalateenistuslik elu (nt teenistused, usutalitused, kalmistupühad) raugema.⁶⁴³ Torkab samuti silma piiskopkonna keskvalitsuse sõnakuulelikkus voliniku ettekirjutuste täitmisel ja uue religioonipoliitilise liiniga sobitumisel. See aitab omakorda mõista, miks just sel perioodil viidi läbi tunduvalt rohkem patriootilisi aktsioone. 1958. a suvel võõrustati Tallinnas esimest väliskiriku delegatsiooni ning aasta hiljem korraldati rahupropaganda eesmärgil praostide ja Tallinna kirikuameti üldkogu.

A-il 1960–1961 alanud piiskopkonna finantsilist ja majanduslikku lõhkumist (nt remonditoetuste ja piiskopkonna maksu keelamine) viidi läbi nn usukultusalase seadusandluse parandamise ja kuritarvitustega võitlemise lipu all. Kõik Hruštšovi-aegses seadusandluses väljatöötatu ja järeleproovitu omandas juriidilise jõu. Karmistus võimu kontroll piiskopkonna statistika ja arvepidamise, pangahoiuste ja rahavoogude üle. Kohalikule võimule anti vabad käed koguduste rahaasjade ja vaimulike tegevuse põhjalikuks kontrollimiseks. Sihikule võeti koguduste massiline likvideerimine, mille tarvis korraldati 1961. a lõpus piiskopkonna kirikuvara ning -ameti loendus. Algust tehti Mustvee Kolmainu ja Suislepa koguduste ning Tallinna Kuremäe abikloostri sulgemisega.

Piiskopkonna struktuuri õgvendamisaktsioonidest tõmbab enim tähelepanu kogudusereform 1961. a, mille tulemusena vaimulikud eraldati lõplikult kiriku finants- ja majandustegevusest. Kannapöörde tõi ka piiskopkonna juhtfiguuride väljavahetamine

---

⁶⁴³ GARF R-6991-1-1828, lk 14. Капитонов, Павел. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1960 год. Таллин, „16” февраля 1961 г.

1961. a, kui piiskop Joann suunati pealekaebamise tulemusena teise piiskopkonda ning volinik P. Kapitonov saadeti pensionile.

III. EESTI ÕIGEUSU PIISKOPKOND AASTAIL 1961–1964

1. Eesti Õigeusu Piiskopkond piiskop Aleksiuuse ajal

1.1. Piiskop Aleksiuuse elulugu ja muudatused piiskopkonna valitsemises

14. augustil 1961 otsustasid Moskva ja kogu Venemaa patriarh ja sinod viia Tallinna piiskop Joann üle Gorkovi piiskopkonda ja ülendada ta ülempiiskopiks. Uueks Tallinna piiskopiks valis sinod Tartu praosti, munkpreestri A. Ridigeri, kelle hoolde anti ajutiselt ka Riia piiskopkond.⁶⁴⁴ 28. augustil 1961 ülendati ta arhimandriidiks. 3. septembril 1961 toimus Tallinna Aleksandri peakirikus arhimandriit Aleksiuuse pühitsemine Tallinna ja Eesti piiskopiks⁶⁴⁵ Jaroslavi ja Rostovi ülempiiskop Nikodimi (Rotov), Gorki ja Arzamasi ülempiiskopi Joanni (Aleksejev) ning Kostroma ja Galitši piiskopi Nikodimi (Rusnak) osavõtul.⁶⁴⁶ Külalisteks olid pühitsemisel EELK peapiiskop Jaan Kiivit *sen* ja Läti luterliku kiriku peapiiskop G. Turs koos saatjaskonnaga.⁶⁴⁷

Kuidas iseloomustasid Aleksiuust tema kaasaegsed? Kirikutegelased hindasid noore esikarjase diplomaatilist suhtlemisoskust ja meisterlikku sõnaosavust.⁶⁴⁸ Samuti toodi esile tema suurt rolli kodupiiskopkonna kirikute ja vaimulike eest hoolitsemisel (nt kirikute remondiraha ja vaimulike pensioniraha muretsemine), mida ka piiskop ise oma doktoritöös rõhutab.⁶⁴⁹ Volinik J. Kanter väärtustas Aleksiuuse korrektsust

---

⁶⁴⁴ Определения Священного Синода. – Журнал Московской Патриархии, nr 9, 1961, lk 4; vrd GARF R-6991–2–284a, lk 67.

⁶⁴⁵ Цыпин, Владислав. История Русской Церкви 1917–1997. Книга девятая. Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря. 1997, lk 404).

⁶⁴⁶ Алексей, Патриарх. Православие в Эстонии. Москва, Православная Энциклопедия, 1999, lk 451.

⁶⁴⁷ Kes on piiskop Aleksei Ridiger? – Eesti Päevaleht, 20. märts 1963, lk 1.

⁶⁴⁸ ERA R-1961–1–132, lk 2. J. Kanter V. Kurojedovile, 14.1.1964. J. Kanter tsiteerib J. Kiivit *sen* iseloomustust piiskop Aleksiuuse kohta (siinkirjutaja tõlge vene keelest): Piiskop Aleksius tegi Praha rahukonverentsi komitees (2–7. jaan 1964) head tööd ja teda võeti lahkesti vastu. Kohtumisel saatis teda suur tunnustus ja tal on tõesti häid eeldusi edasiseks tööks. /---/ Kirjastuskomisjoni viimasel koosolekul näitas ta end inimesena, kes meisterlikult peab reeglitest kinni. Tänu tema osavale formuleerigute koostamisele tõusis Vene õigeuskiriku maine märgatavalt.

⁶⁴⁹ Ümarik, Joann. Elutee. 1. kd. Tallinn, 1983, lk 189. Коопия ЕАОК Пärnu Issandamuutmise koguduses; vrd Алексей, Патриарх. Православие в Эстонии. Москва, Православная Энциклопедия, 1999, lk 457–560.

aruandluses ja teavitamises oma töödest-tegemistest, k.a välisreisidest,⁶⁵⁰ mida kajastas isegi pagulaseestlastele saadetav ENSV propagandaleht Kodumaa.⁶⁵¹

Piiskopi esimene ettevõtmine oligi seotud mitte kodupiiskopkonna, vaid hoopis VÕKi diplomaatilise esindamisega rahvusvahelisel areenil. Kolm nädalat pärast piiskopiks pühitsemist lendas ta Moskva piiskopkonna delegatsiooni koosseisus Kreekasse Rhodose saarele nõupidamisele,⁶⁵² mille eesmärgiks oli valmistumine üleilmseks õigeusu kirikukoguks ning koostöö suurendamine VÕKi ja Konstantinoopoli patriarhaadi vahel.⁶⁵³ Nõupidamisel täideti ka patriootilisi eesmärke. Näiteks boikoteerisid piiskopkonna esindajad päevakorrapunkte nagu „Võitlus ateismi vastu“ ning tegid ettepaneku arutleda rahuürituse, rassilise vaenamise ja kolonialismi teemadel.⁶⁵⁴ Jõudes kodupiiskopkonda tagasi, saatis piiskop Aleksius kõigile kogudusevaimulikele ringkirja, milles jagas Rhodose nõupidamise muljeid ja palus toetada end uuel tööpõllul.⁶⁵⁵

Järgmise sammuna võttis tollaegne noorim piiskop ette piiskopkonna keskvalitsuse (EPV) moodustamise. Erinevalt eelkäijast pidas ta kollegiaalset abiorganit vajalikuks ja kinnitas 6. septembril 1961 selle koosseisu. Esimeheks määrati piiskopi isa ülempreester M. Ridiger, sekretäriks ülempreester N. Kokla, liikmeteks Tallinna vaimulikud Vitali Täht (vt biograafiline leksikon, lk 213) ja V. Ignaste ning finantsnõunikuks raamatupidaja J. Tšesnokov.⁶⁵⁶ Tuleb nentida, et selline koosseis püsis lühikest aega ja kahanes 1963. a kolmeliikmeliseks. Esimees M. Ridiger vabastati tervislikel põhjustel juba 25. jaanuaril 1962. Tema kohuseid täitsid vaheldumisi keskvalitsuse liikmed.⁶⁵⁷ 1. veebruaril 1963 vabastati V. Täht.⁶⁵⁸

⁶⁵⁰ ERA R-1961–2s–58, lk 17. J. Kanteri 1965. a aruanne ENSV õigeusukoguduste olukorrast VÕKNI esimehel V. Kurojedovile 18. jaanuaril 1966.

⁶⁵¹ Aleksius, Tallinna ja Eesti piiskop. Huvitav ja kasulik reis. – Kodumaa nr 22 (288), 27. mai 1964, lk 7.

⁶⁵² Список делегатов совещания. – Журнал Московской Патриархии, nr 11 1961, lk 5–6.

⁶⁵³ Tallinna piiskop Aleksius konverentsil Kreekas. – Eesti Päevaleht, nr 237, 12. oktoober 1961, lk 1.

⁶⁵⁴ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 324.

⁶⁵⁵ Piiskop Aleksius ringkirjaliselt koguduste esipreestritele, 20.10.1961. Koopia A. Sõtsõvi isiklikus arhiivis. Piiskop Aleksius kirjutab: Astudes nüüd Jumalast antud Eesti Piiskopkonna juhtimisele, loodan minu ees seisvas uues teenistuses Jumala abile. Loodan minu ülemhinge karjaslikus töös palvelisele abile piiskopkonna hinge karjaste ja vaimuliku karja poolt.

⁶⁵⁶ Piiskop Aleksius ringkirjaliselt koguduste esipreestritele, nr 1, 28.10.1961. Koopia A. Sõtsõvi isiklikus arhiivis.

⁶⁵⁷ ERA R-1961–1–116, lk 28; vrd GARF R-6991–1–2124, lk 77. Кантер, Ян. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1961 год. Таллин, „23“ февраля 1962 г.

⁶⁵⁸ ERA R-1961–1–123, lk 11.

Näib olevat õige, et volinik J. Kanteril oli piiskop Aleksiuuse kaadripoliitika üle suur mõjuvõim. Erilise luubi alla võeti EPV liikmed, kes pidid olema võimule igati lojaalsed. Milline oli siis voliniku arvates liikmete meelsus ja kui sobilikuks ta neid pidas? Eriti „eesrindlik” tundus preester V. Täht, kes huvitus NLKP 22. kongressi programmist ja nõustus tema hoole all oleva Tallinna Siimeoni koguduse sulgemisega.⁶⁵⁹ Siinkirjutajale jääb küll arusaamatuks, miks siiski preester V. Täht oli EPV liige nii lühikest aega. Eeldada võib, et seda põhjustas vaimuliku maine langus, eriti pärast tema koguduse vägivaldset sulgemist. V. Ignaste sobis J. Kanterile ideaalselt tänu TRÜ haridusele ja inglise keele oskusele, mida võis edukalt rakendada töös väliskirikute delegatsioonidega.⁶⁶⁰ Hiljem jätkas V. Ignaste teenistuskäiku VÕKi välissuhete osakonna töötajana KMNi juures Šveitsis.

N. Kokla meelsuses ja sobivuses EPVsse aga kahtles J. Kanter sügavalt, kaaludes 1963. a isegi tema kõrvaldamist sekretäri ja Tallinna Issandamuutmise peakiriku eesniku kohalt. Volinikku ei jätnud rahule N. Kokla side „skismaatilise” Eesti Apostlik-Õigeusu Kirikuga enne sõda ja Saksa okupatsiooni ajal.⁶⁶¹ N. Kokla pidi lojaalust uutele isandatele tõestama üsna omapärasel viisil – täitma voliniku soovitusel ja piiskopi käsul eriülesande, mis näitas, et talle pole enam omane „kodanliku rahvusluse ja Konstantinoopoli meelsus”.

1963. a juulis külastas ENSVd delegatsioon, millesse kuulusid ka kaks Konstantinoopoli patriarhaadi esindajat: Fermoni piiskop Krisostomos ja Meloisise piiskop Emelianos. Kohtumisel esines N. Kokla kõnega, mis edastas selgesõnaliselt, et Eesti piiskopkond ei kuulu enam „neile”, vaid on Vene Õigeuskirikiku jurisdiktsiooni lahutamatu osa. Delegatsiooni külaskäigust Tallinna ja Kuremäe kloostriksse 25.–26.

⁶⁵⁹ GARF R-6991–1–2124, lk 74. Кантер, Ян. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1961 год. Таллин, „23” февраля 1962 г.

⁶⁶⁰ ERA R-1961–1–122, lk 8. J. Kanter V. Kurojedovile, 17.2.1963. J. Kanter soovitab V. Ignaset kui sobivat kandidaati (siinkirjutaja tõlge): Jah, tema äratub usaldust rohkem kui teised kohalikud usukultuseteenrid. Vaimulike seas ta pole suure au sees ja tema väljanägemiseski pole midagi preesterlikku – raseeritud, korralikult püगतud, käib kitsastes stiilsetes viigipükstes, suvel baretiga. Käitumismaneerides temas on märgata enam ilmaliku kui vaimuliku malli.

⁶⁶¹ ERA R-1961–2s–55, lk 1–2; vrd GARF R-6991–1–2124, lk 1–2. Кантер, Ян. Секретное письмо (No. 1/c от 29. I-1963) тов. Куроедову, Василию. J. Kanter kirjutab (siinkirjutaja tõlge vene keelest): Kokla oli Saksa okupatsiooni ajal 1942. a märtsist Eesti Metropoolia sinodi liige. Siiani ei suuda ta leppida Eesti õigeusuliste liitmisega Vene õigeuskirikuga ehk Moskva patriarhaadiga ning kahetseb, et Eestis pole iseseisvat õigeuskirikut nagu see näiteks on Soomes. Temas on tunda kodanliku rahvusluse hõngu. /---/ Pean tema töötamist sekretärina täiesti sobimatuks /---/ Lisaks tuleks Kokla vabastada Tallinna Issandamuutmise peakiriku eesniku kohalt ja viia üle väiksemasse kogudusse. Piiskop Aleksiuusega (Ridiger) oli sellest juttu ning ta peab võimatuks Kokla jätkamist sekretärina. /---/ Kokla vallandamist saab vormistada alles veebruaris, kui piiskop naaseb Tallinnasse.

juulil 1963 ilmus N. Koklalt artikkel Moskva patriarhaadi ajakirjas.⁶⁶² Voliniku tunnistusel täitis N. Kokla oma ülesande „peenetundeliselt hästi”.⁶⁶³

Selles seoses tuleb küsida – milline oli vastse piiskopi suhe julgeolekuga? Aleksiuuse seotusele KGBga viitavad teadaolevalt viis asjaolu. Esiteks, KGB agent Drozdovi värbamise juhtum 28. veebruaril 1958, kelle isikuandmed langevad täpselt kokku preester A. Ridigeriga. Näiteks peeti silmas, et agent edutatakse tulevikus Tallinna ja Eesti piiskopiks.⁶⁶⁴ Piiskop Aleksiuuse kultuursidemete edendamisele ja emigrantidest agentide värbamisele viitab otseselt ka teine allikas – KGB ohvitseri Vassili Mitrohhini arhiiv.⁶⁶⁵

Kolmandaks, seda tõendab vastse piiskopi välkkiire karjäär ning patriootilise ja oikumeenilise tegevuse kuldajastu piiskopkonnas tema ajal. Kohe pärast pühitsemist usaldati talle Riia piiskopkonna hooldamine ja kaks kuud hiljem määrati ta Moskva patriarhaadi kiriklike välissuhete osakonna aseesimeheks.⁶⁶⁶ Taoline kaasamine kiriku välissuhetesse kujutas tollal päris kiiret tõusu. Uus ametipost oli vahetult seotud kiriku ametliku esindamisega välismaal ja osalemisega välisvisiitidel, mis oli aga võimatu julgeoleku juhendamise ja isiku „operatiivse töötlemiseta”.

Neljandaks argumendiks on piiskop Aleksiuuse ülihea ja ladus koostöö volinik J. Kanteriga. Näiteks toetas J. Kanter kirjas VÕKNI esimehele V. Kurojedovile piiskop Aleksiuuse läkituste saatmist väliseesti õigeuskogudustesse, sest see pidi „kutsuma emigratsiooni klikki müüdavate ajalehtede sulekribijate seas esile õelutsevat reaktsiooni ja veenma pagulasi usuvabaduse olemasolus NSVLis”.⁶⁶⁷ Aruandluses kiitis J. Kanter Aleksiuust kui teenistusalastes küsimustes igati distsiplineeritud isikut, kes põhjalikult informeerib teda mitte üksnes piiskopkonna asjaajamistest ja vaimulike meeoludest, vaid ka oma välismaa külaskäikudest.⁶⁶⁸

---

⁶⁶² ERA R-1961-2s-56, lk 24-25. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1963 год. Таллин, „17” января 1964 г.

⁶⁶³ ERA R-1961-2s-56, lk. 25. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1963 год. Таллин, „17” января 1964 г.

⁶⁶⁴ Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 3. osakonna tööst 1958. a. – Ad Fontes, nr 14, 2005, lk 201; vrd Jürjo, Indrek. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, Umara, 1996, lk 174.

⁶⁶⁵ Mitrohhin, Vassili; Andrew, Christopher. Mitrohhini arhiiv. KGB Euroopas ja mujal läänemaailmas. Tallinn, Sinisukk, 2002, lk 647-648.

⁶⁶⁶ Tallinna ja Eesti metropoliidi Aleksiuuse 50. sünnipäev. Tallinn, Eesti Piiskopkonna Valitsus, 1980, lk 3.

⁶⁶⁷ ERA R-1961-1-132, lk 34. Кантер, Ян. Письмо от 26 февраля 1963 года В. А. Куроедову.

⁶⁶⁸ ERA R-1961-2s-58, lk 17. J. Kanteri 1965. a aruanne ENSV õigeuskoguduste olukorrast VÕKNI esimehel V. Kurojedovile, esitatud 18. jaanuaril 1966.

Ning viiendaks, kui võrrelda tolle aja kodumaise ja paguluses oleva luterliku kiriku suhteid Eesti Õigeusu Piiskopkonna ja EAÕK suhetega, muutub arusaadavaks, miks peapiiskop Jaan Kiivit *sen* ja piiskop Aleksius pidid järgima KGB ettekirjutusi. Seda tuli teha, et propageerida NSVLi rahupüüdlusi ja kiita „valitsevat usuvabadust”.⁶⁶⁹ Samas tuleb rõhutada, et 1960. a-iks kontrollis julgeolek juba sisuliselt mitte ainult õigeusupiiskopkonna, vaid ka teiste konfessioonide ja usuliikumiste juhtkonda. Siinkirjutaja ei soovi selle fakti abil ühegi tolleaegse kirikutegelase üle kohut mõista, sest seotus organitega võis mängida teinekord ka positiivset rolli. Olles kursis julgeoleku jälitusalustega, sai vaimulik hoiatada neid ja pakkuda omapoolset toetust. Näiteks lubas piiskop Aleksius 1960-ndatel abi Kuressaare (end. Kingissepa) kiriku koorijuhile Elena Kadarikule, kellel oli seetõttu oht kaotada keskkoolis muusikaõpetaja töökoha..⁶⁷⁰

Uuritaval ajavahemikul teostas piiskop Aleksius piiskopkonnas vaid ühe halduskorraldusliku muutuse – jagas 19. juunil 1962 Tartu-Viljandi praostkonna kaheks ning määras Tartu praostiks ülempreester Aleksei Hermanni, tema abiks ülempreester Siimeoni Kružkovi ja Viljandi praostiks Karksi-Nuia ülempreestri V. Lindi (vt biograafiline leksikon, lk 208–209).⁶⁷¹

1.2. Aktsioonid piiskopkonna finantsolukorra parandamiseks ja järelandmine kalendriküsimuses

A-il 1960–1961 nõrgestasid religiooni vastu suunatud majandusaktsioonid järsult Eesti piiskopkonna finantsseisu. Kogudustelt ei saanud enam nõuda maksu piiskopkonnavalitsuse kulude katteks, kuid suurenes koguduste ja vaimulike riiklik maksukoormus. Põhjust muretsemiseks oli tõesti küllaga. 1962. a oli

---

⁶⁶⁹ Jürjo, Indrek. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, UMARA, 1996, lk 171; vrd Altnurme, Riho. The Sovietization of the Estonian Evangelical Lutheran Church. – The Sovietization of the Baltic States edited by Olaf Mertelsmann. Tartu, Kleio, 2003, lk 195.

⁶⁷⁰ Kadarik, Feliks. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 22.08.2008. Isa Feliks meenutab: Minu tütart ähvardas sel raskel ajal töökohast ilmajäämine. Mäletan valitseja Aleksius lohutas mind kord öeldes: „kui midagi juhtub, helistage mulle.”

⁶⁷¹ ERA R-1961–1–116, lk 118. Piiskop Aleksius ringkiri piiskopkonna esipreestritele, nr 271, 19.6.1961.

piiskopkonna valitsuse eelarve 7,2% miinuses.⁶⁷² 1963. a langes piiskopkonna üldtulu 219 683 rublani.⁶⁷³

1962. a märtsis teatas Aleksius veelkord koguduste juhatustele nn piiskopkonna maksu kaotamisest, põhjendades seda VÕKi sinodi otsusega. Piiskopkonna keskkassa rahapuudus sundis esikarjast paluma koguduse juhatusi vaadata üle oma võimalused summade eraldamiseks üldpiiskopkondlikeks vajadusiks jooksva 1962. a ja järgnevalt, ilma et läbi viia erilisi või täiendavaid korjandusi.⁶⁷⁴ Osundatud lauselõpp on poliitiliselt korrektne selles mõttes, et kirikusisene heategevus ja sihtannetused olid kehtiva seadusandlusega rangelt keelatud.

Eeldada võib, et piiskopkonna valitsust aitasid suuremad linnakogudused. Nagu selgub arhiiviallikatest, olid maakoguduste rahalised võimalused väga piiratud. Hädavaevu suudeti riikliku maksukoormusega toime tulla ja millekski muuks, nt remondiks või annetusteks EPVle raha enam ei jätkunud. Heaks tunnistuseks sellele on nt Valga praosti V. Savini aruanne piiskop Aleksiussele 1963. a veebruaris, milles ta lakooniliselt kirjeldab hetkeolusid (siinkirjutaja tõlge vene keelest): „Usklike arv langeb ja seetõttu on vähenenud nii annetuste kui talituste hulk. /---/ Karula kogudus elab veel hädavaevu üle 1963. a, kuid edasine tulevik on tume. /---/ Kirikuskäimine on kogu praostkonnas märgatavalt vähenenud. /---/ See on eriti tuntav eestikeelsetes kogudustes, millel tulevikuväljavaated sisuliselt puuduvad.”⁶⁷⁵

10. märtsil 1964 toimus VÕKi sinod, mis väljastas pöördumise kõigile piiskopkondadele ja kogudustele. Dokument osutas kiriku majanduse halvenemisele ja sissemaksete suurendamise vajadusele patriarhaadi keskvalitsuse ja üldkirikliku pensionifondi heaks.⁶⁷⁶ Piiskopkonna valitsuse rahapuudus ja nimetatud määrus sundisid piiskop Aleksiusi sama aasta detsembris kordama üleskutset annetuste möödapääsmatusest. Uues ringkirjas kurtis esikarjane, et kuigi aasta lõpuni on jäänud vähem kui kuu, pole mitmed kogudused valitsust üldse toetanud või on eraldanud väga

⁶⁷² GARF R-6991-1-2124, lk 28. Кантер, Ян. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1962 год. Таллин, „5” февраля 1963 г.

⁶⁷³ ERA R-1961-2s-57, lk 17. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1964 год. Таллин, „17” января 1965 г.

⁶⁷⁴ ERA R-1961-1-116, lk 51. Piiskop Aleksiusse ringkiri koguduste juhatustele, 16.3.1962. Piiskop kirjutab: Lähtudes vajadusest ja summade olemasolust, mis on laekunud usklike vabatahtlike annetustena kiriklikeks vajadusiks (Moskva Patriarhaadi Žurnaal, nr 8, 1961, lk 16).

⁶⁷⁵ Савин, Валентин. Доклад Преосвященнейшему Алексию, епископу Таллинскому и Эстонскому, nr 19, 4. veebruar 1963. Mustand nummerdamata kaustas „Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus 1956–59” EAÕK Valga koguduse liikme Kristina Lastikka kodus.

⁶⁷⁶ GRAF R-6991-2-455, lk 75.

tühiseid summasid. Samuti laekus piiskopkonna pensionifondi vähe summasid, mis omakorda raskendas väljamaksmist eruvaimulikele ja nende leskedele. Ka rahuürituse toetamine oli piiskopi arvates kesine, mispuhul peeti vajalikuks meenutada, et see on „praktiliseks abinõuks rahukaitsjate tegevuse tugevdamise üritustes ja teenib ihaldatud rahu säilitamist maa peal.”⁶⁷⁷

1950. a-il eesti kogudustes paksu verd tekitanud kalendriproblemaatika leidis uue piiskopi ajal lihtsa lahenduse. Seda tõendab 1962. a alguses toimunud volinik J. Kanteri ja piiskop Aleksiusse vestlus, mida esimene pidas vajalikuks aruandes tsiteerida, nähtavasti toonitamaks esikarjase avatust ja progressimeelsust: „Puudutasime piiskop Aleksiusse järgmisi küsimusi: kirikupühade pühitsemist erinevate kalendrite järgi, piiskopi abielutuse kaanonit. Piiskopi arvates 8–10 aasta pärast, mil surevad viimased vanad konservatiivsed kirikutegelased, viib noorem põlvkond sisse uue kalendri ning tühistab piiskoppidele abielutuse kaanoni.”⁶⁷⁸

Voliniku teavet kinnitavad eakate vaimulike meenutused Aleksiussest. Näiteks iseloomustas preester I. Hiet piiskop Joanni vana kalendri propageerijana, kuid Aleksius seevastu suhtus leebemalt nii kalendrisse kui kohalikesse traditsioonidesse, nt leer ja salmimõõdulised laulud.⁶⁷⁹ Esineb suulisi teateid, et uus piiskop soosis isegi harmooniumi kasutamist eestikeelsetel kirikuteenistustel, kuigi tegelikult mängiti seda pilli vaid kooriproovidel.⁶⁸⁰ Järeleandmine kalendriküsimuses tulenes sellest, et ühendamiskatsed 1950. a-il ei saavutanud edu. Nagu selgub voliniku statistikast, pühitses ülestõusmispühi veel 1962. a koguni 56% piiskopkonna kogudusi – 87-st kogudust 49.⁶⁸¹ Järgnevatel a-il trükiti eestikeelsetes õigeuskalendrites Gregoriuse ajaarvamise liikuvad kirikupühad juba paksu kirjaga esimeses tulbas.⁶⁸²

Põhjalikumaks muutus vaimulikelt koguduse elu ja tegevuse kohta nõutav statistilis-bürookraatlik aruandlus. Näiteks nõuti 5. jaanuaril 1963 kõigilt piiskopkonna

---

⁶⁷⁷ ERA R-1961-1-136, lk 64. Piiskop Aleksiusse ringkiri koguduste juhatustele, 9.12.1964. Aleksius kirjutab: Lõpetades 1964-dat aastat olen ma sunnitud pöörduma Eesti Piiskopkonna kirikute juhatuste poole meeldetuletusega ja palvega – piiskopkonna vajadusteks koguduse summadest vabatahtlike eraldamiste teostamise möödapääsmatuses.

⁶⁷⁸ GARF R-6991-1-2124, lk 76. Кантер, Ян. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1961 год. Таллин, „23” февраля 1962 г.

⁶⁷⁹ Hiet, Innokenti. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.07.2006.

⁶⁸⁰ Kadarik, Feliks. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.09.2007.

⁶⁸¹ ERA R-1961-2s-54, lk 49-51. J. Kanter V. Kurojedovile ja L. Lentsmanile, 18.05.1962.

⁶⁸² Õigeusu kiriklik kalender 1963. a Eesti NSVs. Moskva patriarhaat. Tallinn, Eesti piiskopkonna valitsus, 1963; vrd Õigeusu kiriklik kalender 1965. a. Moskva patriarhaat. Eesti piiskopkonna valitsus. Tallinn, 1964.

vaimulikelt tõsisemat suhtumist aruandlusse, kajastades ka teistest kirikutest ja usulahkudest ületulijate ehk konvertiitide arve. Samuti soovitati ära märkida sissetulekud ja väljaminekud.⁶⁸³ Ettekirjutuste taga seisis VÕKNi nõue kontrollida põhjalikumalt koguduste ja vaimulike statistilist ja majanduslikku andmebaasi (kirikuteenistused-talitused, tulud-kulud jm).⁶⁸⁴

Lõpetuseks tuleb tunnistada, et piiskopkonna kiriklikust olukorrast Aleksiuuse valitsuse esimestel aastail on siinkirjutajal teada suhteliselt vähe. Sellel on mitu põhjust. Esiteks ei õnnestunud kirjutamise ajal pääseda Moskva patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku arhiivi. Teiseks, olemasolevad allikad, näiteks volinik J. Kanteri aruandlus, kirjavahetus ja muu dokumentatsioon keskendub eelkõige nõukogude-patriootilistele aktsioonidele ja esikarjase välisreisidele. J. Kanter ei vaevunud, vaatamata suurele huvile statistilise andmebaasi vastu, aruannetes loetlema näiteks kogudusi, mida uus piiskop külastas. Kuid samas on teada, et võimuorganid ei lubanud enam piiskopil nii vabalt ringi liikuda nagu sula kõrgajal.⁶⁸⁵ Kolmandaks, säärane andmete nappus võib tuleneda sellest, et uuel esikarjasel polnudki palju aega piiskopkonnaga tegelda, millele omakorda viitab ka J. Ümarik.⁶⁸⁶

1.3. Nõukogude-patriootiline tegevus piiskopkonnas

Kaldun arvama, et piiskopkonna patriootilise ja oikumeenilise tegevuse kuldajastuks olid piiskop Aleksiuuse esimesed valitsusaastad 1961–1964. Seda võib põhjendada mitmeti. Esiteks, just neil aastail toimus Aleksiuuse välkkiire tõus ametiredelil: kiriku välisuhete osakonna esimehe amet, VÕKi korduv esindamine

---

⁶⁸³ ERA R-1961-1-123, lk 3. Piiskop Aleksiuuse ringkiri koguduste juhatustele, 5.1.1963.

⁶⁸⁴ ERA R-1961-1-112, lk 21–23. V. Kurojedov J. Kanterile, 30.11.1962.

⁶⁸⁵ Kadarik, Feliks. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.09.2007.

⁶⁸⁶ Ümarik, Joann. Elutee. 2. kd. Tallinn, 1983, lk 286. Masinakirjakoopia EAÕK Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis. J. Ümarik kirjutab: Peale otseste ülesannete täitmise patriarhaadi asjadevalitsejana ning püha sinodi liikmena tuli tal juhtida ja osaleda paljude Moskva patriarhaadi osakondade ja üksuste töös nii sise- kui välismaal nii vene õigeusu kiriku esindajana, delegaadina ja oikumeeniliste liikumise aktiivse tegelase kui ka paljude teiste kiriklike ning usuliste ühingute liikme või presidendina. /---/ Ei ole maailmajagu, kus metropoliit Aleksiusel poleks tulnud vene õigeusu esindajana üles astuda kõnede või ettepanekutega puht kiriklikel ja usulistel kongressidel ning koosolekutel ülemaailmse rahu säilitamise kaitsjana riikide ja rahvaste vahel.

välismaal, ülendamine ülempiiskopiks, määramine Moskva patriarhaadi asjadevalitsejaks ja sinodi alaliseks liikmeks.⁶⁸⁷

Teiseks, tänu vastse esikarjase initsiatiivile kümnekordistus Eesti piiskopkonda külastanud välisdelegatsioonide arv. Näiteks 1962. a käis piiskopkonnas tervelt üheksa delegatsiooni, nii et volinikul tuli lükata oma põhipuhkus hoopis järgmisse aastasse.⁶⁸⁸ Esimesena käis Tallinnas 7.–8. mail Saksa Demokraatliku Vabariigi luterliku kiriku 12-liikmeline delegatsioon eesotsas Berliini ja Brandenburgi kindralsuperintendentiga.⁶⁸⁹ Sama aasta suvel külastas piiskopkonda KMNi juhtkonna delegatsioon, mida kajastas isegi ajakirjandus.⁶⁹⁰ 9.–10. septembril tutvus Eesti piiskopkonna elu-oluga USA Kristuse Kirikute Liidu delegatsioon.⁶⁹¹ Hiljem rauges välisdelegatsioonide buum tasapisi. Juba 1963. a oli võõrustamisi ainult kuus. Väliskülalised olid pärit Prantsusmaalt, USA-st, Kreekast, Šveitsist jm.⁶⁹²

Järgnevalt vaatlen, kuidas seletasid volinik J. Kanter ja piiskop Aleksius välisdelegatsioonide buumi. Voliniku üksikasjalikust aruandlusest (igast külastusest tuli saata Moskvasse ettekanne) selgub, et võim huvitus visiitidest, sest need võimaldasid välismaalastele näidata „leebet“ Nõukogude religioonipoliitikat ning edendada oikumeeniliste suhete varjus kommunistlikku „rahvaste sõprust”.⁶⁹³

Piiskop Aleksius enda sõnul üritas ta piiskopkonnas vastu võtta võimalikult rohkem välisdelegatsioone, sest lootis seeläbi päästa Tallinna Aleksandri peakirikut ja Kuremäe kloostrit sulgemisohust. Külaskäike suunata võimaldas ametipost väliskiriklike suhete osakonnas Moskvast, mida ta olevat saanud suhetes volinikuga kasutada trumbina.⁶⁹⁴ Viimasega ei saa siinkirjutaja päriselt nõustuda. Esiteks, a-il 1962–1964 likvideeriti voliniku surve ja piiskopi vaikival nõusolekul ühtekokku

---

⁶⁸⁷ Tallinna ja Eesti metropoliidi Aleksius 50. sünnipäev. Tallinn, Eesti Piiskopkonna Valitsus, 1980, lk 3; vrd Struve, Nikita. Rapport secret au Comité Central sur l'État de l'Église en URSS. Paris, Éd. Du Seuil, 1980, lk 162.

⁶⁸⁸ ERA R-1961-1-114, lk 22.

⁶⁸⁹ ERA R-1961-1-120, lk 12.

⁶⁹⁰ Kes, kus, mis? – Kodumaa, nr 24 (186), 13. juuni 1962, lk 8.

⁶⁹¹ ERA R-1961-1-120, lk 70–71.

⁶⁹² ERA R-1961-1-127, lk 115–116.

⁶⁹³ ERA R-1961-1-120, lk 12. J. Kanter V. Kurojedovile, 10.05.1962. J. Kanter kirjeldab piiskop Aleksius 50. sünnipäeva luteri pastoritega (siinkirjutaja tõlge): 7. mail (märkus: 1962) kl 10.00–12.00 kohtus delegatsioon piiskop Aleksius 50. sünnipäeva, kes pidas 25-minutilise ettekande õigeuskiriku olukorrast Eestis. /---/ Kui piiskop ühele küsimusele vastates mõnisk, et vabariigis tegutseb üle 100 õigeuskoguduse, vallandas see delegaatide seas imestuse ja heakskiidurepliigi. Piiskopi vastused olid põhjalikud, oskuslikud ja ammendavad.

⁶⁹⁴ Патриарх Алексий. Православие в Эстонии. Москва, Православная Энциклопедия, 1999, k 453–454.

19 õigeuskogudust ning viis kabelit ja palvelat, mis kuidagi ei kinnita piiskopkonna positsioonide eest seismist. Teiseks, oikumeenilistest suhetest olid huvitatud nii võim kui kirikud, mida ka Aleksius tunnistas, nt 1963. a novembri ringkirjas: „Kohtumised välismaiste kiriklike delegatsioonidega aitasid kaasa ökumeenilise lähenemise üritusele ja olid abiks ühises töös kristliku ühtsuse saavutamise suunas. Nad aitasid kaasa sõpruse ja vastastikkuse mõistmise tugevdamisele ja ühendamisele rahu hoidmise ürituses maa peal.”⁶⁹⁵

Eeldada võib, et kiriku ja riigi koostöö selles valdkonnas võimaldas ühelt poolt kuulutada välismaailmale usu- ja sõnavabadust NSVLis ning kindlustada valitsuse kõikuma löönud autoriteeti. Teisalt pakkusid oikumeenilised suhted õigeuskirikule väljapääsu raudse eesriide tagant. Kaudselt kinnitavad seda ka piiskop Aleksiusse ringkirjad. Siit omakorda on arusaadav, miks Moskva piiskopkond muutis just neil aastail täielikult suhtumist oikumeenilisse koostöösse, astudes 1961. a KMNi ja saates 1962. a ainsa õigeuskirikuna esindajad isegi Vatikani II kirikukogule.⁶⁹⁶

Tuleb nentida, et just samal vahemikul sai Kuremäe kloostriks nn näidisklooster, kuhu viidi välismaiseid delegatsioone. Veel 1962. a alguses pooldas volinik kloostri sulgemist.⁶⁹⁷ Võimalik, et volinik muutis meelt pärast piiskop Aleksiusse argumente (viited kloostri olemasolule Lääne ajakirjanduses, võimalus tõestada usuvabaduse olemasolu NSVLis jne).⁶⁹⁸ Näiteks keelas J. Kanter 14. märtsil 1962 Kohtla-Järve linnavalitsusel võõrandada väljaspool kloostriaeda asuvat külalistemaja.⁶⁹⁹ Seepärast ei saa siinkirjutaja nõustuda I. Paerti väitega, et a-il 1959–1963 kärbiti Kuremäe kloostri

---

⁶⁹⁵ ERA R-1961-1-123, lk 89. Piiskop Aleksius Eesti piiskopkonna koguduste esipreestreile, nr 2, 14.11.1963.

⁶⁹⁶ Васильева, О. Ю. Русская Православная Церковь и II Ватиканский собор: Факты. События. Документы. Москва, Лепта-Пресс, 2004, lk 361–371.

⁶⁹⁷ GARF R-6991-1-2124, lk 80–81. Кантер, Ян. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1961 год. Таллин, „23” февраля 1962 г. J. Kanter kirjutab (siinkirjutaja tõlge): Tundub, et on aeg otsustada kloostri olemasolu. Tõsi küll, kuna kloostriks pole vastuvõttu ja paljud nunnad on eakad, on a-tega oodata liikmeskonna vähenemist. Protsess võtab aega rohkem kui 20 aastat. Selle ajaga peaks partei programmi järgi olema loodud kommunismi materiaal-tehniline baas. /---/ Kuidas saame minna kommunismi koos kloostrite ja kirikute laiahaardelise võrgustikuga?!

⁶⁹⁸ Алексей, Патриарх. Православие в Эстонии. Москва, Православная Энциклопедия, 1999, lk 453–454.

⁶⁹⁹ ERA R-1961-1-113, lk 6.

maid.⁷⁰⁰ Kõnealune voliniku eestkoste ei säästnud siiski kloostrit usuvastastest rünnakutest nii ajakirjanduses kui eribrošüürides.⁷⁰¹

Teiseks propagandavaldkonnaks olid rahuüritused. Alates 1961. a, mil tugevnes NSVLi vastasseis USA ja NATO alliansi riikidega, lülitati VÕK aktiivsemalt desarmeerimise edendamisse. Selle aktsiooniga soovis nõukogude võim esmalt suurendada välispoliitilist kaalu ja alles seejärel maandada rahvusvahelist pinevust.⁷⁰²

Esiteks tuleb peatuda esikarjase suurel rollil ENSV rahukaitsekomitee töös. Näiteks osalesid 26. aprillil 1962 Tallinnas ENSV desarmeerimis- ja rahukonverentsil nii piiskop Aleksius kui EELK peapiiskop J. Kiivit *sen*. Konverentsi päevakorras seisid järgmised punktid: võitlus rahu ja desarmeerimise eest; vabariikliku rahukaitsekomitee uue juhtkonna valimine; üleliidulise rahukaitsekonverentsi (20.–30. mail 1962 Moskvast) saadikute valimine. Ettekannetega esines konverentsil ka piiskop Aleksius,⁷⁰³ kelle patriootiline kõne mõjus nii efektselt, et ta valiti ühehäälselt konverentsi saadikuks.⁷⁰⁴ Piiskop kutsus üldust toetama Nõukogude rahuüritust, et kaitsta tsivilisatsiooni ähvardava sõjaohu eest.⁷⁰⁵

Rahupropaganda teiseks väljundiks oli VÕKi rahufond, mida piiskop kutsus nii üleliidulisel kui kohalikul tasandil aktiivselt annetustega toetama. Näiteks avaldas piiskop Moskva patriarhaadi ajakirjas 1964. a artikli, milles nimetas rahufondi annetusi kohustusena Jumala, inimkonna ja iseenda ees.⁷⁰⁶ Ka selle „kohustuse” korrapärase

---

⁷⁰⁰ Paert, Irina. *Demystifying the Heavens: Religion and Khrushchev's anti-religious campaign, 1954-64. – Women in the Khrushchev Era.* Basingstoke, Macmillan Press, 2004, lk 212.

⁷⁰¹ Raun, V. Kloostri õeldi: „Me ei ole temast huvitatud”. – *Rahva Hää*, nr 106 (6217), 7. mai 1963, lk 3; vrd Keskküla, U., Сооп, К. Куремяэский монастырь. Таллин, Ээсти Раамат, 1967.

⁷⁰² Волокитина, Татьяна; Мурашко, Галина; Носкова, Альбина. Москва и Восточная Европа: Власть и церковь в период общественных трансформаций 1940–50 годов XX века. Москва, Российская политическая энциклопедия, 2008, lk 155.

⁷⁰³ За всеобщее разоружение и мир. – *Журнал Московской Патриархии*, nr 6, 1962, lk 46.

⁷⁰⁴ Конференция представителей Советской общественности за всеобщее разоружение и мир. – *Журнал Московской Патриархии*, nr 6, 1962, lk 48–49.

⁷⁰⁵ Речь епископа Таллинского и Эстонского Алексия на конференции Советской общественности ЭССР за мир и разоружение (26 апреля 1962 года). – *Журнал Московской Патриархии*, nr 6, 1962, lk 47–48. Piiskop Aleksius kirjutab (siinkirjutaja tõlge vene keelest): Kõigi inimeste ülesanne nüüdisajal on tunnetada oma kohustust ja astuda rahukaitsete ridadesse. Rahuvõitluse avangardis seisab praegu Nõukogude Liit. /---/ Me usume, et maailmajõud ja inimeste tahe taltsutavad neid, kes tõukavad maailma sõjalise hävingu poole. Me usume, et maailmajõud ja inimeste tahe taltsutavad neid, kes ei taha juhtida inimkonda rahuradadel, vaid õhutavad rahvaste vahel vihkamist ja külma sõda, täristades relvadega, mis on võimelised hävitama tsivilisatsiooni.

⁷⁰⁶ Алексей, епископ Таллинский и Эстонский. Русская Православная Церковь и Фонд Мира. – *Журнал Московской Патриархии*, nr 6, 1964, lk 37. Piiskop Aleksius kirjutab (siinkirjutaja tõlge vene keelest): Fondi kaudu aitavad VÕKi liikmed realselt kaasa õilsale rahutööle, täites kohustust Jumala, inimkonna aj iseenda ees. Olgu siis iga kirikuliige helde ohverdama rahufondi. Saagu tema panus hüvitatud kolmekordselt edukas ja sõjaohuta rahvaste ja riikide õitsengus!

täitmise eest vastutas kaudselt J. Kanter, kes pidi igal aastal Moskvasse saatma rahakogumise aruande. Näiteks 1963. a selgub, et Eesti piiskopkonna kogudused toetasid vabariiklikku rahukaitsekomiteed 1722 rublaga.⁷⁰⁷ Nimetatud „abirahale” lisandus sama aasta detsembris Kuremäe kloostri 400-rublane ülekanne.⁷⁰⁸

Aleksiusse koostöölembust ateistliku võimuga rahuürituse küsimustes ning aktiivset osavõttu annetuste kogumisest Nõukogude rahufondi täheldavad memuaarides ja uurimustes ka Läänes elavad vaimulikud, näiteks A.Võõbus ning Brüsseli ja Belgia ülempiiskop Vassili (Krivošein).⁷⁰⁹ Huvitav, et ülempiiskop V. Krivošeini Venemaal korduvalt ilmunud memuaaridest on piiskop Aleksiusse rahupropagandaalasest tegevusest kõnelevad lõigud tendentslikult välja jäetud.⁷¹⁰

Kolmandaks, rahupropagandana võib tõlgendada piiskopi kirikupühaläkitusi ja võimuesindajatele saadetud õnnitlustelegramme riiklike tähtpäevade puhul. Näiteks toonitas ta rahu olulisust seoses 1963. a Kuuba-kriisiga: „Kahjuks pole maailmas kadunud veel pinevus, mis teeb rahutuks inimkonna, tekitades rahutust ja muret /---/. Ülestõusmise rõõm olgu jõuks, mis kinnitab meid kristliku elu edenemises ja väsimatus töös, suunatud inimkonna rahunemisele.”⁷¹¹ Näiteks 1962. a uusaasta puhul saatis piiskop Aleksius J. Kanterile järgmise õnnitlustelegrammi: „Võtke minu, piiskopkonna valitsuse liikmete ja kaastöötajate poolt südamlilikud õnnitlused ja parimad õnnesoovid Uuel Aastal! Saagu algav aasta kõikidele rahvastele rahuaastaks ja tugevdagu see sõprust nende vahel.”⁷¹² Sama aasta töörahvapüha õnnitlustelegramm oli järgmine: „Südamlilikult õnnitlen Teid 1. mai rahvusvahelisel pühal! Soovin Teile jõudu, tervist ja

⁷⁰⁷ ERA R-1961-1-125, lk 71-72.

⁷⁰⁸ ERA R-1961-1-125, lk 82.

⁷⁰⁹ Võõbus, Arthur. *The Martyrs of Estonia. The Suffering Ordeal and Annihilation the Churches under the Russian Occupation.* Stockholm, Estonian Theological Society in Exile, 1984, lk 111; vrd Brüsseli ja Belgia ülempiiskop Vassili (Krivošein) memuaarid <http://infoart.udm.ru/magazine/zvezda/n12-20/vassilij.htm> Ülempiiskop Vassili kirjeldab metropoliit Aleksiusse ettekannet piiskoppide kogul 1971. a Zagorskis (siinkirjutaja tõlge vene keelest): Tallinna metropoliidi ettekanne Vene õigeuskirikute rahuliikumise alase tegevusest jättis kõige süngema mulje. Kõne algas usuteemal, lähtudes kirjakohest „Õndsad on rahunõudjad“, kuid pikapeale omandas kindla poliitilise värvingu, nii et lõpp oli ilmselgelt kommunistimeelne. Kõne sobinuks pigem mõnele miitingule, mitte õigeuskirikute piiskoppide kogule. /---/ Metropoliit rõhutas korduvalt rahuliikumise alast koostööd ja patriotismi, mille ilminguteks on õigeusklike aktiivne annetamine Nõukogude rahufondi, VÕKi tihe koostöö KMNiga ja Prahas asuva Kristliku Rahukonverentsiga. Terava kriitika alla langesid USA kommunistivastatus ja mõned Lääne-Euroopa oikumeenilised organisatsioonid (nt Euroopa Kirikute Konverents), kes ei võitle rahu eest piisavalt.

⁷¹⁰ Василий (Кривошеин), Архиепископ. Две встречи. Митрополит Николай (Ярушевич). Митрополит Никодим (Ротов). Санкт-Петербург, Сатисъ Держава, 2003.

⁷¹¹ ERA R-1961-1-123, lk 25. Aleksius, Tallinna ja Eesti piiskop. Paasapäeva tervitus Eesti piiskopkonna isadele esipreestritele, kleroosile ja usklitele. Tallinn, 1963.

⁷¹² ERA R-1961-1-116, lk 26. Aleksiusse telegramm J. Kanterile, 1.1.1962.

energiat töös, mis on suunatud rahu ülesehitamisele maailmas ja sõpruse kehtestamisele rahvaste vahel.”⁷¹³ Kaldun arvama, et piiskopkonna pea kirjutas läkitustele ja telegrammidele patriootilisi lisandusi vabatahtlikult, mitte sunnitud.

Eelnevaga haakuvaks võib pidada piiskop Aleksiuuse kontaktideloost pagulaseesti õigeuskogukonnaga, millest põhjalikumalt olen kirjutanud varasemas teadusartiklis.⁷¹⁴ Lühidalt olgu siinkohal märgitud, et neid suhteid hakkas esikarjane soojendama 1963. a lõpus. Päevakorda tõusis see seoses piiskopi reisiga Moskva patriarhaadi esindajana Uppsala peapiiskopkonna 800. a juubelipidustusele 1964. a suvel. Oktoobris 1963 alustati ettevalmistustega. 1963. a detsembris saatis piiskop Aleksius 37 jõululäkitust ja kalendrit 20 väliseesti õigeuskogudusele Rootsis, USA-sse, Kanadasse, Suurbritanniasse, Saksamaa Liitvabariiki ja Austraaliasse,⁷¹⁵ mis ei jäänud märkamata ka väliseesti ajakirjanduses.⁷¹⁶ Volinik J. Kanter toetas kirjas VÕKNi esimehele V. Kurojedovile piiskop Aleksiuuse läkituste saatmist, sest see pidi veenma usuvabaduse olemasolus NSVLis.⁷¹⁷

Teiseks selgitas esikarjane välja Rootsi ja teiste väliseesti õigeuskoguduste aadressid, et alustada nendega kirjavahetust.⁷¹⁸ Esiteks loodeti jätta välismaale hea mulje piiskopkonna õitsengust kodumaal. Teiseks, sidemed väliseesti õigeuskiriku juhtkonnaga oleksid andnud laialdast teavet pagulaskiriku oludest ning suurendanud VÕKi huvide teostamise võimalusi Rootsis. Ning kolmandaks valmistas see ette piiskop Aleksiuuse visiiti Rootsi 1964. a juunis.⁷¹⁹

Lõpuks vaatlen, millised olid piiskopkonna suhted teiste Eesti konfessioonidega. Üldiselt saab öelda, et oikumeenilist läbikäimist juhtis EPV, mitte õigeuskogudused või vaimulikud. Seda tõestab piiskop Aleksiuuse ringkiri jaanuaris 1963, milles ta kutsus vaimulikke üles suuremaks oikumeeniliseks koostööks, rõhutas oma head vahekorda EELK peapiiskop J. Kiivitiga ja palus edaspidi aastaaruannetes põhjalikult valgustada

---

⁷¹³ ERA R-1961-1-116, lk 73. Aleksiuuse telegramm J. Kanterile, 1.5.1962.

⁷¹⁴ Sõtšov, Andrei. Eesti õigeusu pagulaskiriku ja Moskva patriarhaadi Eesti piiskopkonna suhted aastail 1958–1966. – Acta Historica Tallinnensia, nr 10, 2006, lk 193–211.

⁷¹⁵ ERA R-1961-1-127, lk 112. Кантер, Ян. Письмо от 19 декабря 1963 года (No. 186) В. А. Куроедову.

⁷¹⁶ Jõululäkitus okupeeritud Eestist. – Eesti Päevaleht, nr 29, 23. jaanuar 1964, lk 2; vrd Eestis ilmus „Õigeusu Kalender” – Võitleja, nr 3 (141), märts 1964, lk 3.

⁷¹⁷ ERA R-1961-1-132, lk 34. Кантер, Ян. Письмо от 26 февраля 1963 года В. А. Куроедову.

⁷¹⁸ ERA R-1961-1-127, lk 103. Кантер, Ян. Письмо от 10 ноября 1963 года (No. 166) В. А. Куроедову.

⁷¹⁹ ERA R-1961-1-127, lk 118. Кантер, Ян. Письмо от 20 декабря 1963 года (No. 190) Министру иностранных дел ЭССР тов. А. К. Греен.

suhteid teiste konfessioonidega. Piiskoppi huvitas, kuidas õigeusvaimulikud arendavad oikumeenilisi sidemeid (nt jumalateenistuste külastamised, osalemine juubeleil, visiidid, kontaktid jne) ja kuidas saavad läbi nn lahusulistega.⁷²⁰

Mida erinevad konfessioonid koos korraldasid? Esiteks lubati piiskopkonnas pidada ühispalvusi koos teiseusulistega, nt nn palvenädal kristliku ühtsuse eest. Esimene palvus toimus 18.–25. jaanuaril 1964 Moskva Lefortovi Peeter-Pauli õigeuskirikus ja sellesse kaasati nii armeenia kiriku kui baptistikoguduste vaimulikke. Palvenädala korraldamises osales ka piiskop Aleksius, kes pidas Tallinna Aleksandri peakirikus oikumeenilisel palveteenistusel jutluse.⁷²¹ Alates 1964. a hakkas piiskopkonna ringkirjades ilmuma erirubriik pealkirjaga „Oikumeenilised sidemed”, mille eesmärgiks sai oikumeenia levitamine, kristliku ühtsuse saavutamine, sõpruse ja vastastikuse mõistmise tugevdamine ning rahu hoidmine.⁷²² Näiteks aprillis 1964 korraldas esikarjane Nepaali budistide esindaja B. Amritananda ja Soome luterliku kiriku Helsingi piiskopi Martti Simojoki visiite Eestisse.⁷²³

2. Nõukogude religioonipoliitika piiskop Aleksiusel ajal

2.1. Pavel Kapitonovi pensionile saatmine

ja Jaan Kanteri volinikuks määramine

Hoogustunud kommunismi ülesehitamine 1960. a-te alguses kajastus otseselt ka Nõukogude religioonipoliitikas. Nüüdsest käsitleti leebemat suhtumise usuasjadesse stalinistliku igandina. Riigis oli lubatud vaid üks valitsev ideoloogia – usk kommunistliku partei postulaatidesse (materialistlik maailmavaade jne).⁷²⁴ Uue parteisuuna võttis tabavalt kokku tollane ateistlik ajakiri Наука и религия (Teadus ja usk; siinkirjutaja tõlge): „Kirikuinimesed ei taha ilmselt mõista, et usuvabadus pole meil sugugi kiriku tegevuse soodustamiseks. Olemuslikult valel, äärmiselt tagurlikul ja vääril maailmavaatel pole midagi ühist nõukogude inimese igapäevaste, tõiste

⁷²⁰ ERA R-1961–1–123, lk 7. Piiskop Aleksius piiskopkonna koguduste esipreestritele, 17.1.1963.

⁷²¹ Карманов, Е. К. Неделе молитв о христианском единстве. – Журнал Московской Патриархии, nr 3, 1964, lk 36.

⁷²² Piiskop Aleksius koguduste esipreestritele, nr 2, 31.12.1964. A. Sõtšovi isiklikus arhiivis.

⁷²³ ERA R-1961–1–134, lk 16. Piiskop Aleksius piiskopkonna koguduste esipreestritele, nr 1, 1.04.1964.

⁷²⁴ Пыжиков, А. В. Опыт модернизации советского общества в 1953–1964 годах: общественно-политический аспект. Москва, ЗАО Издательский дом „Гамма”, 1998, lk 264–266.

püüdluste, ideaalide ja ülesannetega.”⁷²⁵ Seega tähistas N. Hruštšovi religioonipoliitika uut ajajärku riigi ja kiriku suhetes – kirikust sai materialistliku maailmavaate vaenlane. 1958.–1960. a-il praktikas kogetu võttis 1961. a juriidilise vormi, mida kohalik volinik sai tõhusalt kasutada piiskopkonna vastu.

Oluliseks signaaliks olid muudatused VÕKNi kaadris, mis algasid juba varasemal perioodil ja mõjutasid omakorda kohalikul tasandil toimuvat. Ettekäändena kasutati sageli pensionile saatmist, sest enamik nõukogu liikmeid oli selles eas.⁷²⁶ Näiteks 10. mail 1957 pensioneeriti nõukogu välissuhete osakonna esimees Georgi Utkin, novembris-detsembris liikmed Ivan Ivanov ja S. Belõšev. Juba 1957. a kinnitati G. Karpovi asetäitjaks Pavel Tšerednjak, kes hakkas mängima järjest suuremat rolli põhiotsuste langetamisel, kuni uueks esimeheks sai V. Kurojedov. Siinjuures olgu märgitud, et nii P. Tšerednjak kui V. Kurojedovit ühendas varasem töökogemus PAOs.⁷²⁷

Vaatamata P. Kapitonovi mugandumispingutustele, muutus VÕKNi juhtkond alates 1961. a suvest temaga järjest rahulolematumaks. Näiteks kritiseeris V. Kurojedov ühes salajases ringkirjas Baltimaade volinike tööd teravalt.⁷²⁸ 1961. a suvel saatis ta nõukogu liikme Mihhail Ovtšinnikovi P. Kapitonovi tööd revideerima. Revisjoni käigus avastati järgmised puudujäägid:

- 1) piiskopkonna struktuuri pole piisavalt ümber korraldatud ja kiriklaste tegevust pole vajalikul määral piiratud;
- 2) vähe on tehtud uue ja rangema usukultusalase seadusandluse propageerimiseks linna ja rajooni TKdes;
- 3) „kiratsevaid” kogudusi pole piisavalt likvideeritud ja pole välja juuritud õigeusu kalmistupühade traditsiooni;

---

⁷²⁵ За ленинскую непримиримость к религии. – Наука и религия, nr 4, 1961, lk 5–6.

⁷²⁶ За ленинскую непримиримость к религии. – Наука и религия, nr 4, 1961, lk 175.

⁷²⁷ Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Аиро-XX, 1996, lk 193–197; vrd Beeson, Trevor. Prudence et courage. La situation religieuse en Russie et en Europe de l’Est. Paris, Éditions du Seuil, 1975, lk 60.

⁷²⁸ ERA R-1961–2s–51, lk 27. V. Kurojedov P. Kapitonovile, 5.07.1961. V. Kurojedov kirjutab (siinkirjutaja tõlge): Eesti ja Läti NSVde volinikud sm-d Sahharov ja Kapitonov ei võtnud maikuuni tarvitusele mingeid meetmeid, et uusi usukultusalaseid dokumente selgitada. Samuti pole nad korraldanud ühtegi üritust nende rakendamiseks uutele nõuetele vastavalt. Neis vabariikides valitsevad koguduste üle endiselt preestrid. Ei järgita VÕKNi 20. aprilli 1961 nõupidamise soovitusi ümberkorralduste teostamiseks uue seadusandluse kohaselt. /---/ Kohalikud nõukogude organid peavad tagama kontrolli seadusandluse täideviimise üle ja rikkumiste likvideerimisel.

- 4) volinik pooldas „kahjulikku, iganenud ja alusetut” Stalini-aegset vastukaaluteooriat, mille järgi õigeuskirik pidi pakkuma luterlastele väärilist konkurentsi;
- 5) voliniku töö oli viimasel ajal pinge ja haardeta (*vn k без должного напряжения и размаха*), ettekirjutuste täitmisel leidis kohatut nõksuotsimist, formaalust, aeglust ja liberaalsust.⁷²⁹

P. Kapitonov üritas end V. Kurojedovi ees seletuskirjaga õigustada, tunnistas osaliselt oma puudujääke ja andis põhjaliku ülevaate piiskopkonnas 1961. a läbiviidud usuvastasest tööst.⁷³⁰ Kuid siiski määrati 1. detsembrist 1961 uueks volinikuks J. Kanter,⁷³¹ keda iseloomustas märksa jäigem positsioon. Siinkirjutaja arvates soosis seda ka tema suurem pädevus N. Hruštšovi-aegsetes propaganda- ja agitatsiooniküsimustes tänu varasemale ajakirjanduskarjäärile.⁷³²

2.2. Kirikuvara võõrandamine, koguduste massiline sulgemine ja riikliku maksukoormuse suurendamine

J. Kanter asus rakendama Moskva piiranguid märksa suurema innuga kui tema eelkäija. Ajavahemikku 1961–1964 võib täie õigusega nimetada Eesti piiskopkonnale raskeimaks, sest just siis võõrandati viimased kiriklad, alustati väiksemate õigeuskoguduste sulgemisega ning kehtestati pühakodadele ja vaimulikele suurim maksukoormus. Kõike seda viidi läbi nn usukultusalase seadusandluse rikkumisjuhtumitega võitluse lipu all.

Voliniku esimene suurem ettevõtmine, millega ta alustas 1961. a detsembris, oli koguduste II maailmasõja järel ostetud ja ehitatud abihoonete: kiriklate, preestri- ja valvurimajakeste – õigusvastane võõrandamine. Samal kuul tühistati Tallinna Aleksandri peakiriku ja Kreutzwaldi-nimelise riikliku raamatukogu vahel sõlmitud pühakoja keldrikorruse kasutamise leping. Raamatukogu maksis katedraalile alates 1947. a üüri 63 kopikat m² eest, lisaks palka koristajale ja 10% koguduselt nõutavast

---

⁷²⁹ GARF R-6991–1–1928, lk 36–46. Овчинников, Михаил. Докладная записка Куроедову, В. А. Июль 1961 г.

⁷³⁰ ERA R-1961–2s–52, lk 70–77; vrd GARF R-6991–1–1928, lk 42–46. Капитонов, П. Секретное письмо от 6. X-1961г. тов. Куроедову, В. А.

⁷³¹ ENSV MNi määruste ja korralduste kogu, nr 43 (90), 8. detsember 1961, lk 1090.

⁷³² ERAF 1–6–6044, lk 36–37. Õiend – Справка.

elektrimaksust. Pärast lepingu tühistamist natsionaliseeriti keldriruumid raamatukogu kasuks.⁷³³ Võõrandamist toetas ka ENSV rahandusministeerium.⁷³⁴

Järgmisel aastal andis J. Kanter käiku Narva Kreenholmi koguduse abihoonete võõrandamise. Kogudusele pandi süüks kolme hoone ehitamist 1950. a-te teisel poolel, mis olevat toimunud voliniku loata. Külastades koos volinik A. Veiderpassiga seminaripidamise eesmärgil Narvat, nõudis J. Kanter TK esimehelt „räige seaduserikkumise” viivitamatut kõrvaldamist ning abihoonete võõrandamist linna kommunaalmajanduse osakonna elamufondi.⁷³⁵ Arvesse ei läinud ka, et kõik kolm maja ehitati koguduse kuluga ja et neis elasid ainult kirikuteenijad. Narva linn võõrandas abihooned detsembris 1961.⁷³⁶

Sama aasta sügisel alustati Lääne-Eesti (nt Pärnu ja Kingissepa rajoonides) kiriklate sundvõõrandamisega, millesse volinik kaasas ka kohalikud TKd. Moskva uute direktiivide kohaselt ei tohtinud valvurimajakeses olla rohkem kui kaks tuba (üks vaimulikule elamiseks ja teine kantseleiruumiks) ja puukuur. Kiriklate ülejäänud pind kuulus kiiremas korras natsionaliseerimisele.⁷³⁷ Septembris nõudis J. Kanter Pärnu linnakomiteelt Pärnu, Tahkuranna, Jaagupi-Uduvere ja Uruste õigeuskoguduste liiga suurte kiriklate natsionaliseerimist.⁷³⁸ Samaaegselt kohustati Kingissepa rajooni valitsust algatama Laimjala, Mustjala, Tornimäe, Muhu-Rinsi ning Muhu-Hellama õigeuskoguduste majade võõrandamist.⁷³⁹ Kohalik võim leidis kiiresti kiriklatele uue otstarbe. Näiteks juba 1962. a oktoobris andis Kingissepa rajooni TK Laimjala, Mustjala ja Muhu-Hellamaa õigeuskiriklad üle kohalikele koolidele ning Muhu-Rinsi koguduse

---

⁷³³ GARF R-6991-1-2124, lk 74. Кантер, Ян. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1961 год. Таллин, „23” февраля 1962 г.; vrd GARF R-6991-1-2124, lk 40. Кантер, Ян. ОТЧЕТ о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1962 год. Таллин, „5” февраля 1963 г.

⁷³⁴ ERA R-1961-1-113, lk 55. ENSV MNi rahandusministri asetäitja A. Greenile, 3.2.1962.

⁷³⁵ ERA R-1961-1-112, lk 47. J. Kanter A. Klausonile, 11.08.1962

⁷³⁶ ERA R-1961-1-113, lk 42. Narva linna TK esimees J. Kanterile, 11.09.1962.

⁷³⁷ ERA R-1961-1-113, lk 49. J. Kanter Pärnu linna TK esimehele, 15.09.1962. J. Kanter kirjutab: 23. jaanuari 1918 dekreedis „Kiriku riigist ja koolist lahutamisest” pole ühelgi usuühingul õigust kinnisvara omamiseks, kuna kogu nende vara kuulub rahvale. Järelikult, usuühingutel pole õigust omada ka isiklike elumaju. Kogudusel võib olla üksnes puukuur ja kojamehe majake.

⁷³⁸ ERA R-1961-1-113, lk 47-48; vrd GARF R-6991-1-2124, lk 40. Кантер, Ян. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1962 год. Таллин, „5” февраля 1963 г.

⁷³⁹ ERA R-1961-1-113, lk 49. J. Kanter Kingissepa rajooni TK esimehele, 15.09.1962.

maja – Muhu külanõukogule.⁷⁴⁰ Preestrite suulised teated kinnitavad, et vaimulikud ei saanud võõrandamisprotsessi vaidlustada ega peatada.⁷⁴¹

Teine kiriku mõjusfääri vähendamiseks ette võetud aktsioon oli koguduste massiline sulgemine. A-il 1962–1964 likvideeriti ühtekokku 19 õigeuskogudust ning viis kabelit ja palvelat, mis moodustas 74% kümnendi jooksul suletud pühakodadest. Ei peatu sellel pikemalt, sest käsitlesin teemat oma viimases teadusartiklis (vt lisa 2, lk 215).⁷⁴² Lühidalt märgin, et koguduste likvideerimine Eesti piiskopkonnas a-il 1962–1964 oli keeruline, mitmetahuline, karmistunud religioonipoliitikaga vahetult seotud protsess. Likvideerimine viidi läbi kindla stsenaariumi järgi. Kõigepealt võeti kogudus arvelt maha ENSV MNi ja VÕKNi tasandil. Seejärel otsustati, kasutades piiskopi ja kohaliku vaimuliku abi, kiriku sulgemise praktiline pool. Koguduseliikmete proteste ei võetud kuulda ning sulgemine lõpetati kiiresti ja viivitamata.

1962. a võeti sihikule väikesed kogudused J. Kanteri koostatud ja Moskvast kinnitatud nimekirja alusel. Sulgemise soodustamiseks korraldati 1963. a piiskopkonna vara ümberhindamine, mille tulemusena tõsteti hüppeliselt kogudustelt sissenõutavat kindlustus- ja hoonetemaksu. Seda tõestab piiskopi andmebaas (vt lisa 6, lk 220) ning koguduste juhtide isiklik kirjavahetus.⁷⁴³ Kui a-il 1954–1959 suleti kogudusi peamiselt liikmeskonna puudumise tõttu ja piiskopi algatusel, siis alates 1960. a toimus see ilmselgelt vägivaldselt, usuvastase kampaania vaimus. 1964. a oli likvideerimise ajendiks enamasti maksupoliitika.

Teiste ENSV konfessioonidega võrreldes kaotas õigeusupiiskopkond kõige rohkem kogudusi. Seda tõestab UN voliniku statistika. Näiteks likvideeriti a-il 1962–1963 EELKs ametlikult üks kogudus (Tallinna-Peeteli) ja kuus filiaali (Torma-Laekannu, Piirsalu-Risti, Kullamaa, Lääne-Nigula kogudusele kuuluv Turvalepa, Rapla-

---

⁷⁴⁰ ERA R-1961-1-113, lk 70. Kingissepa rajooni TK esimehe asetäitja J. Kanterile, 17.11.1962.

⁷⁴¹ Hiet, Innokenti. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.07.2006. Isa Innokenti meenutab: Kui 1962. a Saare- ja Muhumaal võõrandati viimased kiriklad, rõhutasid kohalikud võimuesindajad, et edaspidi hakatakse asju ajama mitte usukultuse teenistujaga, vaid koguduste täitevorganitega.

⁷⁴² Sõtšov, Andrei. Eesti Õigeusu koguduste likvideerimine Nikita Hruštšovi ajal aastail 1954–64. – Acta Historica Tallinnensia, nr 11, 2007, lk 115–130.

⁷⁴³ ERA R-1961-1-135, lk 77. Kilingi-Nõmme koguduse juhatus piiskop Aleksiusesele, 23.12.1963. Juhatus palub abi ja toetust maksuikike kergendamiseks: Selliste maksumäärade juures oleme sunnitud koostama maksujõuetuse akti ja kirikuhoone üle andma riigile, arvates 12. jaanuarist 1964. a. Palume südamest Teid, Ülemvalitsejat ja meie Eestkostjat, astuda energilisi samme selleks, et meie väikeste koguduste usklike diskrimineerimine kõrgete maksumäärade sildi all leiaks tühistamist.

Tuti ja Pahkla abikogudus).⁷⁴⁴ Neile lisandus neli evangeeliumi kristlaste-baptistide kogudust: Kuijõe (Haapsalu raj), Viru-Aruküla (Rakvere raj), Riguldi (Haapsalu raj), Vilivalla (Hiiumaa raj) ja Suigu (Pärnu raj).⁷⁴⁵ A-il 1960–1964 likvideeris VÕKN aga NSVLis kokku 5457 õigeuskogudust.⁷⁴⁶ N. Davisi andmeil küündis a-il 1958–1966 likvideeritud koguduste arv üle poole ligi kümnes VÕKi õigeusupiiskopkonnas, kusjuures põhilõõgi alla sattusid Ukraina, Valgevene, Venemaa Doni-äärsed, Uuralite ja Ufa piirkonna piiskopkonnad. Selles kontekstis vaadelduna olid Baltimaade kaotused väiksemad, keskmiselt 25% kõigist kogudustest.⁷⁴⁷ Ka hilisem statistika tõestab, et tegemist oli üksnes N. Hruštšovi perioodile omase kampaaniaga. Näiteks juba 1965. a suleti ainult kaks õigeuskogudust: Saduküla ja Tõhela-Murro.⁷⁴⁸

Kolmandaks, uuritava ajavahemikul tugevdas nõukogude võim veelgi piiskopkonna finants- ja maksukontrolli, nt kehtestas kirikuteenijatele kõrgema tulumaksu ja tõstis kirikute kindlustusmaksu. Tulumaksu tõsteti 1962. a alguses, mil õigeusuvaimulikele hakati maksuma püsipalka.⁷⁴⁹ 5. veebruaril andis VÕKN välja salainstruktsiooni, mis kehtestas kviitungitepõhise arvestuse, milles pidid olema üksikasjalikult märgitud iga usutalituste tellija isiku- ja kontaktandmed.⁷⁵⁰ 26. veebruaril väljastas NSVLi rahandusministeerium salamääruse „Usukultusteenrite tulude maksustamisest”, mis saadeti täitmiseks kõikidesse liiduvabariikidesse.⁷⁵¹ Voliniku kirjavahetusest Moskvaga selgub, et EK(b)P kiitis aktsiooni heaks.⁷⁵² Piiskopkonna valitsus saatis voliniku soovitusel kogudustesse ringkirja, mis nõudis

---

⁷⁴⁴ ERA R-1989-2s-32, lk 63. Вейдерпас, А. Статистический отчет на 1 января 1962 г. ERA R-1989-2s-32, lk 63; vrd Вейдерпа С, А. Отчёт о состоянии религиозных культов на территории Эстонской ССР за 1963 год. ERA R-1989-2s-34, lk 12–13.

⁷⁴⁵ ERA R-1989-2s-32, lk 10; Вейдерпас, А. Отчёт о состоянии религиозных культов на территории Эстонской ССР за 1962 год.; vrd ERA R-1989-2s-34, lk 13. Вейдерпас, А. Отчёт о состоянии религиозных культов на территории Эстонской ССР за 1963 год.

⁷⁴⁶ Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Аиро-XX, 1996, lk 221–222.

⁷⁴⁷ Davis, Nathaniel. A Long Walk to Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy. Oxford, Westview Press, 2003, lk 43.

⁷⁴⁸ ERA R-1961-2s-58, lk 1. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ и церквей в Эстонской ССР. ОТЧЕТ за 1965 ГОД. Таллин, „17” января 1966 г.

⁷⁴⁹ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 383.

⁷⁵⁰ ERA R-1961-2s-54, lk 38–42; vrd Сосковец, Любовь. Религиозные конфессии Западной Сибири в 40–60-е годы XX века. Томск, Томский государственный университет, 2003, lk 182.

⁷⁵¹ ERA R-1961-2s-54, lk 85. А. Tihane J. Kanterile, nr 0101, 2.10.1962.

⁷⁵² GARF R-6991-1-2027, lk 2. Кантер, Ян. Секретное письмо (№. 7/с от 7. VII-1962 тов. Куроедову, Василию.

vaimulikelt „vabatahtlikku” üleminekut kindlale töötasule ja kogudustelt kviitungitepõhise raamatupidamise kehtestamist.⁷⁵³

Kindlad töötasud võimaldasid omakorda suurendada vaimulike ja kirikulauljate tulumaksumäära. Vastavat loogikat selgitab memuaarides tabavalt ülempreester J. Ümarik: „Sellest me ei räägi, vaid vaikime, /---/ et riik võimaldab neil (st kirikuteenijail) kirikus teenida, võivad loovutada oma kirikult saadud töötasust tulumaksuna kuni 80% riigi toetuseks! Mida kõrgem töötasu, seda kõrgem tulumaksu protsent. Sel eesmärgil võetakse kultuse töötajailt tulumaksu aasta, aga mitte kuutöötasu pealt, nagu seda tehakse riigiteenistujatega – niimoodi on maksustatav summa suurem ja muidugi protsent rasvasem. Meil armastatakse igal sammul meelde tuletada, et Nõukogude Liidus on seaduse ees kõik üheõiguslikud, pole eelistatavaid ega taunitavaid seisusi. Aga usukultuse töötajad?”⁷⁵⁴

Sama kohustus kehtis täiskohaga kirikulauljatele. Pensionärist koorilauljatel peeti ENSV sotsiaalministeeriumi pensionikomisjoni otsusega kinni 20% pensionist.⁷⁵⁵ Võib eeldada, et just seetõttu loobusid mitmed usklikud neil aastail kooris laulmisest. Kui 1963. a oli piiskopkonnas arvel 143 koorilauljat, siis järgmisel aastal – 129.⁷⁵⁶ Lauljate kaitsmiseks kõrgendatud tulumaksu eest üritasid mitmed kogudused nende olemasolu varjata. Abiks võeti järgmine skeem. Koguduse juhatuse koosolek vabastas koorilaulja ametist ja märkis aruandluses edaspidi, et tegemist on harrastusmuusikuga. Sarnaselt talitati nt 24. mail 1963. a toimunud Tartu Jumalasünnitaja Uinumise koguduse kahekümnendiku koosolekul koorilauljatega, kes töötasid rööbiti mõnel teisel ametil.⁷⁵⁷

Seoses tulumaksu suurendamisega püsipalkade alusel ei saa mööduda mõningaist kehtestatud erinevustest EP keskvalituse ja teiste konfessioonide keskvalitsuste töötajate vahel. ENSV MNi 13. aprilli 1961. a korraldusega nr 451-k

---

⁷⁵³ EPNi ringkiri nr 123, 27.02.1962 ... kiriku juhatusele. A. Sõtšovi isiklikus arhiivis. Piiskop Aleksius kirjutab: Paljudes piiskopkondades on vaimulikkond vabatahtlikult üle läinud kindlale töötasule. Kirjas 5. jaanuarist 1962. a nr 34 teatas Moskva Patriarhia, et toetab vaimulike üleminekut kindlatele töötasudele.

⁷⁵⁴ Ümarik, Joann. Elutee. 2. kd. Tallinn, 1983, lk 281. Masinakirjakoopia EAÕK Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis.

⁷⁵⁵ ERA R-1961-1-113, lk 3. ENSV sotsiaalkindlustuse minister J. Kanterile, 23.1.1963.

⁷⁵⁶ ERA R-1961-2s-56, lk 7-8. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1963 год. Таллин, „17” января 1964 г.; vrd ERA R-1961-2s-57, lk. 18. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1964 год. Таллин, „17” января 1965 г.

⁷⁵⁷ Протокольная книга (1945-74) Тартуский Успенский Собор. Lk 48. Käskkiri Tartu Jumalasünnitaja Uinumise peakiriku koguduse arhiivis.

koormati piiskopkonna valitsuse liikmeid topelt-tulumaksuga, lähtudes NSVL ÜNi presiidiumi 30. aprilli 1943. a seaduse „Elanikkonnalt võetavast tulumaksust” §19st. Samas maksid EELK peapiiskop ja konsistooriumi töötajad ning Eesti Metodistikiriku superintendent sama seaduse §5 alusel kaks korda väiksemat tulumaksu. Kõnealuselt erinevusest kandis J. Kanter piiskop Aleksiusse palvel ette ülemvolinikule V. Kurojedovile 1964. a juulis.⁷⁵⁸ Kas VÕKN võttis erinevuse kõrvaldamiseks midagi ette, pole teada. Kaldun arvama, et tulumaksuiket ei kergendatud, sest järgmisel aastal see hoopis kasvas. Kui 1964. a läks EPV ülalpidamiseks 4093 rubla, siis järgmisel – 6776 rubla.⁷⁵⁹

Et preester ei saaks oma sissetulekuid varjata, tuli kogudusel määrata kindlaks tema töötasu ja suunata usutalitustest laekuv tulu otse koguduse kassasse. Rahalisi annetusi vastu võtnud vaimulikest said seaduserikkujad, keda ähvardas voliniku hoiatus, tegutsevate vaimulike nimekirjast kustutamine või errusaatmine. Kuidas õnnestus volinikul töötasude vastavust vaimulike tegelikule sissetulekule jälgida? Esiteks tänu kohalikele finantsosakondadele, mis kontrollisid arvestuskorra täitmist.⁷⁶⁰ Abiks oli ka ENSV rahandusministeerium. Kirikud ja usuühingud pidid esitatama statistikat, mida kohalik võim kontrollis. Näiteks teatas ENSV rahandusminister oktoobris 1962 J. Kanterile, et mitmed püsipalgalsed õigeusvaimulikud eirasid kviitungipõhist arvestust ja võtsid endiselt kirikutalituste eest tasu, märkimata seda koguduse kassadokumentidesse. Kirjale olid lisatud 15 sellise preestri nimed.⁷⁶¹

Ülitäpne arvestussüsteem oli paljudele vaimulikele vastuvõetamatu, sest selles ilmnes võimu soov selgitada välja usutalituste tellijaid ja suurendada kirikuteenijate tulumaksu. Kõnealune kontrollvorm ei toiminud ka järgnevatel aastatel. NSVLi rahandusministeeriumi andmeil oli enamik ENSVs aasta jooksul (seisuga 8. oktoober 1963) registreeritud kirikuteenijate nn usukultusalasest rikkumisest seotud tulude varjamisega.⁷⁶² Nagu selgub arhiiviallikatest, ei võetud neil aastail sel põhjusel arvelt

---

⁷⁵⁸ ERA R-1961–2s–56, lk 75. J. Kanter V. Kurojedovile, 13.07.1964.

⁷⁵⁹ ERA R-1961–2s–56, lk 44. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет ЗА 1963 год. Таллин, „17” января 1964 г; vrd ERA R-1961–2s–58, lk 50. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ и церквей в Эстонской ССР. Отчет за 1965 год. Таллин, „17” января 1966 г.

⁷⁶⁰ GARF R-6991–1–2124, lk 38. Кантер, Ян. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1962 год. Таллин, „5” февраля 1963 г.

⁷⁶¹ ERA R-1961–2s–54, lk 86. A. Tihane J. Kanterile, nr 0101, 2.10.1962.

⁷⁶² ERA R-1961–1–122, lk 112. V. Kurojedov J. Kanterile, nr 2401, 8.10.1963.

maha ühtegi õigeusuvaimulikku. Küll aga tehti kas suuslisi või kirjalikke hoiatusi.⁷⁶³ Näiteks hoiatas J. Kanteri käsul 1963. a juulis piiskop Aleksius 4 vaimulikku ja manitses neid edaspidi hoiduma säärasest rikkumisest.⁷⁶⁴ 1963. augustis edastas N. Kokla teistkordselt piiskop Aleksiusse meeldetuletuse, et arusaamatuste ärahoidmiseks peab tasu talituste eest laekuma kiriku kassasse.⁷⁶⁵ Novembris kutsus piiskop vaimulikke ringkirjaga üles esitama arusaamatuste vältimiseks kogu kirikutalituste tasu koguduse kassasse.⁷⁶⁶

Leidus ka julgeid, kes väljendasid volinikule rahulolematust. Näitena olgu toodud 1962. a sügisel toimunud voliniku ja EPV sekretäri N. Kokla kohtumine, millel viimane üritas tõestada, et usutalituste eest antavad annetused on õigeusuliste eestlaste seas sügavalt juurdunud tava. Annetusi tehakse teinekord ka märkamatu (jättes raha näiteks vaimuliku palitutaskusse), mis raskendas omakorda nende fikseerimist kviitungipõhises arvepidamises.⁷⁶⁷ Kokkuvõttes tunnistas J. Kanter samuti, et vaimulike sissetulekute kontrollimine on raske valdkond.

Huvitava faktina võib siinkohal lisada, et samal ajal, kui õigeusukogudustel silma rangelt peal hoiti, puudus järelvalve teiste konfessioonide liikmemaksude ja annetuste üle veel 1964. a esimesel poolel.⁷⁶⁸ See omakorda näitab, kui erinevad olid õigeusukirikule ja teistele kirikutele rakendatud nõuded.

Kindlustusmaksu tõstmine toimus kirikuhoonete ümberhindamise käigus 1. oktoobrist 31. detsembrini 1963.⁷⁶⁹ Aluseks võeti piiskopkonna 1961. a loendustulemused. Kirikuhoonete tehnilise inventuuri sildi all andis ENSV MN välja salamääruse nr 932-k, mille alusel pidid kohalikud TKd teostama kõigi usukultushoonete ümberhindamise.⁷⁷⁰

Tulemused olid drastilised ja seadsid paljude koguduste tuleviku küsimärgi alla, sest ligi poolte maksukoormus tõusis 5–10 korda. Mõnes kohas ületas uus maks isegi terve aasta tulu (vt lisa 5, lk 219). Reaktsioon sellele ei lasknud end kaua oodata –

---

⁷⁶³ ERA R-1961-1-122, lk 114; vrd ERA R-1961-1-122, lk 112. J. Kanter V. Kurojedovil, 30.11.1963.

⁷⁶⁴ ERA R-1961-1-122, lk 114. Rahandusministeeriumi riigitulude valitsuse asetäitja J. Kanterile, 1.5.1963.

⁷⁶⁵ EAA 5271-1-669, lk nummerdamata. N. Kokla S. Hintsile, nr 299, 8.08.1963.

⁷⁶⁶ Piiskop Aleksius esipreestritele, nr 2, 14.11.1963. A. Sõtšovi isiklikus arhiivis.

⁷⁶⁷ ERA R-1961-1-122, lk 39. J. Kanter V. Kurojedovile, 30.11.1963.

⁷⁶⁸ ERA R-1-15-595, lk 45. H. Sisask A. Veiderpassile, 24.04.1964.

⁷⁶⁹ ERA R-1961-2s-56, lk 17. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1963 год. Таллин, „17” января 1964 г.

⁷⁷⁰ ERA R-1961-1-122, lk 138. NSV MNi määrus nr 932-k, 29. juuni 1963.

J. Kanter sai 50 kaebe- ja protestikirja palvega tühistada ümberhindamised või kontrollida neid.⁷⁷¹ Ka piiskop Aleksius üritas kaitsta maakogudusi, saates volinikule kaks protestikirja (18. dets ja 25. dets 1963) palvega pehmenendada uut määrust, sest see võis põhjustada ebameeldivat vastukaja Läänes.⁷⁷²

Osa vaimulikke lootis veel 1964. a alguses, et piiskop Aleksiusse head suhted Moskvaga suudavad kindlustusmaksu tõstmise tühistada. Näiteks kirjutas A. Anton praost S. Hintsile oma lootustest järgmist: „Piiskop pidi patriarhi juurde minema 28. dets. Kui ta tagasi tuleb, annab ta kogudustele teada, kas vabastatakse maksudest. Ja kui ei vabastata, siis läheb paratamatult meil Eesti piiskopkonnas üle 50 kiriku kinni.“⁷⁷³ Sama vaimuliku kirjavahetuses praostiga kajastub elavalt ka usklite reaktsioon kindlustusmaksu hüppelisele tõusule: „Kui nüüd hoonete ja maarendise maks ka juurde lisatakse, on meil päris häda. Korjandust ka teha ei või, mis me peame tegema! /---/ Antsla koguduse juhatus otsustas juba vanal aastal lõpetada koguduse tegevus. Meie koguduse elu on justkui kaameli läbi kiskumine nõelsilmast, usuvaenlaste hulgast, kelle võim on täiesti meie üle. /---/ Sündigu mis sünnib /---/ Eks Jumal ise teab, mis ta teeb.“⁷⁷⁴

UNi, VÕKNi volinike, ENSV rahandusministeeriumi ja Riikliku Kindlustuse valitsuse töötajate ühishõupidamine Tallinnas 28. jaanuaril 1964 otsustas pärast „olukorra objektiivset hindamist“ pidada uut maksustamist õigustatuks.⁷⁷⁵ Ainus järeleandmine oli, et nii EP kui EELK koguduste maksutähtaega pikendati kolme kuu võrra – 15. veebruarilt 15. maile 1964.⁷⁷⁶

Seega jäi õigeuskoguduste täitevorganitele kaks võimalust: leppida olukorraga ja alustada summade kogumist ülikõrgete maksude tasumiseks või loobuda kirikuhoonest maksujõuetuse tõttu. Olude sunnil valisidki paljud teise tee, kuid oli ka neid, kes üritasid päästa, mis vähegi võimalik. Näiteks pingutas Mõniste-Ritsiku kogudus, et ka 1964. a saaksid maksud makstud ja kirik jääks endiselt avatuks.⁷⁷⁷

Siit muutub arusaadavaks, miks just 1964. a käivitus õigeuskirikute sulgemine uue jõuga. Samal aastal likvideeriti Eesti piiskopkonnas enamasti maksujõuetuse tõttu

⁷⁷¹ ERA R-1961-1-135, lk 6. J. Kanter V. Kurojedovile ja L. Lentsmanile, 10.1.1964.

⁷⁷² ERA R-1961-1-122, lk 132-135; vrd ERA R-1961-1-135, lk 23.

⁷⁷³ EAA 5271-1-669, lk nummerdamata. A. Anton S. Hintsile, 5.01.1964.

⁷⁷⁴ EAA 5271-1-669, lk nummerdamata. A. Antson S. Hintsile, 18.12.1963.

⁷⁷⁵ ERA R-1961-1-135, lk 22.

⁷⁷⁶ ERA R-1961-2s-56, lk 101.

⁷⁷⁷ EAA 5271-1-669, lk nummerdamata. S. Hints piiskop Aleksiussele, nr 3, 10.01.1964.

kaheksa kogudust ja üks palvemaja (vt lisa 2, lk 216). Esines ka näiteid, et kogudused leidsid kõrgendatud maksukoormast väljapääsu. Näiteks 1960. a alguses õnnestus Saare-Muhu praostil leida igas koguduses üks isik, kes vastutas rahakogumise eest riiklike maksude katteks. Taoline rahakorjajate mitteametlik võrgustik suutiski tema sõnul päästa mitmed väiksed kirikud maksuvõlgnevusest ja sulgemisohust.⁷⁷⁸ Näiteks märgib A. Arumäe memuaarides, et tema ja ametikaaslased kuulsid plaanitavast kindlustusmaksu tõstmisest juba 1963. a alguses, said kuuldusele kindlustusbüroodes kinnitust ja otsustasid juba ette raha koguma hakata. Nii F. Kadarik kui A. Arumäe täheldavad, et raha annetasid meelsasti ka kirikus mittekäijaid.⁷⁷⁹

Kokkuvõttes tuleb märkida, et a-il 1961–1964 teostatud kirikuvara võõrandamine, koguduste massiline sulgemine ja riikliku maksukoormuse suurendamine mõjusid piiskopkonna struktuurile laastavalt. Paljud kogudused pidid loobuma vaevaga ehitatud abihoonetest. Võimu survele suleti 20 õigeuskogudust ja 5 abikirikut. Vaimulike ja koguduste maksuikade suurenes veelgi.

2.3. Piiskopkond ateistliku propaganda, ajakirjanduse ja kontroll-komisjonide surve all

N. Hruštšovi viimastel valitsusaastatel saavutas usuvastane kihutustöö oma haritipu. Tolleaegset ateistlikku propagandat iseloomustab tabavalt ajakirja *Hayka и религия* 1963. a 6. number: „Religiooni tegevusväli meie ühiskonnas aheneb pidevalt ja alus, millel ta rajaneb, on kokku vajumas. Kas see tähendab, et peaksime maha võtma usuvastases võitluses hoogu? Või rahunema ning ootama, millal usuigandid hääbuvad iseenesest? Ei – nõnda õpetab meid partei. Ateistide ja ideoloogilise rinde eestvõitlejate esmane kohus on hõlbustada kõigis Nõukogude kodanikes usuiganditest vabanemist ning teaduslik-materialistliku maailmavaate kujunemist. Selleks on vaja süstemaatiliselt ja järjekindlalt teha usuvastast propagandat, mis on loomult ründav, sõjakas ja

---

⁷⁷⁸ Kadarik, Feliks. Suuline teade Andrei Sõtšovile, 16.09.2007.

⁷⁷⁹ Arumäe, August. Hiiobi õnnistus: mälestused. Tallinn, Eesti Kirjandusmuuseum, 2005, lk 446. A. Arumäe kirjutab: Kui kirikurahvas maksude tõstmisest kuulda sai, hakkasid inimesed annetama. Mõnigi mees ütles: Mina küll suurem kirikuskäija ei ole, kuid oma kirikut ma kinni panna ei lase! Kui aasta lõpul uus kindlustusmaks määrati, oli meil vastav summa olemas.

leppimatu!”⁷⁸⁰ Kõnealust ründavat, sõjakat ja leppimatut suunda püüdis volinik läbi viia ka kohalikul tasandil. Milliseid vorme ja väljundeid see omandas?

Kirikuvastase võitluse põhirelvaks said uued, üha suurema energiaga juurutatud nõukogude kombetalitused: lastele nime andmise ja abielu registreerimise tseremooniad, noorte suvepäevad ja ilmalikud kalmistupühad. Kõigi nende arv kasvas 1960. a alguses hüppeliselt, mida ei jäänud kajastamata ka ajakirjanduses.⁷⁸¹ Erilist agarust näitas üles Tartu perekonnaseisuamet, kus a-il 1958–1962 registreeriti ligi 6000 abielu.⁷⁸² 1963. a lõpuks loodi peaaegu kõikides TKdes üle 200 kombetalitustega tegeleva komisjoni.⁷⁸³

Siinjuures ei saa jätta märkimata, et uute tavandite propageerimisel oli voliniku roll üpris suur. J. Kanter püüdis igati hõlbustada ilmalike kombetalituste laia ja plaanipäraselt organiseerimist kõigis rajoonides. Näiteks 11. nov 1963. a Tallinnas toimunud nõukogude kombetalituste teemalisel nõupidamisel pidas volinik ligi 60le perekonnaseisubüroo ametnikule ning partei- ja ideoloogiatöötajale ettekande kommunistlike tavandite tähtsusest võitlemisel usu-uimaga. J. Kanteri pälvis tunnustust ka kõrgemal tasandil. Näiteks 1963. a veebruaris kiitis V. Kurojedov üleliidulises ringkirjas eeskujuliku voliniku uute tavandite juurutamise tööd ning soovitas teistel õppust võtta ENSVs korraldatud noorte suvepäevadest ja ilmalikest surnuaiapäevadest leeris käimise ja üldhingepalvuste väljatõrjumiseks.⁷⁸⁴

Kuidas väljatõrjumine tegelikult toimus, näitab kujukalt ilmalike kalmistupühade juurutamine. Murranguliseks saab pidada 1962. a, mil kohaliku võimu abiga seati rida takistusi kiriklike kalmistupühade läbiviimisele. Kõigepealt muudeti keerulisemaks üldhingepalvuse taotlemise kord. Kui taotlus ei vastanud uutele nõuetele, näiteks oli taotlejaks mitte kahekümnik, vaid vana korra kohaselt vaimulik, lükati see automaatselt tagasi.⁷⁸⁵

---

⁷⁸⁰ Неприми́мый боец против религии. К 60-летию Второго съезда партии. – Наука и религия, nr 6, 1963, lk 6.

⁷⁸¹ Näit Винокуров, А. Новые обряды входят в быт. – Советская Эстония, nr 69 (6199), 21. märts 1964, lk 2.

⁷⁸² Геродник, Г. Гражданские бытовые обряды. Поздравьте друзья, новобрачных! – Наука и религия, nr 8, 1962, lk 40–41.

⁷⁸³ ERA R-1961–2s–56, lk 10. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1963 ГОД. Таллин, „17” января 1964 г.

⁷⁸⁴ ERA R-1961–2s–55, lk 67. Куроедов, Василий. Циркуляр уполномоченным от 21. II -1963.

⁷⁸⁵ ERA R-1961–1–116, lk 116. N. Järvesalu J. Kanterile, 12.06.1962; vrd ERA R-1961–1–116, lk 119. V. Väinloo J. Kanterile, 25.06.1962.

Teiseks, kalmistutel peetavatele üldhingepalvustele seati suuremad ajapiiranguid. Näiteks ei lubanud TKd neid pidada enne sügist, kuid korraldasid samas nõukogude surnuaiapähi suvel. Näiteks Saaremaa vaimulik I. Hietil lubati pidada üldhingepalvusi Piilal, Mustjalal, Lümandal, Leisil, Saial, Tiirimetsal ja Pärсамal alles septembris.⁷⁸⁶ Kolmandaks, volinik toetas igati ilmalikke kalmistupühi.⁷⁸⁷

Tulemuseks oli, et 1962. a peeti ilmalikke kalmistupühi 13 rajoonis ja linnas 56 kalmistul ligikaudu 78 260 inimesele. Osalejate arv ületas J. Kanteri andmeil viis korda samal aastal õigeusu kalmistupühadel osalenuid.⁷⁸⁸ Siinjuures olgu märgitud, et kiriklike kalmistupühade järk-järgulist väljajuurimist kavandas VÕKNi juba 1959. a alguses, mil üldhingepalvusi hakati vaatlema kehtiva usukultusalase seadusandluse rikkumisena, sest kollektiivsed palvused väljapool kirikuid ja palvelaid olid keelatud.⁷⁸⁹ Välismaal kirjutati nõukogude tavandite propageerimisest Eestis alates 1962. a.⁷⁹⁰

Lisaks nõukogude kombetalituse juurutamisele toetas volinik J. Kanter ateistlikku propagandat ka teiste vahenditega, nt alustas 1962. a veebruaris seminarilaadseid väljasõite ja tegi tihedat koostööd EK(b)P KK PAOga, mille eest pälvis kiiresti VÕKNi juhtkonna kiituse.⁷⁹¹ Kellele ta seminare ja ettekandeid pidas ning mis teemadel? Nende sisust kõnelevad ilmekalt pealkirjad, nt „Vene õigeuskiriku mugandumispüüded”, „Nõukogude kombetalituste juurutamise tähtsusest”, „Usukultusalasest seadusandlusest ja ateistlikust tööst” ning nende sihtgrupiks olid TKde töötajad, parteitegelased, perekonnaseisuametnikud jt.⁷⁹² Näiteks 11. novembril 1963 osales J. Kanter Tallinnas ENSV rajooni ja linna perekonnaseisuametnike

---

⁷⁸⁶ ERA R-1961-1-116, lk 115. I. Hiet J. Kanterile, 2.06.1962; Hiet, Innokenti. Suuline teade A. Sõtšovile, 16.07.2006. Isa Innokenti meenutab: Mäletan, et ühel a langes ilmalik kalmistupüha Mustjala kalmistul ühte kiriklikuga. Leppisin korraldajaga kokku, et pean hingepalvetalituse tund aega hiljem. Varasematel a-tel, nt 1960dail taheti kiriklikke kalmistupühi täiesti välja juurida. Hiljem aga lepidi traditsiooniga tahes-tahtmata.

⁷⁸⁷ ERA R-1961-1-118, lk 14-36. J. Kanteri kirjad ENSV kõikidesse linna ja rajooni TKdesse 10-25.07.1962.

⁷⁸⁸ GARF R-6991-1-2124, lk 28. Кантер, Ян. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1962 год. Таллин, „5” февраля 1963 г.

⁷⁸⁹ GARF R-6991-1-1732, lk 18. Чередняк, Павел. Секретное письмо (по. 71/с от 24 II-1959 г.) тов. Капитонову П. Г.

⁷⁹⁰ The Baltic States and the Soviet Union. Problems of the Baltic. I. Stockholm, Estonian Information Centre, 1962, lk 23.

⁷⁹¹ ERA R-1961-2s-55, lk 61. Куроедов, Василий. Циркуляр уполномоченным от 11. II-1963.

⁷⁹² ERA R-1961-1-114, lk 7-12; vrd GARF R-6991-1-2027, lk 2. Кантер, Ян. Секретное письмо (No. 7/с от 7. VII-1962 тов. Куроедову, Василию; vrd ERA R-1961-2s-56, lk 26-27. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1963 год. Таллин, „17” января 1964 г.

nõukogude kombetalituste ja traditsioonide propaganda teemalisel nõupidamisel.⁷⁹³ Ettekandes andis J. Kanter ülevaate uute tavandite propaganda hetkeseisust ja kutsus neid veel suurema innuga populariseerima.⁷⁹⁴

Voliniku koostöö ENSV EK(b)P KK PAOga seisnes peamiselt usukultusalases juriidilises nõustamises ja juhendamises. Näiteks 1962. a suvel loodi J. Kanteri soovitusel osakonna juurde nn teaduslik-ateistlik komisjon, mis asus koordineerima ateistlike sektsioonide tööd, uurima usuigandeid ja välja töötama koolide ateismi õppekava.⁷⁹⁵ Osakonna esimees V. Ranne oli tänu volinikele hästi kirikueluga kursis, sest nt 11.–12. aprillil 1963 Balti liiduvabariikide ideoloogide nõupidamisel kasutas kohalikke usuolusid tutvustavas ettekandes osavalt ENSV kirikustatistikat.⁷⁹⁶

Usuvastane sõda jätkus ka ajakirjanduses, kus ilmusid mitmed kirikuteenijate ja usklike vastased vested ja artiklid. Tutvustamaks valitseva usupoliitika põhimõtteid, avaldati rohkesti parteiladviku ametlikke usupoliitilisi seisukohti. Märkimisväärseim neist oli L. Iljitšovi kõne „Teadusliku maailmavaate kujundamine ja ateistlik kasvatustöö” NLKP KK pleenumil, mis avaldati ajakirjas Eesti Kommunist 1964. a. Selles deklareeris ettekandja, et usuoopium on kommunismi vaenlane number üks.⁷⁹⁷ Tuleb nõustuda väliseestlase Arnold Purre seisukohaga, et kõne tõestas eredalt religiooni allasurutud positsiooni ja religioonipoliitilist suunamuutust NSVLis, et usust oli saanud materialistliku maailmavaate vaenlane number üks, mille likvideerimiseks mobiliseeris partei kõik jõud.⁷⁹⁸ Huvitav, et J. Kanter üritas kirjavahetuses Moskvaga

---

⁷⁹³ ERA R-1961-1-121, lk 94–95.

⁷⁹⁴ ERA R-1961-1-122, lk 108.

⁷⁹⁵ GARF R-6991-1-2027, lk 4. Кантер, Ян. Секретное письмо (No. 7/с от 7. VII-1962 тов. Куроедову, Василию).

⁷⁹⁶ ERAF 1-4-3006, lk 45. Стенограмма совещания идеологических работников Прибалтийских республик. 11.–12.04.1963. V. Ranne kirjutab (siinkirjutaja tõlge vene keelest): Nõukogude korra tingimustes on kiriku mõju märgatavalt langenud. /---/ Kui 1958. a laulatati 28% kõigist abielu sõlminud kodanikest, siis 1962. a kõigest 9%. 1957. a leeritati rohkem kui 10 000 noort, umbes sama palju kui 1937. a. 1962. a leeritati 1596 inimest. Elu on näidanud, et suurt rolli inimeste kirikust võõrdamisel mängivad uued ilmalikud kombetalitused ja traditsioonid. /---/ Hetkel otsime selles töös uusi vorme. Pole välistatud mõõdalaskmised ja eksimused. Tegemist on keerulise küsimusega, kuid kokkuvõttes saavutame kindlasti edu.

⁷⁹⁷ Iljitšov, Leonid. Teadusliku maailmavaate kujundamine ja ateistlik kasvatustöö. – Eesti Kommunist, nr 2, 1964, lk 14. Lõik kõnest: A-il 1943–1944 ja järgmistel aastakümnetel said kirikutegelased võimaluse tugevdada oma positsioone ka seetõttu, et tol ajal kalduti kõrvale leninlikust seadusandlusest religiooni ja kiriku küsimustes. Leidsid aset kirikutegelaste ebaseadusliku tegevuse mahitamine, põhjendamatud soodustused nende maksupoliitika valdkonnas, koguduste tegevuse juhtimisele ja kiriku materiaalsel varustamisel. /---/ Viimastel a-tel on taastatud leninlikud printsiibid usukultusi puudutavas seadusandluses ja kirikutegelastelt võetud ebaseaduslikud privileegid ja soodustused.

⁷⁹⁸ Purre, Arnold. Nõukogude propaganda. – Eesti saatuseaastad 1945–60. 3. kd. Stockholm, EMP, 1968, lk 108.

rõhutada selle artikli positiivset mõju piiskopkonna vaimulikele. Ta tõi näiteks Tallinna vaimulikud N. Kokla ja Peeter Rahmanini, kes tõstsid esile L. Iljitšovi ettekande kõrget taset ja suurt kasu kohalikele agitaatorile ja propagandistidele, kuid hoidusid selle sisu pikemalt kommenteerimast.⁷⁹⁹ Pigem tõestab see, et vaimulikud eelistasid jätta oma tegelikud seisukohad enda teada, mitte avaldada neid volinikule.

Ajakirjanduses teisel kohal seisid usukultusalast seadusandlust tutvustavad kirjutised, mis kaitsesid uue religioonipoliitika seaduslikkust ning tutvustasid selle „õiglasi” keelde ja kitsendusi. Näiteks ajakirja Eesti Kommunisti eribrošüür Küsimused ja Vastused nr 20, milles Lembit Raid loetles Hruštšovi-aegse usukultusalase seadusandluse põhipostulaate rõhuasetusega 1918. a dekreedile ja 1929. a usuliitude seadusele. Ta seletas mõningate usuliikumiste (nt nelipühilased, jehoovatunnistajad) keelamist sellega, et nende tegevus on vastuolus NSVLi konstitutsiooni ja teiste seadustega ning et selle liikmed keelduvad täitmast üldist sõjaväeteenistuse kohustust.⁸⁰⁰ Artikli puhul võib esile tuua, et see valmis vahetult J. Kanteri käe all, sest volinik retsenseeris ja parandas kavandi juba 1963. a novembris.

J. Kanteri ja L. Raidi kirjavahetus artikli koostamise ajal annab aimu voliniku enda kontseptsioonist usu ja ateistliku töö olemuse kohta:

- 1) usk on kahjulik eelarvamus ning uskumine tähendab endiste aegade eelarvamuste, igandite ja traditsioonide kandmist;
- 2) usupropaganda on kapitalistliku süsteemi vahend võitluses marksistlik-leninliku propagandaga, see surub maha nõukogude inimese tahtejõu ning kisub ta eemale maistest ülesannetest ja kommunistliku ühiskonna ehitamisest;
- 3) ateistliku propaganda põhiülesanne on usuigandite väljajuurimine nõukogude ühiskonnast, mida teostatakse erinevate meetoditega, nt ilmalike kombetalituste juurutamine ja korraldamine, individuaalne selgitustöö jne.⁸⁰¹

ENSV ajakirjanduses ilmus ka vulgaarseid vesteid otse piiskopkonna vaimulike vastu. Kui varasemal perioodil oli laimuartiklite sisu mõõdukas, toon moraliseeriv ja õpetlik, siis nüüdsest muutusid need selgesõnalisteks süüdistusteks ja ka räigemate

---

⁷⁹⁹ ERA R-1961-2s-56, lk 60. J. Kanter V. Kurojedovile, 14.2.1964; vrd ERA R-1961-2s-56, lk 64; vrd P. Rahmanin J. Kanterile, 14.02.1964.

⁸⁰⁰ Raid, Lembit. Mida kõneleb Nõukogude seadusandlus usukultusest. – Küsimused ja Vastused, nr 20, 1964, lk 17–18.

⁸⁰¹ ERA R-1961-1-121, lk 89. E. Laur J. Kanterile, 11.11.1963; vrd ERA R-1961-1-121, lk 86–88. Kanter E. Laurile, nr 428-33, 13.11.1963.

siltide kleepimiseks. Näiteks 1963. a veebruaris ilmus ajalehes Советская Эстония artikkel, mis tembeldas luteri- ja õigeusu vaimulikud fašistide käsilasteks.⁸⁰² Samasse ritta võib paigutada ajalehes Нарвский рабочий 1964. a detsembris ilmunud veste, mis sündusetu peensusega lahkas Narva Kreenholmi koguduse ühe koorijuhataja eraelu ja järeldas selle põhjal, milline on kohalike vaimulike moraal.⁸⁰³ Seda vestet tunnustas J. Kanter eriliselt 1964. a Moskvasse⁸⁰⁴ saadetud aasta-aruandes, et tõestada kohaliku ajakirjanduse usuvastase propaganda paranenud taset.

Lõpetuseks vaatleme usukultusalase seadusandluse kontrollkomisjonide rolli. Komisjonide loomisega alustati 1963. a teisel poolel, mil J. Kanter sai Moskvast täpsed ettekirjutuse ja juhised. Igas rajooni ja linna TKs tuli moodustada 9–23-liikmeline komisjon, mille ülesandeks sai koguduste ja kirikuteenijate tegevuse igakülgne kontrollimine, et selgitada välja järgmist:

- 1) kas see vastab kehtivale usukultusalasele seadusandlusele või esineb rikkumisi ja kuritarvitamisi;
- 2) kas kuulutustöös (nt jutlustes) esineb nõukogude-vastasust ning milline on jumalateenistuste ja talituste statistika;
- 3) kas koguduste majandus- ja finantstegevuses, nt kviitungipõhises arvestuses täidetakse korralikult kõiki nõudmisi (nt kas talletatakse andmeid talituste tellijate ja talitustest laekuva tulu kohta) või eiratakse neid, et pääseda maksustamisest.⁸⁰⁵

J. Kanter edastas VÕKNi komisjonide moodustamisest ettekirjutuse rajoonidesse⁸⁰⁶ ning juba augustis moodustati need Tallinna ja Tartu linna- ning Võru rajoonikomitees.⁸⁰⁷ Alguetapis kureeris vastavat tööd J. Kanter isiklikult, kohtus koosseisudega, selgitas ülesandeid ja meetodeid. Näiteks 1963. a. septembris külastas volinik Tallinna linna, novembris Harju rajooni ja detsembris Kohtla-Järve linna

---

⁸⁰² Эльсон. И. Палачи в сутанах. – Советская Эстония, nr 41 (5866), 17. veebruar 1963, lk 3.

⁸⁰³ Пока молитвы несутся к богу. – Нарвский рабочий, nr 144 (3899), 3. detsember 1964, lk 3.

⁸⁰⁴ ERA R-1961–2s–57, lk 34. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1964 год. Таллин, „17” января 1965 г. J. Kanter kirjutab (siinkirjutaja tõlge): 3. detsembril 1964 ajalehes Нарвский рабочий avaldatud kirjutis paljastas Narva Kreenholmi koguduse koorijuhhi kõlvatu käitumise ja näitas õigesti kirikutegelaste naistesse suhtumises moraali. Materjal sai heaks abivahendiks kohalikele ateismipropagandistidele. /---/ Oluliselt paranes ajalehe Советская Эстония materjalide tase. /---/ 23. okt kohtusin Tartus ajalehe Edasi ajakirjanikega, kellele tutvustasin õigeuskiriku kohanemispüüdeid tänapäeva oludega ja juhendasin, millest ja kuidas tuleks usuvastaseid artikleid kirjutada.

⁸⁰⁵ ERA R-1961–1–121, lk 9–10. V. Kurojedov J. Kanterile, 4.08.1963.

⁸⁰⁶ ERA R-1961–1–121, lk 100. J. Kanter ENSV kõikidesse linna ja rajooni TKdesse, 17.08.1963.

⁸⁰⁷ ERA R-1961–1–121, lk 11.

kontrollkomisjonide nõupidamisi.⁸⁰⁸ Samal sügisel saatis ta kaks esindajat (Andres Ojasoo ja Lea Tint) Moskvasse pidama ettekannet üleliidulisele kontrollkomisjonide üldnõupidamisele⁸⁰⁹ töösaavutuste kohta Võru rajoonis.⁸¹⁰

Siinkirjutaja kaldub siiski arvama, et a-il 1963–1964 ei paistnud kontrollkomisjonid silma erilise aktiivsusega. Seda tõestab voliniku kirjavahetus rajooni- ja linnakomiteedega. Näiteks Võru rajoonikomitee ei näinud komisjonil suuremat mõtet ja soovitas selle laiali saata. Juhtkonna arvates puudusid komisjonil vajalikud instruksioonid ja samu ülesandeid täitis kohalik ateismiosakond. Aasta jooksul ei peetud ühtegi koosolekut.⁸¹¹ Ka Tartu rajoonikomitee andmeil polnud kohalikul komisjonil kuigi palju tööd.⁸¹²

Erandiks olid Paide rajooni ja Tallinna linna kontrollkomisjonid. Näiteks 1964. a aprillis otsustas Paide rajooni komisjon piirata kiriklike surnuaiapühade pidamist.⁸¹³ Tallinna linna komisjoni algatusel alustati aga 1964. a suvel Eesti Raadios ateistlikke saateid, anti likvideeritud Tallinna Siimeoni koguduse pühakoda noorte spordikooli võimlaks ning lükati sügisesse Tallinna Issandamuutmise koguduse kalmistupüha.⁸¹⁴

---

⁸⁰⁸ ERA R-1961–2s–56, lk 94. J. Kanter V. Kurojedovile, nr 8/c, 28.09.1964.

⁸⁰⁹ ERA R-1961–1–122, lk 70. Кантер, Ян. Секретное письмо от 9. IX-1963 тов. Куроедову, Василию.

⁸¹⁰ ERA R-1961–1–122, lk 85.

⁸¹¹ ERA R-1961–1–132, lk 133.

⁸¹² ERA R-1961–1–132, lk 1. E. Kaldau J. Kanterile, 30.12.1964. E. Kaldau kirjutab: Vene õigeusu kirikus ei ole senini veel avastatud komisjoni liikmete poolt usukultuse tavadest kõrvalekaldumisi, ega jutluse sisus kõrvalekaldumisi, mis käiksid kehtiva seadusandluse kohta.

⁸¹³ ERA R-1961–1–132, lk 29.

⁸¹⁴ ERA R-1961–1–132, lk 36.

2.4. Voliniku sekkumine piiskopkonna kaadripoliitikasse, kellade helistamise keelustamine ja noorte kirikuelus osalemise takistamine

Et mõista paremini tollaegset usuvastast survet, vaatlen ka nõukogude võimu teisi aktsioone, millega meelevaldselt tungiti Eesti piiskopkonna siseellu. Seadmata ülesannet anda neist täielikku ülevaadet, keskendun J. Kanteri sekkumisele kaadripoliitikasse, kirikukellade helistamise keelamisele ning laste usuelus osalemise takistamisele a-il 1962–1964.

Kõigepealt tuleb nentida, et sellist vaimulike korralekutsumist voliniku poolt me ei kohta varasemal perioodil, sest juriidiline alus selleks loodi alles 1960. a-te alguses uue kriminaalkoodeksiga, mis võimaldas usklikke ja kirikuteenijaid karmimalt karistada.⁸¹⁵ Nt kui võeti vastutusele juba varem karistatud preester, võis teda oodata kuni kolmeaastane vabadusekaotus või asumisele saatmine.⁸¹⁶ Nt kirikut riigist või kooli kirikust lahutava seaduse rikkujat karistati kuni kuuekuulise parandusliku töö või rahatrahviga ning kodanike õigusi usutalitustega ründajat – kuni kolmeaastase vabadusekaotuse või asumisele saatmisega.⁸¹⁷

Vaimulike vastu suunatud süüdistusi voliniku aruandluses võib jagada kolmeks:

- 1) finantssüüdistused, nt oletav koguduse raha kuritarvitamine (preestrid Vjatšeslav Jakobs ja Aleksei Dobrjakov);⁸¹⁸
- 2) lohakas usukultusalase seadusandluse täitmine, nt kalmistupühade loa taotlemise korra eiramine (Vassili Väinloo) ja koguduse dokumentide enda juures hoidmine (T. Bleive), mida käsitleti ebaseadusliku katsena koguduses võimutseda;⁸¹⁹
- 3) nõukogude võimu ignoreerimine (J. Kuldmäe).⁸²⁰

J. Kanteri levinumad administratiivmeetmed rikkumiste kõrvaldamiseks olid ähvardavad hoiatused, arvelt mahavõtmine ja surve avaldamine (nt üleviimine teise

---

⁸¹⁵ Розенбаум. Ю. Такой закон есть. – Наука и религия, nr 11, 1964, lk 84.

⁸¹⁶ Nouvelles dispositions législatives concernant la religion. – Istina, nr 4, 1965–1966, lk 504.

⁸¹⁷ ENSV Kriminaalkoodeks: kommenteeritud väljaanne. Tallinn, Eesti Raamat, 1965, lk 304–305 ja 416–418.

⁸¹⁸ ERA R-1961–2s–56, lk 96. J. Kanteri V. Kurojedovile, nr 8/c, 28.09.1964; vrd ERA R-1961–1–105, lk 230.

⁸¹⁹ ERA R-1961–2s–54, lk 64–66; vrd GARF R-6991–1–2027, lk 1–3. Кантер, Ян. Секретное письмо (No. 7/c от 7. VII-1962) тов. Куроедову, Василию.

⁸²⁰ ERA R-1961–2s–56, lk 15. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1963 ГОД. Таллин, „17” января 1964 г.; vrd ERA R-1961–1–122, lk 107.

kogudusse). Siinkirjutaja ei leia loogikat, mille alusel karistusi määrati. Torkab silma, et esimese süüdistuse korral piirduti tavaliselt hoiatusega, kuid teisel ja kolmandal korral võis vaimulikku oodata kas arvelt mahavõtmise või ka kriminaalkaristus.

Järgnevalt vaatlen mõningate näidete varal, kuidas vaimulikke korrale kutsuti. Näiteks 1963. a juulis kutsus volinik kohvile Tallinn-Nõmme koguduse noore preestri V. Jakobsi (praegune MPEÕKi metropoliit Kornelius; vt biograafiline leksikon, lk 202) ja süüdistas teda korduvates katsetes võtta üle koguduse finantsjuhtimist ja kõrvaldada ametist laekahoidjat Jelena Nemtšinovat.⁸²¹ Kohtumisel hoiatas J. Kanter preestrit, et kui ta ei lõpeta koguduse juhtimise seaduslike põhimõtete eiramist, ootab teda lähiajal arvelt mahavõtmise.⁸²² Mõnevõrra paremat valgust probleemi tagamaadele heidab mälestustes metropoliit Kornelius ise. Tema sõnul põhjustas 1961. a kehtestatud reform Tallinna-Nõmme koguduse finantsjuhtimises paraja segaduse, milles järjest suuremat rolli etendas voliniku poolt tema vastu ässitatud kirikuvanema ülesannetes laekahoidja.⁸²³ Siinkirjutaja kaldub arvama, et tegemist oli voliniku kunstlikult tekitatud probleemiga, et asumiselt naasnud preestrit proovile panna, veendumaks tema lojaalsuses. Viimast tõestab J. Kanteri kirjavahetus V. Kurojedoviga, milles ta tunnistas, et vaimulik sai ähvardavast signaalist hästi aru ja leppis olukorraga.⁸²⁴

Kui preester V. Jakobsil õnnestus jääda oma kogudusse, siis Mustvee Nikolai koguduse vaimulik A. Dobrjakovi sunniti loobuma Lohusuu koguduse hooldamisest.⁸²⁵ Temale sai jaanuaris 1963. a saatuslikuks anonüümne kaebekiri, mis süüdistas preestrit rahaahnuses ja koguduse kassa kuritarvitamises.⁸²⁶ Kaebekirja andmeid J. Kanter ei kontrollinud, vaid nõudis piiskopilt preestri vabastamist Lohusuu koguduse hooldamisest.⁸²⁷ Nõudmine rahuldati ning Alajõe koguduse eesnikuks ja Lohusuu koguduse uueks hooldajaks määrati preester Vassili Borin.⁸²⁸ Kuid ka tema olukord polnud kiita, sest J. Kanter meenutas tema konflikti Pihkva oblasti volinikuga ja errusaatmist 1959. a süüdistatuna nõukogude võimu ignoreerimises. J. Kanteri sõnum

---

⁸²¹ ERA R-1961-2s-56, lk 96. J. Kanter V. Kurojedovile, nr 8/c, 28.09.1964.

⁸²² ERA R-1961-1-122, lk 55; vrd ERA R-1961-2s-56, lk 14. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1963 год. Таллин, „17” января 1964 г.

⁸²³ Корнилий, Метрополит Таллиннский и всея Эстонии. – Мир Православия, nr 9 (78), 2004, lk 4.

⁸²⁴ ERA R-1961-2s-56, lk 96. J. Kanter V. Kurojedovile, nr 8/c, 28.09.1964.

⁸²⁵ ERA R-1961-1-25, lk 9; vrd Kaljukosk, August. Eestis teeninud õigeusu vaimulike kataloog. 1. kd, lk nummerdamata. Käsikiri EAÕK keskuses.

⁸²⁶ ERA R-1961-1-126, lk 2. „Lagoski” ENSV ÜNi saadikule A. Životnikovile, 8.1.1963.

⁸²⁷ ERA R-1961-1-126, lk 1.

⁸²⁸ ERA R-1961-2s-56, lk 51.

V. Borinile oli kategooriline – kui midagi sarnast juhtub Eesti piiskopkonnas, ootab teda alaline teenistuskeeld.⁸²⁹

Kuidas talitas J. Kanter usukultusalase seadusandluse norme rikkunud vaimulikega? Siinkohal olgu toodud kaks näidet. Juunis 1962 taotles Seli-Tõstamaa hooldajapreester V. Väinloo volinikult kalmistupüha pidamise luba ekslikult vana korra kohaselt.⁸³⁰ Seepeale helistas volinik Pärnu linna TK aseesimehele T. Kallakossile, et ta ei anna luba ja palus V. Väinlood korrale kutsuda. Aseesimees edastas voliniku sõnumi käredate toonis.⁸³¹ Haapsalu eesniku T. Bleivele eksimus lõppes errusaatmisega 1962. a. Preestri süüks olid koguduse rahaasjadega tegelemine ja kassadokumentide hoidmine kodus, mitte kirikus.⁸³²

Meeksi koguduse preestrit J. Kuldmäed süüdistati nõukogude võimu ignoreerimises, mis täpsemalt tähendas, et ta ei täitnud Meeksi jaanikivi teisaldamise käsku. J. Kanter tühistas kaheks kuuks (september–oktoober 1963) vaimuliku registreerimisloa, kuid novembris pärast pühakivi ära koristamist võeti uuesti ta arvele.⁸³³

Kontekstiga haakub ka kohalike noorte ja eruvaimulike LVSi õppima asumise takistamine, millega alustati juba 1959. a. Kui suleti LVSi kaugõppeosakonnad, seati õpingute eeltingimuseks sõjaväeteenistuse läbimine ja muudeti keerulisemaks seminaristide sissekirjutuskord.⁸³⁴ Näiteks hakkas 1962. a Tallinnas elav Valentin Aleksandrovitš taotlema sisseastumist LVSi ja esitas selleks vajalikud paberid. Seepeale palus Leningradi oblasti volinik Georgi Žarinov J. Kanterilt kompromiteerivaid materjale, mis võiksid sisseastumist takistada.⁸³⁵ J. Kanterilt ei hakanud materjalide otsimisega vaeva nägema, vaid korraldas V. Aleksandrovitšile kohtumised linna TK parteitöötajatega, mille tulemusel võttis noormees dokumendid tagasi.⁸³⁶

---

⁸²⁹ ERA R-1961–2s–56, lk 15. Кантер, Ян. О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1963 ГОД. Таллин, „17” января 1964 г.

⁸³⁰ ERA R-1961–1–116, lk 119. V. Väinloo J. Kanterile, 25.06.1962; vrd Eesti õigeusu kalender 1989, lk 37.

⁸³¹ Samas. T. Kallakoss olevat öelnud V. Väinloole: Tee tööd ning ära topi nina koguduse siseasjadesse.

⁸³² ERA R-1961–2s–54, lk 64–66. vrd GARF R-6991–1–2027, lk 1–3. Кантер, Ян. Секретное письмо (No. 7/c от 7. VII-1962) тов. Куроедову, Василию.

⁸³³ ERA R-1961–1–122, lk 107.

⁸³⁴ ERA R-1961–1–87, lk 35–36. I. Sivenkov P. Kapitonovile, 5.08.1959.

⁸³⁵ ERA R-1961–1–113, lk 40.

⁸³⁶ ERA R-1961–1–113, lk 39; GARF R-6991–1–2124, lk 43. Кантер, Ян. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1962 год. Таллин, „5” февраля 1963 г.

Sama moel takistati ka vaimulike uuesti arvele võtmist. Näiteks taotles seda erupreester M. Raud piiskop Aleksiuuse kaasabil, et saada Narva Kreenholmi koguduse juurde vähemalt köster-preestriks. J. Kanter ei rahuldanud taotlust ega ka põhjendanud otsust.⁸³⁷ Aimata võib, et põhjuseks oli preester M. Raua kuulumine nn musta nimekirja juba P. Kapitonovi ajal (vt lk 110–111).

Järgnevalt käsitlen kirikukellade helistamise keelustamist, mida teostati nõukogude kodanike rahu kaitsmise sildi all. Kirikukelli võimaldas J. Kanteril vaikima sundida VÕKNI salainstruktsioon nr 165/c 15. novembrist 1961, mis muuhulgas nõudis ka keelu põhjendamist nn praktilise vajadusega. Ideaalselt sobis põhjuseks ümberkaudsete elanike vajadus rahu järele puhkepäeval.⁸³⁸ Juba järgmisel kuul kutsus J. Kanter EPV liikmed kokku ja tutvustas kirikukellade helistamise piiranguid.⁸³⁹ Ta nõudis kellade helistamise lõpetamist kõigis Tallinna õigeuskirikutes, põhjendades seda ühe Tallinna pensionäri kaebekirja, mille volinik omakorda sai ajalehe Советская Эстония peatoimetajalt.⁸⁴⁰

Siinkirjutajale pole teada, kuidas kõnealust ettekirjutust täideti, kuid eeldada võib, et midagi kindlasti ette võeti. Näiteks keelas Viljandi rajooni TK esimees K. Latserus 1961. a suvel kirikukellade helistamise kõigis Viljandi kirikutes, küsimata isegi volinikult luba.⁸⁴¹ Teine näide pärineb Saaremaalt, kus Kingissepa rajoonikomitee nõudis Kuressaare õigeuskoguduselt kellamängu lõpetamist. Nagu selgub koguduse protokolliraamatust, puudutas keeld inimesi valusalt.⁸⁴² Paiguti nõudis kohalik võim kellahelistamise lõpetamist suuliselt ja ähvardavas toonis. Näiteks keelas Jaama külanõukogu esimees A. Roose 1962. a kohalikul õigeuskogudusel kellade helistamise ning ähvardas rahvakohtu ja kiriku sulgemisega.⁸⁴³ Eeldada võib, et 1960. a-te keskel sunniti vaikima enamik kirikukelli.

---

⁸³⁷ ERA R-1961-1-117, lk 18–21. J. Kanter M. Rauale, 16.11.1962.

⁸³⁸ ERA R-1961-2s-51, lk 47.

⁸³⁹ ERA R-1961-1-105, lk 238. J. Kanter V. Kurojedovile, 22.12.1961.

⁸⁴⁰ ERA R-1961-1-105, lk 240. A. Petrov Советская Эстония ajalehetoimetusele 3.12.1963. A. Petrov kirjutab (siinkirjutaja tõlge): Kiriklased on kodanike rahu ainsad rikkujad. /---/ Kasutades ettekäändena põhiseadust, lõövad nad kirikukelli oma suva järgi. /---/ Eriti kahjulik ja talumatu on kellade helistamine pühapäeval, mil Nõukogude kodanikud tahavad rahulikult puhata pärast rasket töönädalat.

⁸⁴¹ GARF R-6991-1-1928, lk 49. Капитонов, П. Секретное письмо от 6. X-1961г. тов. Куроедову, В. А.

⁸⁴² Saaremaa Muuseumi fond 10237: 21. Toon, Martin. Kuressaare apostlik-õigeusu koguduse nõukogu protokolliraamat 14.04.1929–12.01.1964. Kokkuvõte. Masinakiri. Lk 27.

⁸⁴³ GARF-6991-1-2027, lk 2. Кантер, Ян. Секретное письмо (№. 7/с от 7. VII-1962 тов. Куроедову, Василию; vrd ERA R-1961-2s-54, lk 64–66.

Lõpetuseks käsitlen J. Kanteri katseid seada piiskopkonnas suuremaid takistusi laste ristimisele ja armulaual käimisele. Volinikku julgustasid loomulikult partei tippeselonid. VÕKN alustas laste ja noorte usuelu piiramist juba 1959. a augustis, nt kehtestas lapse ristimise eeltingimuseks mõlema vanema nõusoleku.⁸⁴⁴ 5.–9. märtsil 1962 toimunud NLKP KK 22. pleenumil rõhutati vajadust tõhustada laste ja noorsoo usuvastast kasvatust.⁸⁴⁵ Sama aasta aprillis toimunud Venemaa Kommunistliku Noorsooühingu 14. kongressil deklareeriti, et südametunnistusevabadus ei puuduta alaealisi ja et ühelgi vanemal pole õigust lapsi vaimselt traumeerida, vastasel juhul tuleb neilt vanemlikud õigused ära võtta. Nimetatud põhimõtte sõnastas hiljem erisättena NSVLi juristide ühendus „Nõukogude seadus”.⁸⁴⁶

J. Kanter kohtus 15. oktoobril 1962 piiskop Aleksiusse ja märkis, et alaealise ristimine ja armulaual käimine on mõeldamatu mõlema vanema nõusolekuta. Piiskop Aleksius ei lubanud esialgu midagi, soovis konsulteerida kirikuvalitsusega ja lubas teema juurde tulevikus tagasi tulla.⁸⁴⁷ J. Kanter saavutas selles küsimuses vaid osalist edu. Vastavalt piiskop Aleksiusse ettekirjutusele võidi edaspidi lapsi ristida mõlema vanema nõusolekul ja sünnitõendi alusel.⁸⁴⁸ Nõudmist tuletas esikarjane vaimulikele ka hiljem ringkirjaga meelde.⁸⁴⁹

Kui J. Kanteril ei õnnestunud mõjutada piiskop Aleksiusse kehtestama vanemate juures- ja nõusoleku eeltingimust seoses laste armulaual käimisega, tegi ta ettepaneku lahendada küsimus patriarhi kaudu, kes võiks kitsenduse kõigis piiskopkondades ringkirjaga kehtestada.⁸⁵⁰ Siinkirjutajale pole teada, kuidas VÕKN hiljem toimis. Leidus piiskopkondi, kes volinike survele piirangu kehtestasid. Nt A. Fedotovi andmeil

---

⁸⁴⁴ ERA R-1961–2s–45, lk 130–134. G. Karpov P. Kapitonovile, nr 426/c, 29.08.1959.

⁸⁴⁵ Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Том восьмой. 1959–65. Москва, Издательство политической литературы, 1972, lk 442.

⁸⁴⁶ Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, 1999, lk 383; vrd Davis, Nathaniel. A Long Walk to Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy. Oxford, Westview Press, 2003, lk 41.

⁸⁴⁷ ERA R-1961–1–112, lk 87. J. Kanter V. Furovile, 16.10.1962. J. Kanter kirjeldab piiskop Aleksiusse reaktsiooni (siinkirjutaja tõlge): Tundsin, et see jutt ei meeldi piiskopile. Ta ütles, et küsimus on oluline ja arvas, et kuna tegemist on väga delikaatse asjaga, ei saa kirikus avalikult teatada sellest keelamisest ega riputada üles keeluteateid. Seejärel ta ütles, et uurib Moskvast, kuidas küsimust mujal lahendatakse. Tulevikus ta lubas tulla selle teema juurde tagasi.

⁸⁴⁸ ERA R-1961–1–123, lk 26. Eesti Piiskopkonna Valitsuse ringkiri Eesti piiskopkonna koguduste esipreestreile, nr 1, 10. aprill 1963.

⁸⁴⁹ ERA R-1961–1–123, lk 87. Piiskop Aleksius koguduste esipreestreile, nr 2, 14.11.1963.

⁸⁵⁰ ERA R-1961–1–112, lk 88. J. Kanter V. Furovile, 16.10.1962.

piirati laste armulaua käimist 1965. a septembris Ivanovo piiskopkonnas, kus metropoliit Antoni (Kroteviš) saatis vaimulikele ringkirja, mis lubas lastele armulauaande jagada üksnes vanemate juuresolekul.⁸⁵¹ Taolisele praktikale teistes piiskopkondades viitab ka preestrite Nikolai Echlimani ja Gleb Jakunini protestikiri 13. detsembrist 1965.⁸⁵² Lõpetuseks olgu öeldud, et samal ajavahemikul viidi ENSV koolidesse ateismi aluste õpetamine, et teha õpilastest religioosse ideoloogia leppimatud vastased.⁸⁵³

Peatüki kokkuvõte

Kokkuvõttes võib öelda, et Eesti Õigeusu Piiskopkonna üldseis halvenes a-il 1962–1964 oluliselt: kasvas riigimaksude ike, algas koguduste massiline sulgemine, tavanähtuseks muutus usklike diskrimineerimine. N. Hruštšovi religioonipoliitika sanktsioonid sundisid uut piiskopkonna esikarjast Aleksiusi otsima aktiivsemalt finantsolukorra parandamise vahendeid. Piiskop palus ringkirjades piiskopkonna valitsuse ülalpidamiseks rohkem annetada ja protestikirjades volinikule – tühistada nt kirikute kindlustusmaks.⁸⁵⁴

Piiskop Aleksius taastas piiskopkonna valitsusorgani, andis kogudustele võimaluse pühitseda kirikupühi koos Läänemaailmaga, keskendus nõukogude-patriootilistele aktsioonidele, elavdas uskkondade suhteid. Loetletud aktsioone võimaldasid piiskopi ladus koostöö volinikuga ja kõrge ametipost Moskva patriarhaadi väliskiriklike suhete osakonnas. Aleksius kasutas oma saavutusi trumbina suhetes võimuesindajatega, et õigustada nt Kuremäe kloostri ja Tallinna Aleksandri peakiriku allesjätmist.

---

⁸⁵¹ Федотов Алексей. Русская Православная Церковь в 1943–2000 гг.: внутрицерковная жизнь, взаимоотношения с государством и обществом. Иваново, Ивановский государственный университет, 2005, lk 271; http://www.krotov.info/history/20/1990/ivanovo_00.htm

⁸⁵² Echliman, Nicolas, Yakounin, Gleb. Lettre ouverte a Sa Sainteté le Très Saint Patriarche de Moscou et de tout la Russie Alexis. – Istina, nr 4, 1965–1966, lk 409–410; vrd Echliman, Nicolas, Yakounin, Gleb. Open Letter to His Holiness Patriarch Alexis of Moscow. A Cry of Despair from Moscow Churchmen. New York, Published by Synod of Russian Orthodox Church of Russia, 1966, lk 15–16.

⁸⁵³ Purre, Arnold. Nõukogude propaganda. – Eesti saatuseaastad 1945–60. 3. kd. Stockholm, EMP, 1965, lk 109.

⁸⁵⁴ ERA R-1961–1–116, lk 51. Piiskop Aleksiusi ringkiri koguduste juhatustele, 16.3.1962; vrd ERA R-1961–1–135, lk 23. Aleksius J. Kanterile, 24.1.1964.

Kuid piiskopil ei õnnestunud siiski vältida kirikute massilist sulgemist ning vaimulike ja koguduste maksukoormuse hüppelist kasvu. Maakoguduste elu allasurutud õhustikku edastab tabavalt nt Leisi koguduse preester A. Särel: "Koguduse elu /---/ on nõrgendatud igal pool alalise ja pideva propaganda tulemusena; ajakirjanduse, raadio, meie endi kulul ja riigisummade arvel palgaliste ja ka palgata tohtu arvu propagandistide „vaevaga” tehtud töövili. /---/ Kus siis võrdõiguslik usuvabadus? /---/ Minu isiklik seisukoht: meie Nõukogude riigi kulul tehtav alatu propaganda – Jumala, kiriku j.n.e. meie õigeuskliku olemasolu vastu on küll käegakatsutavalt suur ülekohus, kõige alatuma laimu ja teotamisega, kuid teatavate pingutustega võib veel aastaid kogudust-kirikut alles hoida.”⁸⁵⁵

Piiskopkonna ja riigi suhetes joonistusid a-il 1962–1964 välja järgmised muutused. Esiteks, uus volinik alustas pärast ametisse määramist suurema hooga piiskopkonna struktuuri finantsilist ja majanduslikku lõhkumist, mida tollal nimetati võitluseks usukultusalase seadusandluse rikkumise juhtumitega. Teostati õigeuskoguduste viimaste abihoonete võõrandamine, üle 20 kiriku ja kabeli vägivaldne sulgemine ning kindlustusmaksu tõstmine. Erilise panuse andis J. Kanter ateistlikku propagandasse, nõukogude tavandite juurutamisse, ajakirjanduse usuvastastesse rünnakutesse ja kontrollkomisjonide võrgustiku loomisse. Kehtestati kirikukellade helistamise ja lasteristimise piirangud. Kohalik võim ja kontrollkomisjonid said täieliku meelevalda teostada kogudustes revisjoni, kontrollida aruandlust ja jälgida vaimuliku tegutsemise kooskõla usukultusalase seadusandlusega. Lihtsamalt öeldes – sekkumine piiskopkonna vaimulike töösse ja kontrollimine muutusid igati legaalseks tegevuseks.

Huvitav on märkida, et J. Kanteri usuvastaste aktsioonide lööktöötempo tegi ettevaatlikuks isegi Moskva juhtkonna. Näiteks nõudis VÕKNi esimees V. Kurojedov märtsis 1963 J. Kanterilt piiskopkonna vaimulikele rakendatava administreerimise (hoiatused ja arvelt maha võtmised) lõdvendamist.⁸⁵⁶

---

⁸⁵⁵ A. Särel F. Kadarikule, 24.12.1960. Nummerdamata kiirkõitjakaustas „Saare-Hiiu praostkonna sissetulnud kirjad” (1953–1962) EAÕK Kuressaare koguduse arhiivis.

⁸⁵⁶ ERA R-1961–2s–55, lk 80. V. Kurojedov J. Kanterile, 14.03.1963.

KOKKUVÕTE

Käesolev doktoriväitekiri käsitles Nõukogude religioonipoliitika mõju poststalinistlikul aastakümnel Moskva patriarhaadi Eesti Õigeusu Piiskopkonnale. Tegemist oli perioodiga, mis kujutas uut lehekülge okupeeritud Eesti õigeuskirikuga ja nõukogude võimu suhetes. Väitekiri hindas õigeuskirikuga näitel kriitiliselt nõukogude usupoliitika tugevnevat survet ning püüdu piirata, laostada ja lüüa Eesti usuelu. Kõige rohkem avaldus nimetatud tendents N. Hruštšovi võimu tippajal a-il 1958–1964.

Uuritav kümnend eristub Eesti Õigeusu Piiskopkonna ajaloos ebastabiilsena, sest võõrvõimu survele tuli kiriku liikmeil läbi elada erinevaid faase. Perioodi ei saa vaadelda ühtsena juba seepärast, et tegutseda tuli väga muutlikus religioonipoliitilises õhkkonnas: kord elati terrori ja küüditamiste hirmus, seejärel aga oht vähenes ja olukord rahunes. Põhjuseks oli üldine Nõukogude religioonipoliitika, mis pärast J. Stalini surma 1953. a korduvalt muutus, kord lõdvenes, kord jälle jäigastus. Poststalinistliku aastakümne religioonipoliitika tõuse ja mõõnu suunasid muudatused NSVLi võimuladvis, üleminek stalinistlikult totalitaardiktatuurilt N. Hruštšovi ainuvalitsevale parteiparaadile. Pole vaja kuigi tähelepanelikku silma ega sügavat analüüsimisvõimet tuvastamiseks, et võimu järk-järgulise koondumisega parteiparaadi kätte ja kommunistliku ideoloogia tugevnemisega kaasnes ka usuvastase surve kasvamine.

Millised põhimuutused toimusid tolleaegses Eesti piiskopkonnas ja mil määral tingis neid Nõukogude võim? Teema lähem tundmaõppimine andis käesoleva töö autorile detailse pildi Nõukogude religioonipoliitika dünaamikast ning võimaldas rekonstrueerida järgmisi perioode ja rõhuasetusi Nõukogude võimu ja Eesti piiskopkonna suhetes.

A-il 1954–1955 oli Nõukogude religioonipoliitikal Eesti piiskopkonnale nõrk mõju, mis piirdus peamiselt põllumajandus- ja lihasaaduste müüginormi kehtestamisega vaimulikele ning mõningatesse nõukogude-patriootilisse aktsioonidesse kaasamisega. Religioonipoliitika muutmise eelprooviks tuleb pidada 1954. a suve, mil Kremli püüti ebaõnnestunult teostada kannapööret, kuid võimuvõitluses jäi peale leebem suund (G. Malenkov, V. Molotov, N. Bulganin). Selle tulemusena tühistati 1954. a novembris

NLKP KK usuvastane määrus. Kolmekuuline jäik usupoliitika ei avaldanud piiskopkonnale suuremat mõju.

Nõukogude võimu usupoliitika sulatuuled muutusid Eesti piiskopkonnas märgatavaks alles 1955. a teisel poolel. Kiriku ja riigi suhete liberaliseerimine aktiveeris piiskopkonna usuelu ja kosutas majanduslikku seisut. Lõppes piiskopkonna kaugjuhtimine ajajärk, sest 1955. a jaanuaris taastati piiskopkonna juhtimisorgan – EPN. Voliniku suhted piiskopkonnaga olid eestkostvat laadi, piirdudes usuelu statistilise jälgimisega. Kuigi ENSV võim aktsepteeris formaalselt Moskva religioonipoliitika liberaliseerimist, siis koguduste ja kohaliku võimu suhteid see enamasti ei puudutanud, põhjustades mõningaid konflikte.

Parteisisene võitlus NSVLi tippešelonides ning sellest tingitud sise- ja välispoliitilise olukorra komplitseerumine lükkasid a-il 1956–1957 usuasjad tagaplaanile. Kohalik volinik püüdis religioonipoliitika liberaliseerimisega sammu pidada ja lähtuda Eesti piiskopkonnaga suheldes 1954. a novembrimäärusest, mis kaitses usuvabadust ja nõudis vulgaarateistlikust propagandast loobumist.

Nõukogude võimu leebust kiriku vastu tõestab näiteks, et 1957. a laiendati Eesti Õigeusu Piiskopkonna kirikuteenijatele pensioniõigus. Aastad 1956–1957 kujunesid Eesti piiskopkonnale hingetõmbeajaks: represseeritud vaimulikud tulid kodumaale tagasi, piiskop Joann külastas kogudusi tihedalt, püüti uuesti avada varem suletud kogudusi, eesti vaimulikud seisis leeritraditsiooni ja uue kalendri eest. Piiskopkonna sõltumatust riigivõimust kinnitab samuti vähene kaasatus nõukogude-patriootiliste aktsioonidesse.

1957. a lõpus hoogustus NLKP juhtkonna võimuvõitlus taas. Võim koondus N. Hruštšovi kätte ja aktiivne ideoloogiatasandi reformimine lõpetas kiriku ja riigi senised liberaalsed suhted. Varasem poliitika tembeldati vääraks ja alustati stalinistliku usukultusalase seadusandluse süstemaatilist karmistamist.

Esimeseks sammuks kohalikul tasandil oli ENSV ajakirjanduse rakendamine ateistliku propaganda tõhustamise teenistusse. Teiseks, vahetati välja VÕKNi ja UNi kaader ning muudeti nende töösuundi. Kolmandana võeti sihikule kiriku majanduselu laostamine NSVL MNi 1958. a oktoobrimääruste abiga.

Volinik peatas koguduste (nt Tiirimetsa ja Mõnnuste) taasavamise ja alustas Moskva käsul hoopis likvideerimisega. Alates 1960. a omandas sulgemine sihipärase ja vägivaldse ilme.

Kuidas religioonipoliitika kannapööre a-il 1958–1961 Eesti piiskopkonnas avaldus? Esimese hoobi andsid ajakirjanduse rünnakud vaimulike ja usklite vastu ning preestrite ususalgamised ja ameti mahapanekud. Teiseks, Nõukogude maksupoliitika kitsendused halvendasid piiskopkonna üldist majandusseisu. Kolmandaks, Moskva nõudmisel hakkas volinik kogudusi sulgema. A-il 1958–1961 likvideeriti kolm kogudust, kaks palvemaja ja Tallinna Kuremäe abiklooster. Sellele lisandusid mitmesugused täiendavad piirangud, nt pühapaikade ja pühade esemete austamise keelamine. Õgvendamisaktsioonidest pälvib enim tähelepanu 1961. a teostatud kogudusereform, mis eraldas vaimulikud koguduste finants- ja majandustegevusest. Kujunenud olukord õhutas vaimulike rahulolematust piiskop Joanniga usuvastase surve peatamisel. VÕKN asus omakorda revideerima volinik P. Kapitonovi tegevust. Mõlemad asjaolud viisid nii piiskopi kui voliniku väljavahetamiseni võimu silmis edumeelsemate piiskop Aleksius ja volinik J. Kanteri vastu.

Usuvaenamine intensiivistus eriti a-il 1962–1964. Kõik eelneval neljal aastal välja töötatu ja järgi proovitu sai nüüd juriidilise vormi ja muutus legaalseks. Lihtsamalt öeldes, reformitud usukultusalast seadusandlust kasutati koguduste ellu sekkumiseks ning vaimulike ja koguduseliikmete kontrollimiseks.

Uus volinik J. Kanter võttis Eesti piiskopkonnas äärmiselt kirikuvastase suuna. Tema deviisi võib sõnastada järgmiselt: kehtestada totaalne kontroll, piirata usuelu ja laostada selle majanduslikud alused. Loosungi teostamist alustati võitlusega usukultusseaduse kuritarvituste vastu, toetati igakülgsest usuvastast propagandat, leiti sellele uusi vorme (nt nõukogude tavandite juurutamine), võeti luubi alla piiskopkonna kõik tegevusvaldkonnad. Sel perioodil muutus igapäevaseks kaadripoliitikasse sekkumine ning kirikuteenijate ja usklite korralekutsumine arvelt mahavõtmise, ähvardamise või muude meetmetega.

Loosungi elluviimise teiseks etapiks ENSVs sai õigeuskirikute massiline sulgemine, koguduste kindlustusmaksu peaaegu kümnekordistamine 1963. a ja usuvastased rünnakud ajakirjanduses (vulgaarateistlikud vested, vaimulike mainet mustavad ja usutundeid pilkavad artiklid jms). Mida ülaltoodud usuvastase turmtulega

saavutati? Näiteks likvideeriti sel perioodil 19 õigeuskogudust ning viis kabelit ja palvelat, mis moodustab 74% kümnendil suletud pühakodadest. Samuti vähenesid oluliselt piiskopkonna usutalituste näitajad (ristimised, laulatused ja matused). Piiskopkonna halvenenud majandusseis sundis piiskop Aleksiust paluma kogudustelt suuremaid annetusi piiskopkonnaavalitsuse kulude katteks.

Väitekiri täitis oma eesmärgi – käsitleda süstematiseeritult ja taustaga suhestatuna Nõukogude religioonipoliitika rakendamist Eesti Õigeusu Piiskopkonnas a-il 1954–1964 ning rööbiti sellega muutusi ja reaktsioone kasvavale võimurvale.

Väitekiri jõudis püstitatud uurimisülesandeid lahendades järgmiste tulemusteni.

1. Eesti piiskopkonna halduskorralduse ja vaimulikkonna koosseisu muudatused olid tingitud järgmistest nõukogude religioonipoliitika pöördelistest etappidest:
  - 1954. a kujundati välja uus religioonipoliitiline kurss;
  - a-il 1955–1957 elavnes usuelu leebema poliitika tingimustes;
  - a-il 1958–1961 järgnes karmima usupoliitika periood, kui tõhustati ateistlikku propagandat ning seati koguduste tegevusele mitmesuguseid majanduslikke jm piiranguid;
  - a-il 1962–1964 võeti kurss kiriku ja religiooni lõplikule likvideerimisele.
2. Eesti piiskopkonna halduskorralduses ja vaimulikkonnas toimunud muutuste kohta on võimalik küllaltki täpselt öelda, milliseid tingis Nõukogude religioonipoliitiline surve ja milliseid mitte. Ametliku surve tõttu muutus piiskopkonna võimule lojaalne valitsus 1950. a-te lõpus omamoodi poliitiliseks töövahendiks või abijõuks usukultusalaste piirangute ja kitsenduste täideviimisel. Võimust sõltumatult kujunesid nt eesti vaimulike erimeelsused ametliku liiniga kalendrireformi ja leeritraditsiooni legaliseerimise küsimustes 1950. a-te keskel.
3. Kohalikul võimul ja VÕKNi volinikul oli piiskopkonna tegevusele otsustav mõju. Volinik oli usupoliitika juhtfiguur ja ateistliku propaganda teostaja. Volinik tegeles religioonipoliitilise kontrolli ja piirangutega eriti aktiivselt 1950. a-te lõpus. Varasemal perioodil olid tema põhifunktsioonideks piiskopkonna statistiline jälgimine ja seadusega kooskõlas oleva tegevuse võimaldamine. Piiskop koos keskvalitsusega olid juhtnööride ja kitsenduste vaikivaiks teostajaiks. Põhiprobleemiks oli piirangute rakendamine nn rohujuure ehk koguduste tasandil, mitte niivõrd suhted piiskopkonna keskvalitsuse ja volinikuga. Võim omakorda

korraldas järelvalvet piirangute rakendamise üle koguduste tasandil, mis on hästi jälgitav nt koguduste pealesunnitud likvideerimise protsessis.

4. Seoses piiskopkonna kontrollimise mehhanismide loomise ning kirikuvaenamise vormidega selgus, et liberaliseerimis- ja sulaprotsessid osutusid lühiajaliseks – vaid aastad 1956–1957. Seetõttu võib poststalinistliku kümnendi religioonipoliitika mõju Eesti piiskopkonnale nimetada pigem halladeks kui sulaks. A-il 1958–1964 kasvas administratiivne surve, kogudusi likvideeriti vägivaldselt, vaimulikkond vähenes drastiliselt. Kuigi kirikule tungiti peale läbimõeldult ja süstemaatiliselt, oli ka tagasilööke, nt äge vastasseis kontrollkomisjonidele 1963. a.

Kõrvutades uuritud ajavahemikku eelneva ja järgnevaga, ilmned religioonipoliitika rõhuasetustes järgmised erinevused:

1. Põhierinevus stalinistliku religioonipoliitikaga seisneb selles, et N. Hruštšovi võim ei käsitelnud õigeuskirikut enam luteri kiriku mõju vähendamise vahendina, vaid hakkas seda pidama teiste kirikute ja usuliitudega samaväärseks ideoloogiliseks vastaseks, kellele polnud kohta peatses kommunistlikus ühiskonnas.
2. Poststalinistliku religioonipoliitika mõju ei piirdu ainult vaadeldud ajastuga, vaid on oluline ka stagnatsiooni mõistmiseks ja hindamiseks. Kuigi ateistlik ideoloogia jäi põhijoontes ametlikult püsima ka järgnevail aastakümneil L. Brežnevi võimu ajal, ei teostatud seda enam sarnase lööktempo ja agressiivsusega nagu a-il 1958–1964.
3. 1960. a-te esimesel poolel ilmned esimesed mõrad ja tagasilöögid valitsevas religioonipoliitikas. 1960. a keskel tekkisid Moskva patriarhaadis dissidendid (nt preestrid Gleb Jakunin ja Nikolai Eschliman), kelle protestihääled seadsid ka Läänes kahtluse alla kommunistliku võimu kuulutatud usuvabaduse NSVLis.
4. Kohalikul tasandil võis ametliku religioonipoliitika esimesi ebaõnnestumisi märgata juba 1963. a. Näiteks osutus usukultusalase seadusandluse järelvalveks loodud kontrollkomisjonide töö mitmes rajoonis ebatõhusaks ja VÕKNi esimees nõudis J. Kanterilt seetõttu vaimulike administreerimise pehmemdamist.

Käesoleva väitekirjaga esitatud ülevaade pole kaugeltki ammendav, et mõista Eesti poststalinistliku aastakümneni usumaastiku kõiki tahke. Seetõttu vajavad edasist uurimist nt järgmised teemad: Eesti piiskopkonna ajalugu Moskva patriarhaadi arhiivis, õigeusupraostkondade ja -koguduste ajalugu kõnealusel perioodil, piiskopkonna mitteametlik ajalugu tavausklike mälestuste kogumise ja analüüsimise kaudu. Need lisandused avaksid Eesti piiskopkonna ja nõukogude võimu suhete uusi tahke ning lubaksid neid põhjalikumalt ja täpsemalt tundma õppida. Puudus on ka Eesti kõiki ikestatud kirikuid ja usuliite käsitlevast, ulatuslikumast võrdlevast uurimusest, mis omakorda aitaks vastata mõnevõrra retoorilistele küsimustele võõrvõimu kirikupoliitika rollist Eesti ühiskonna sekulariseerumisel ning tänase usumaastiku ja suhteliselt nõrga institutsionaalse usklike seostest.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

1. Arhiiviallikad

1. 1. Arhiivimaterjalid

EAA – Eesti Ajalooarhiiv

Fond 1655 – Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Sinod (1917–1945)

Fond 1883 – EAÕK Emmaste kogudus

Fond 1941 – EAÕK Laatre kogudus

Fond 5355 – EAÕK Sinod eksiilis

Fond 5271 – EAÕK Võru praostkond

EAÕK Kuressaare koguduse arhiiv

Nummerdamata kiirkõitjakaustad:

Saare-Hiiu praostkonna sissetulnud kirjad (1953–1962)

Saare-Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad (1953–1962)

EAÕK Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiiv

Pärnu Issandamuutmise koguduse nõukogu protokolliraamat 03.01.1935–12.10.1967.

EAÕK Tartu Jumalasünnitaja Uinumise peakiriku koguduse arhiiv

Протокольная книга (1945–1974)

EAÕK Valga praostkonna arhiiv

Nummerdamata kaust pealkirjaga "Sissetulnud kirjad. Valga Peakiriku Kogudus" (1956–1959)

ERA – Eesti Rahvusarhiiv Riigiarhiiv

Fond 1356 – Riigikohus (1919–1940)

Fond R-1 – Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu (1940–1992)

Fond R-3 – Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidium (1940–1992)

Fond R-1961 – NSVL Ministrite Nõukogu j.a. Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu Volinik Eesti NSVs (1944–1966)

Fond R-1989 – NSVL Ministrite Nõukogu j.a. Usuasjade Nõukogu Volinik Eesti NSVs (1946–1966)

Fond R-2338 – Eesti Vabariigi Riiklik Arhiiviamet (1940–1996)

ERAF – Eesti Riigiarhiivi Filiaal

Fond 1 – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

GARF – Vene Föderatsiooni Riiklik Arhiiv

Fond R-6991 – Совет по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров СССР (tõlkes Ministrite Nõukogu j.a. Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu)

SM – Saaremaa Muuseum

Fond 10237 – 21. Kuressaare apostlik-õigeusu koguduse nõukogu protokolliraamat 14.04.1929–12.01.1964

SMA – Siseministeeriumi usuasjade osakonna arhiiv

Toimik nr – 8 EAÕK Kuremäe (Pühtitsa) abiklooster

Toimik nr – 11 EAÕK Aruküla kogudus

Toimik nr 75 – EAÕK Mõnnuste kogudus

Toimik nr 97 – EAÕK Mustvee Kolmainu kogudus

Toimik nr 109 – EAÕK Helme-Tõrva kogudus

Toimik nr 115 – EAÕK Suislepa Jekaterina kogudus

TLA – Tallinna Linnaarhiiv

Fond R-1 – Tallinna Linna Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomitee (1940–2000)

1. 2. Käsikirjad

Беренс, Владимир. Историко–статистическое описание церквей и приходов Северо-Западных епархий. Эстонская епархия. Составил Владимир Беренс. Tallinn, 1974. Masinakirjakoopia Eesti Ajalooarhiivis.

Kaljukosk, August. Õigeusu kirikutes (kogudustes) teeninud vaimulikkude nimekiri. Tallinn, 1975. Masinakirjakoopia Eesti Ajalooarhiivis.

Kaljukosk, August. Eestis teeninud õigeusu vaimulike kataloog. 1.–2. kd, Tallinn, 1989. Käsikiri EAÕK keskuses

Ümarik, Joann. Elutee. 1.–2. kd. Tallinn, 1983. Masinakirjakoopia EAÕK Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis

2. Publitseeritud allikad

Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 4. osakonna tööst 1. IV 1954–1. V 1955 ja 1955. a. – Ad Fontes, nr 6, 1999.

Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 3. osakonna tööst 1958. a. – Ad Fontes, nr 14, 2005.

Arumäe, August. Hiiobi õnnistus: mälestused. Tallinn, Eesti Kirjandusmuuseum, 2005.

Apostlik-õigeusuliste eestlaste kalender 1947. Tallinn, Eesti Piiskopkonna Valitsuse väljaanne, 1946.

The Autonomous Orthodox Church of Estonia: Aproche historique et nomocanonique. Koostanud Grigorios D. Papathomas ja Mattias Palli. Thessalooniki, Editions Epektasis, 2002.

Deklaratsioon maa kuulutamisest kogu rahva omanduseks. – Riigi Teataja, nr 77, 23. juuli 1940, artikkel 744.

Deklaratsioon pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise kohta. – Riigi Teataja, nr 77, 23. juuli 1940, artikkel 745.

Eesti NSV Kriminaalkoodeks: kommenteeritud väljaanne. Tallinn, Eesti Raamat, 1965.

Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koostanud ja toimetanud Enn Tarvel. Tallinn, Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002.

Эренбург, Илья. Оттепель. Москва, Советский писатель, 1954.

- История внешней политики СССР. Том второй. 1945–1975 гг. Москва, Наука, 1978.
- Hruštšov, Nikita. Desarmeerinime on tee rahu kindlustamisele ja rahvaste sõpruse tagamisele. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.
- Hruštšov, N. Kommunism – see on rahu ja rahvaste õnn. 1.–2. kd. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1963.
- Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Том восьмой. 1959–65. Москва, Издательство политической литературы, 1972.
- Laks, Johannes. Mälestusi eluteelt ja töömaalt. Toronto, Toronto Vabakoguduse Kirjastus, 1965.
- Maata ja vähese maaga talupoegade maaga varustamise määrus. – ENSV Teataja, nr 17, 2. oktoober 1940, artikkel 192.
- Marx, K. ja F. Engels. Religioonist. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1963.
- Materialen zur Aussenministerkonferenz in Genf. Bonn, Herausgegeben von Auswärtigen Amt, 1955.
- Нарвский Архиерей. Материалы к биографии епископа Нарвского и Изборского Павла (Дмитровского), впоследствии Ахриепископа Таллиннского и Эстонского. Составитель сборника Е. Ашихмин. Narva, Inforekt, 1997.
- На чаше весов. Эстония и Советский Союз, 1940 год и его последствия. Под редакцией Пеэтера Вареса и Ольги Журьяри. Таллинн, Евроуниверситет, 1999.
- Орлеанский, Н. Закон о религиозных объединениях РСФСР. Москва, Безбожник, 1930.
- Политика оккупационных властей в Латвии 1939–1991. Рига, Государственный Архив Латвии. 1999.
- Raid, Lembit. Tartu Ülikooli usuteaduskond 1632–1940. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 1995.
- Situation religieuse en U.R.S.S. Contribution eu dialogue avec les athées. Bruxelles, Editions du Foyer Oriental Chretien, 1965.
- Свет и тени „великого десятилетия“. Н. С. Хрущев и его время. Составили Л. А. Киршер, С. А. Прохвятилова. Ленинград, Лениздат, 1989.

Василий (Кривошеин), Архиепископ. Две встречи. Митрополит Николай (Ярушевич). Митрополит Никодим (Ротов). Санкт-Петербург, Сатись Держава, 2003.

Verfügungen und Mitteilungen des Metropoliten von Litauen und Wilna, Exarchem von Lettland und Estland. – Sergius, nr 1, 1944.

3. Kirjandus

Алексий, Патриарх. Православие в Эстонии. Москва, Православная Энциклопедия, 1999.

Altnurme, Riho. Die Beziehungen zwischen der Estnischen Evangelisch-Lutherischen Kirche und dem Sowjetstaat nach 1953. Im Räderwerk des "Real existierenden Sozialismus". – Kirchen in Ostmittel- und Osteuropa von Stalin bis Gorbatschow. Wallstein, 2003, lk 65–73.

Altnurme, Riho. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.

Altnurme, Riho. Erzbischof Jaan Kiivit (1906–1971). – Beiträge zur ostdeutschen Kirchengeschichte, nr 7, 2007, lk 82–92.

Altnurme, Riho. Foreign Relations of the Estonian Evangelical Lutheran Church as a Means of Maintaining Contact with the Western World. – Kirchliche Zeitgeschichte/Contemporary Church History, nr 19 (1), 2006, lk 159–161.

Altnurme, Riho. The Sovietization of the Estonian Evangelical Lutheran Church. – The Sovietization of the Baltic States. Edited by Olaf Mertelsmann. Tartu, Kleio, 2003. lk 187–195.

Beeson, Trevor. Prudence et courage. La situation religieuse en Russie et en Europe de l'Est. Paris, Éditions du Seuil, 1975.

Bordeaux, Michael. Opium of the people. The Christian religion in the U.S.S.R. London&Oxford, Mowbrays, 1977.

Conquest, Robert. Église orthoexe et État soviétique depuis la mort de Staline. – Istina, nr 4, 1970, lk 466–481.

Davis, Nathaniel. A Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy. Oxford, Westview Press, 2003.

- Dupuy, Bernard. Le playdoyer pour l'autonomie de l'Église orthodoxe d'Estonie de 1923 à aujourd'hui. – *Istina*, nr 1, 2004, lk 10–35.
- De Vries, Wilhelm. Kirche und Staat in der Sowjetunion. München, Verlag Anton Pussset, 1959.
- Федотов, Алексей. Реформа приходского управления и закрытие храмов в 1960-е годы. – *Исторический Вестник*, nr 1 (12), 2001, lk 158–165.
- Федотов, Алексей. Русская Православная Церковь в 1943–2000 гг.: внутрицерковная жизнь, взаимоотношения с государством и обществом. Иваново, Ивановский государственный университет, 2005.
- Gauchet, Marcel. Religioonist demokraatias: essee ilmalikkuse arengust. Tallinn, Loomingu Raamatukogu, nr 35/36, 2007.
- Гордун, Сергей. Русская Православная Церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии. – *Le Messanger*, nr 158, 1990, lk 82–142.
- Juhkam, Martin. Kirik kommunistliku diktatuuri ahelais. – *Eesti saatuseaastad 1945–1960*. 5. kd. Stockholm, EMP, 1968, lk 145–158.
- Jürjo, Indrek. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, ЕКР ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, Umara, 1996.
- Kaljukosk, A. Tallinna Kuremäe (Pühtitsa) abimunkla. – *Usk ja Elu*, 1999, nr 2 (95), lk 32–33.
- Кесккюла, У., Сооп, К. Куремяэский монастырь. Таллин, Ээсти Раамат, 1967.
- Kiivit, Jaan *sen*. Kaks nädalat Suurbritannias. – *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Aastaraamat*. Tallinn, Konsistooriumi väljaanne, 1956, lk 153–171.
- Kiivit, Jaan *sen*. Praostkondade sinodid 1956. a. – *EELK aastaraamat 1956*. Tallinn, Konsistooriumi väljaanne, 1956, lk 172–174.
- Kiivit, Jaan *sen*. Ülemaailmsel Rahuassambleel Helsingis 22.–29. juuni 1955. – *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Aastaraamat*. Tallinn, Konsistooriumi väljaanne, 1956, lk 95–112.
- Kuuli, Olaf. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–69. Tallinn, Ühiselu, 2002.
- Kolarz, Walter. Religion in the Soviet Union. London, Macmillan&Co Ltd, 1961.
- Leskinen, Jari, Silvast Pekka. Suljettu aika. Porkkala Neuvostoliiton sotilaallisena tukikohtana vuosina 1944–1956. Helsinki, Werner Söderström Osakeyhtiö, 2001.

- Mankusa, Zanda. Over the Iron Curtain: the Evangelical Lutheran Church of Latvia Meets the West. – *Journal of Baltic Studies*, nr 3, 2006, lk 313–335.
- Mitrohhin, Vassili; Andrew, Christopher. *Mitrohhini arhiiv. KGB Euroopas ja mujal läänemaailmas*. Tallinn, Sinisukk, 2002.
- Moskva patriarhaadi õigeusu kiriklik kalender 1959. aastaks Eesti NSV-s. Tallinn, Eesti piiskopkonna valitsus, 1959.
- Mägi, Arvo. *Kodumaine kirjanduselu. – Eesti saatuseaastad 1945–60. 6. kd.* Stockholm, EMP, 1972, lk 87–97.
- О преславного Чудесе... Исторический очерк о Псково-Печерском Свято-Успенском монастыре в XX веке. Свято-Успенский Псково-Печерский монастырь, 2004.
- Paul, Toomas. Leeri likvideerimise lugu. *Looming*, nr 4, 1996, lk 508–509.
- Pilli, Toivo. *Usu värvid ja varjud Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist*. Tallinn, Allika, 2007.
- Pilli, Toivo; Valk, Tõnis. Ühest ateistliku töö meetodist: evangeeliumi kristlaste-baptistide palvemajade ja koguduste sulgemine Eestis 1945–1964. – *Teekond teisenevas ajas: peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost*. Tartu, Kõrgem Usuteaduslik Seminar ja OÜ Sõnasepp, 2005.
- Rommel, Atko. *Ateismi ajaloost Eestis (XIX sajandi lõpust kuni a-ni 1989)*. Magistritöö. Tartu Ülikooli usuteaduskond, 2004.
- Paert, Irina. *Demystifying the Heavens: Religion and Khrushchev's anti-religious campaign, 1954–64. – Women in the Khrushchev Era*. Basingstoke, Macmillan Press, 2004, lk 203–222.
- Поспеловский, Дмитрий. *Русская Православная Церковь в XX веке*. Москва, Республика, 1995.
- Purre, Arnold. Nõukogude propaganda. – *Eesti saatuseaastad 1945–60. 5. kd.* Stockholm, EMP, 1965, lk 72–130.
- Purre, Arnold. Põllumajandus okupeeritud Eestis. – *Eesti saatusaastad 1945–60. 3. kd.* Stockholm, EMP, 1965, lk 18–79.
- Purre, Arnold. *Teine punane okupatsioon Eestis. Aastad 1952–1964. – Eesti saatuseaastad 1945–60. 3. kd.* Stockholm, EMP, 1965, lk 7–17.

- Пыжиков, А. В. Опыт модернизации советского общества в 1953–1964 годах: общественно-политический аспект. Москва, ЗАО Издательский дом Гамма, 1998.
- Raid, Lembit. Mida kõneleb Nõukogude seadusandlus usukultusest. – Kõsimused ja Vastused, nr 20, 1964, lk 19.
- Religion in the USSR. Edited by Robert Conquest. London, The Bodley Head, 1968.
- Salo, Vello. Riik ja kirikud 1940–1970. Rooma, Maarjamaa, 1974.
- Sild, Olaf, Salo, Vello. Lühike kirikulugu. Tartu, 1995.
- Сосковец, Любовь. Религиозные конфесии Западной Сибири в 40–60-е годы XX века. Томск, Томский государственный университет, 2003.
- Стецовский, Юрий. История советских репрессий. 2. Москва, Общественный фонд Гласность, 1997.
- Struve, Nikita. Les chrétiens en U. R. S. S. Paris, Édition du Seuil, 1963.
- Struve, Nikita. Rapport secret au Comité Central sur l'État de l'Église en URSS. Paris, Éd. Du Seuil, 1980.
- Sõtšov, Andrei. Eesti Õigeusu Piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–53. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.
- Sõtšov, Andrei. Eesti Apostlik-Õigeusu pagulaskiriku vaimulike kirjavahetus kodumaaga ja selle kajastumine EAÕK häälekandjas Jumala Abiga 1950. a-il. – Acta Historica Tallinnensia, nr 10, 2006, lk 178–192.
- Sõtšov, Andrei. Eesti Õigeusu koguduste likvideerimine Nikita Hruštšovi ajal aastail 1954–64. – Acta Historica Tallinnensia, nr 11, 2007, lk 115–130.
- Sõtšov, Andrei. Eesti õigeusu pagulaskiriku ja Moskva patriarhaadi Eesti piiskopkonna suhted aastail 1958–1966. – Acta Historica Tallinnensia, nr 10, 2006, lk 193–211.
- Суворова, И. Отношения между православной церковью Латвии и государством в 50-60-е годы XX столетия. – Православие в Латвии, 1: Исторические очерки. Сборник статей под редакцией А. В. Гаврилина. Рига, Балто-славянское общество культурного развития и сотрудничества, 1993, lk 75–91.
- Шкаровский, М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь. Москва, Общество любителей церковной истории, 2002.
- Шкаровский, Михаил. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва, Общество любителей церковной истории, 1999.

- Taubman, William, Hruštšov ja tema aeg. Tln, Varrak, 2006.
- Toon, Martin. EAÕK Kuressaare püha Nikolai koguduse ajalugu. Kuressaare, AS Terbo, 1997.
- Цыпин, Владислав. История Русской Церкви 1917–1997. Книга девятая. Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997.
- Чумаченко, Татьяна. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, Аиро-XX, 1996.
- Васильева, Ольга. Русская Православная Церковь и II Ватиканский собор: Факты. События. Документы. Москва, Лепта-Пресс, 2004.
- Vestlusi religioonist ja teadusest: populaarne õpik. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1964.
- Волокитина, Татьяна; Мурашко, Галина; Носкова, Альбина. Москва и Восточная Европа: Власть и церковь в период общественных трансформаций 1940–50 годов XX века. Москва, Российская политическая энциклопедия, 2008.
- Võõbus, Arthur. The Martyrs of Estonia. The Suffering Ordeal and Annihilation the Churches under the Russian Occupation. Stockholm, Estonian Theological Society in Exile, 1984.
- Õigeusu hingekarjased Eestimaal. Toimetanud Toomas Hirvoja ja Merike Pau. Tallinn, Püha Issidori Õigeusu Kirjastusselts, 2002.

4. Ajakirjandus

- Eesti Piiskopkonna Nõukogu Teataja 1947, 1956 (Tallinn)
- Eesti Piiskopkonna Teataja 1953–1955, 1958 (Tallinn)
- Eesti Päevaleht 1961, 1963–1964 (Stockholm)
- Eesti Õigeusu Piiskopkonna Teataja 1947, 1949, 1951 (Tallinn)
- Istina 1965–66 (Paris)
- Jumala Abiga 1958–1960 (Los Angeles)
- Kodumaa 1964 (Tallinn)
- Kolhoosi Küla 1958 (Vastseliina)
- Kolhoosi Tee 1955 (Kilingi-Nõmme)
- Küsimused ja Vastused 1964 (Tallinn)

Мир Православия 2006–2007 (Tallinn)
Молодежь Эстонии 1958 (Tallinn)
Нарвский рабочий 1964 (Narva)
Наука и религия 1961–1964 (Moskva)
Правда 1959 (Moskva)
Путь Социализма 1955 (Jõhvi)
Rõhja Kodu 1942 (Tallinn)
Rahva Hääl 1963 (Tallinn)
Советская Эстония 1959, 1963–1964 (Tallinn)
Журнал Московской Патриархии 1954–56, 1958–1962, 1964 (Moskva)
Võitleja 1964 (Toronto)
Võitev Sõna 1960 (Paide)
Usk ja Elu 1996 (Tallinn)
Õhtuleht 1946 (Tallinn)

5. Internetiallikad

К 100-летию со дня рождения владыки Василия (Кривошеина), архиепископа Брюссельского и Бельгийского
<http://infoart.udm.ru/magazine/zvezda/n12-20/vassilij.htm>

Resolution No 1378 „General and Complete Desarmement”
<http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/144/47/IMG/NR014447.pdf?>

Обзор Меморандумов и агентурных сообщений в следственных делах духовенства 1935–1940.
<http://sobor.narod.ru/doc/osipova/browse2.html>

Одинцов М.И. Вероисповедная политика советского государства в 1939–1958 гг.
<http://www.rusoir.ru/print/02/101/index.html>

Положение об управлении Русской Православной Церковью (31.1.1945)
<http://www.russkiysobor.ru/docs/3008/3022/>

6. Suulised teated

Hiiet, Innokenti. Suuline teade, 16.07.2006.

Kadarik, Feliks. Suuline teade, 16.09.2007, 21.10.2007 ja 22. 08. 2008.

SUMMARY

The Estonian Orthodox Eparchy under the Influence of the Soviet Religious Policies in 1954–1964

The aim of the present doctoral thesis is to examine the influence of the Soviet religious policies upon the Estonian Orthodox Eparchy during the post-Stalinist decade. This was a period, which witnessed changing relationships between the Orthodox Church in the occupied Estonia and the Soviet government. Using the Orthodox Church as an example, the current study evaluates the increase of the suppressions of the Soviet religious policies and their attempt to restrict, ruin and extinguish religious life in Estonia. This tendency became manifest most of all in 1958–1964, i.e., at the peak of N. Khrushchev's rule.

The decade under discussion becomes distinct in the history of the Estonian Orthodox Eparchy for its instability, because the church members had to undergo various dynamic phases due to the pressure of the foreign regime. Since the climate of the religious policies of these times was very fitful, it is impossible to regard the period as consistent: at times the fear of terror and deportation dominated, then the threat receded and the situation stabilized. Such instability was caused by the Soviet religious policies, which – sometimes easy and sometimes harsh – were changed repeatedly after the death of J. Stalin in 1953. This alternation, characteristic to the religious policies during the post-Stalinist decade, was influenced by the changes, which took place among the highest authorities in the USSR, and by the transition from Stalinist totalitarian dictatorship towards N. Khrushchev's single-party system. There is no need for a deeper insight and analysis to ascertain that the gradual concentration of the power into the hand of party's institutions and the strengthening of communistic ideology were accompanied by the increase of the antireligious suppression.

Which were the main changes in the Estonian Eparchy during the period under discussion and to which extent were these changes caused by the Soviet régime? Having immersed into the subject the author of the given thesis provides a detailed insight into the dynamics of the Soviet religious policies and enables, from the

pragmatic-genetic point of view, to reconstruct the following periods and also the accentuations of the relations between the Soviet authorities and the Estonian Eparchy.

In 1954–1955 the Soviet religious policies had only a weak impact on the Estonian Eparchy, being limited foremost on establishing the sale standards for agricultural and meat products for the parish priests and involving the clergy into some soviet-patriotic activities. The summer of 1954 is considered as a dramatic change in the religious policies, as in this period Kremlin's attempt to carry out a turnaround towards harshening the religious policies proved to be unsuccessful, since the milder orientation (G. Malenkov, V. Molotov, N. Bulagin) won the struggle for power. The incident resulted in abolition of the anti-religion decree of the Central Committee of the USSR in November 1954. The three-month-period of the harsh religious policies did not affect the eparchy seriously.

The warm winds causing „thaw” in the Soviet religious policies reached the Estonian Eparchy first in the second half of 1955. The liberalisation of the relations between the state and the Church enlivened the religious life of the eparchy as well as the economic climate. Due to the reconstitution of the administrative institution of the eparchy – the Council of the Estonian Eparchy, the era of the „remote-control” of the eparchy was brought to an end. Commissioner's relations with the eparchy could be described as a kind of patronage, being limited to collecting statistical data of religious practices. Though the authorities of the Estonian SSR formally accepted the liberal religious policies by Moscow, the same attitude was not really applied to the relations between the local authorities and the congregations and this, in turn, was a cause for some conflicts.

In 1956–1957 the issue of religion was shadowed by the consequences of the power struggle in the highest ranks of the Party in the USSR and the complications of the internal and external affairs, caused by the struggle. The local commissioner sought to go along with the liberalisation of the religious policies and, in relation to the Estonian Eparchy, to act according to the decree of November 1954, which defended the freedom of religion and called for the rejection of the vulgar, more aggressive atheistic propaganda.

The actuality, for example, that in 1957 the right for pension was extended also for Estonian Orthodox Eparchy's sacristans, provides proof for the lenience of the

Soviet régime towards the church. The years 1956–1957 were a period of respite for the Estonian Eparchy: the repressed clerics returned to their homeland; bishop Joann visited frequently the congregations; there were attempts to reopen the congregations, which had been closed earlier; the clerics stood up for the tradition of teaching catechism to young people and for the new calendar. Eparchy's independence from the governmental power during this period has also been confirmed by the eparchy's low involvement in the activities that were characterized by Soviet patriotism.

At the end of 1957 the power struggle of the leading party members of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) escalated anew. The power was concentrated into the hands of N. Khrushchev and the active reformation of the official ideology brought the former, liberal relations between the Church and the state to an end. The earlier policies were declared null and void, and systematic harshening of the Stalinist legislation applying to the religious cult was taken up.

The first step towards the implementation of these changes at the local level was to engage the media of the Estonian SSR in upgrading the atheistic propaganda. The second step contained the replacement of the collective of the Council for Russian Orthodox Church Affairs (CROC) and of the Council of Religious Affairs and also a change in the attitudes of these institutions. The third step was to ruin the economic life of the Church by means of the decree of the Council of Ministers of the USSR of October 1958.

The commissioner cancelled the reopening of the congregations (e.g. Tiirimetsa and Mõnnuste). Furthermore, acting on orders of Moscow, he began with the liquidation of the congregations. Since 1960 the liquidation acquired a determined and violent character.

How was the change of the religious policies in 1958–1961 manifested in the Estonian Eparchy? The first percussion was caused by media's attacks towards clerics and believers, as well as by the clerics who became apostates or quit their vocation. Secondly, the restrictions of the Soviet fiscal policy aggravated the economic situation of the eparchy generally. Thirdly, pursuant to the orders from Moscow, the commissioner shut down the congregations. In 1958–1961 there were deregistered three congregations, two prayer houses and the Kuremäe monastery representation in Tallinn. Furthermore, there were several additional restrictions, e.g. ban of pilgrimages

to holy places and veneration of relics. From all of these administrative measures against the Church, the most noticeable is the congregation reform of 1961. This reform ordered the separation of clerics from the financial and economic activities of the congregation. The established situation instigated the clergy's discontent with Bishop Joann's activity in stopping the pressure against the religion. CROC, in turn, started to revise the activities of the commissioner P. Kapitonov. Both cases led to the replacement of the bishop and the commissioner by the bishop Aleksius (Ridiger) and the commissioner J. Kanter, who were more progressive in the authorities' point of view.

Intolerance towards religion gained strength especially in 1962–1964. Everything that was elaborated and given a trial during the previous four years now obtained a judicial form and became legal. In other words, the reformed legislation applying to the religious cult was used for interfering in the congregational life and to supervise the clergy and the members of the congregations.

The new commissioner J. Kanter held in his position a very strong view against the Church. His motto could be quoted as: to impose total control upon the Church members, to restrict the religious life, and to ruin its economic base. The realisation of this motto began with the campaign against the violation of the law applying to the religious cult. Furthermore, the propaganda against religion was fully supported and new forms were found for the propaganda, e.g. introducing Soviet ceremonies. Furthermore, all activities of the eparchy were under close control. In this period the interference with the Church's internal employment policies and deregistration, threatening and other methods to discipline the church members became a part of everyday life.

The second phase of the realisation of the motto aimed to the massive deregistration of the Orthodox Churches, as well as the almost tenfold increase of the insurance contribution for congregations in 1963, and further media's attacks against religion (e.g. articles, which denigrated clergy's reputation and satirized religious feelings). What was the result of these attacks? In this period, for example, 19 Orthodox congregations and 5 chapels were deregistered in the ESSR, i.e., 74% of the sanctuaries were closed in the given decade. Furthermore, the number of religious practices of the eparchy (baptisms, church weddings, funerals) decreased visibly. Due to the eparchy's

poor economic situation, bishop Aleksius had to ask for more donations from the congregations to cover eparchy's administrative charges.

This doctoral thesis has performed its task – to handle systematically, while taking into consideration the historical background, the influence of the Soviet religious policies upon the Estonian Orthodox Eparchy in 1954–1964, and in addition the changes and reactions to the authorities' growing suppression during the period under discussion. By solving the problems raised in the research questions, the following conclusions were drawn:

7. The changes in the administration of the Estonian Eparchy and in the personnel of the clergy were caused when the following radical steps were taken by the Soviet religious policies:
  - In 1954 a new direction of the religious policies was shaped;
  - In 1955–1957 the religious life became more vivid due to the milder religious policies, prevalent in this period;
  - In 1958–1961 a period of harshening followed, characterised by the atheistic propaganda and several economic and other restrictions for the congregations;
  - In 1962–1964 the route was set towards ultimate liquidation of the church and religion.
8. Concerning the changes in the Estonian Eparchy's administration and clergy, it is quite certainly possible to differentiate, which of these changes were caused by the suppression of the Soviet religious policies and which were not. In consequence of the official restraint, the administrative body of the eparchy, loyal to the authorities, became a kind of a political tool or assistant in the implementation of the restrictions applying to the religious cults at the end of the 1950-ties. Independent of the authorities and the official course, there were some differences in points of view of the Estonian clergy in the middle of the 1950-ties about the calendar reform and the legalization of teaching the catechism to young people.
9. The local authorities and the commissioner of the CROC had a crucial influence on the eparchy's activities. The commissioner was the leading figure in the religious policies and in implementing the atheistic propaganda. He dealt with the supervision of the religious policies and according restrictions in particular at the end of the 1950-ties. During the previous period his main functions were to observe the

eparchy statistically and to enable the activities in accordance with the law. The bishop and the central administration were reticent implementers of the guidelines and restrictions. The main problem was the exertion of the restrictions at the grass-root level, i.e., at the level of the congregations, and not that much at the level of the eparchy's administration and the commissioner. Bodies of power, in turn, organized control over the implementation of the restrictions at the level of congregation. This, for example, is well conspicuous in the forced liquidation process of the congregations.

10. In connection with the formation of the control-mechanisms and with different forms of hostility towards Church, it became evident that the liberalization and „thaw” processes were just short-term ones – covering only the years 1956 and 1957. Therefore, it would be more appropriate to call the influence of the Soviet religious policies on the Estonian Eparchy during the post-Stalinist decade rather „hoarfrost” than „thaw”. In 1958–1964 the administrative suppression increased, the congregations were shut down by force and the number of clerics decreased rapidly. Although the attacks against the Church were carefully planned and systematic, there were still some setbacks, e.g. due to the confrontation (that is – lack of interest) of the local administrative institutions in 1963 to form controlling commissions.

Comparing the time period under discussion with the previous and following ones, the following changes in the emphasis of the religious policies occurred:

- The main difference, compared to the Stalinist religious policies, lies in the fact, that N. Khrushchev's rule did not regard the Orthodox Church as means for decreasing the influence of the Lutheran Church anymore, but as being an ideological foe like all the other churches and religious unions, which had no place in the communist society.
- The influence of the post-Stalinist religious policies is not limited only to the period under discussion, but it also is important for understanding and evaluating the stagnation period. Though the main traits of the atheistic ideology officially dominated also during the following decades under the rule of

L. Brežnev, it had already lost its former force and aggressiveness it had had in 1958–1964.

- In the first half of the 1960-ties the first weaknesses and set-backs occurred in the prevalent religious policies. In the middle of the 1960-ties dissidents (like e.g. priests Gleb Jakunin and Nikolai Eschliman) appeared in the Moscow Eparchy and their calls for a protest reached also the Western world, where freedom of religion, as claimed by the USSR, was now regarded with suspicion.
- At the local level, the first failures of the official religious policies emerged already in 1963. The assignment of the commissions, which were formed to control the legislation applied to the religious cult, for example, turned out to be inefficient in several administrative units and the chairman of the CROC demanded J. Kanter to make the administration of the clerics easier.

The overview concerning the set of problems under discussion in this doctoral thesis is far from being exhaustive for understanding all the facets of the religious landscape in the post-Stalinist decade in Estonia. Therefore there are still several issues, waiting to be dealt with, like for example: the history of the Estonian Eparchy according to the archives of the Moscow Eparchy; the history of the Orthodox deaneries and congregations in the period under discussion; the unofficial history of the eparchy, reconstructed on the basis of collecting and analysing the memories of the ordinary believers. All these themes will introduce new facets in the relations between the Estonian Eparchy and the Soviet authorities and would allow us to explore these relations more efficiently. There should be done a more comprehensive comparative research concerning all the suppressed churches and religious unions.

РЕЗЮМЕ

Эстонская православная епархия в сфере влияния советской религиозной политики в 1954–1964 гг

В диссертации рассматривается влияние советской религиозной политики в постсталинское десятилетие на Эстонскую епархию Московского Патриархата. Данный период открывает новую страницу в истории отношений между Православной Церковью в оккупированной Эстонии и советской властью. Исследование дает на примере Православной Церкви критическую оценку росту давления советской религиозной политики с целью ограничить, подорвать и задуть религиозную жизнь в Эстонии. В наибольшей степени эта тенденция проявляется на пике хрущевской власти (1958–1964).

Постсталинское десятилетие в истории Эстонской епархии отличается нестабильностью. В это время под гнетом оккупационных властей духовенство и прихожане пережили ряд динамических этапов. 1954–1964 гг. невозможно рассматривать как единое целое уже потому, что действовать пришлось в изменяющихся религиозно-политических условиях: то под страхом усиливающегося террора и возможных репрессий, то во время спада этой опасности и, наконец, в мирный период. Причиной этого была советская религиозная политика, курс которой после смерти Сталина постоянно менялся, то ослабляясь, то ужесточаясь. Колебания постсталинской религиозной политики находились в зависимости от изменений в составе руководства СССР, которые проходили в атмосфере перехода от сталинской диктатуры к системе единоличной власти партийного аппарата под руководством Н. Хрущева. Не требует специального рассмотрения и глубокого анализа тот факт, что антирелигиозное давление возрастает в результате сосредоточения власти в руках партийной номенклатуры и жесткого насаждения коммунистической идеологии.

Какие основные изменения в Эстонской епархии произошли в рассматриваемый период и в какой степени они были вызваны советской властью? При ближайшем ознакомлении с темой удалось восстановить детальную картину динамизации советской религиозной политики и реконструировать

следующие периоды и их особенности в отношениях между советской властью и Эстонской епархией.

В 1954–1955 гг. воздействие советской религиозной политики на епархию было слабым и ограничивалось в основном установлением для духовенства обязательных поставок сельскохозяйственной и животноводческой продукции и вовлечением его в различные советские патриотические акции. «Генеральная репетиция» нового курса религиозной политики приходится на лето 1954 г., когда была сделана первая попытка его кардинального ужесточения, так как в борьбе за власть в Кремле взяли верх сторонники либеральной линии в этом вопросе (Г. Маленков, В. Молотов, Н. Булагин). В результате этого в ноябре 1954 г. антирелигиозное постановление ЦК КПСС от 7.VII.1954 г. было отменено.

Кратковременное (трехмесячное) ужесточение религиозной политики не оказало практически никакого влияния на местную епархию. Дуновение оттепели начинает ощущаться лишь начиная со второй половины 1955 г. Либерализация церковно-государственных отношений активизировала религиозную жизнь и стабилизировала экономическое положение епархии вследствие восстановления в январе 1955 г. Эстонского епархиального совета. Отношения уполномоченного по делам Русской Православной Церкви при Совете министров ЭССР с представителями епархии носили покровительственный характер, ограничиваясь статистическим обзрением религиозной жизни. Хотя власть Эстонской ССР формально акцептировала либерализацию религиозной политики Москвы, это не сказывалось в отношениях органов местной власти с приходами, что в свою очередь вызывало определенные конфликты.

Внутрипартийная борьба в высших эшелонах власти и вызванные ею внутри- и внешнеполитические осложнения сместили интерес к религиозным вопросам на периферию. Местный уполномоченный в своих отношениях с епархиальным начальством старался исходить из либеральной религиозной политики, основанной на постановлении ЦК КПСС от 10.XI.1954 г. («Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды»), которое защищало свободу вероисповедания и отказывалось от вульгарно-атеистической пропаганды. Мягкое отношение советской власти подтверждает предоставление государственной пенсии церковнослужителям епархии. 1956–1957 гг. в истории Эстонской

епархии можно назвать периодом «передышки». Возвращение репрессированных священников, участвовавшие посещения приходов епископом Иоанном (Алексеевым), стремление открыть ранее ликвидированные приходы и интенсивные попытки эстонского духовенства сохранить довоенную традицию «леэри» и использовать новый календарный стиль – так, в общих чертах, можно охарактеризовать главные события, происходившие в Эстонской епархии в эти годы. Относительную независимость епархии от власти подтверждает еще один факт: малая вовлеченность епархии в это время в проведение советских патриотических акций.

В конце 1957 г. вновь обостряется внутривластная борьба, в результате которой в государственном аппарате утверждается единоличная власть Н. Хрущева, а активная политика реформ в области идеологии прекращает либеральный курс в отношениях между государством и Церковью.

Главенствующий ранее подход в религиозно-политических вопросах провозглашается неверным, и начинаются систематические преобразования с целью ужесточить сталинское законодательство.

Первым сигналом нового курса на местном уровне послужило усиление атеистической пропаганды и подключение к ней прессы Советской Эстонии. Во-вторых, проводится замена в руководстве Совета по делам Русской Православной Церкви и Совета по делам религиозных культов, изменяется направление их работы. В-третьих, с целью подорвать экономическую основу церкви, Совет Министров СССР принимает октябрьские постановления 1958 г. Уполномоченный по делам РПЦ в Советской Эстонии приостанавливает открытие приходов в Типриметса и Мыннусте и инспирирует акцию по ликвидации «угасающих» приходов. Начиная с 1960 г. процесс ликвидации приходов епархии принимает насильственный характер.

Каким образом кардинальные изменения курса религиозной политики отразились на Эстонской епархии в 1958–1961 гг.? Первый удар был совершен по духовенству и верующим в виде антирелигиозных нападок местной прессы и отречения от веры и духовного сана некоторых священников. Во-вторых, изменения в налоговой политике государства ухудшили экономическую ситуацию епархии. В-третьих, по требованию руководства Совета по делам РПЦ в

Москве местный уполномоченный ликвидировал в 1958–1961 гг. три прихода, два молитвенных дома и подворье Пюхтицкого монастыря в Таллине. К этому можно добавить и другие проявления жесткого курса, например, акцию по ликвидации мест паломничества и поклонения святыням. Из подрывных мероприятий требует отдельного упоминания церковно-приходская реформа 1961 г., которая лишила духовенство права участия в финансово-экономической деятельности приходов. Сложившаяся ситуация усилила недовольство духовенства правящим архиереем, его пассивностью в противостоянии антирелигиозному давлению. Совет по делам РПЦ начал со своей стороны ревизию деятельности местного уполномоченного Павла Капитонова. В итоге в 1961 г. оба – епископ и уполномоченный – были заменены на более «прогрессивно» настроенных епископа Алексея (Ридигера) и уполномоченного Яака Кантера.

Преследования за веру становятся более интенсивными в 1962–1964 гг. Все, что до этого было выработано и в качестве эксперимента использовано, приобрело теперь юридическую форму и стало частью законодательства. Говоря проще, реформированное и ужесточенное законодательство о культурах стало активно использоваться для административного вмешательства в жизнь приходов и более строгого контроля над духовенством и прихожанами епархии. Новый уполномоченный Яак Кантер в работе с епархией стал придерживаться крайне жесткой антицерковной линии с целью создания системы тотального контроля над «церковниками», ограничения любыми способами религиозной жизни и полного разрушения ее экономических основ. Проведение этой линии началось в рамках «борьбы со злоупотреблениями» законодательства о культурах с использованием новых методов антирелигиозной пропаганды, например, таких, как насаждение советских бытовых обрядов и традиций. Под пристальным взглядом оказались все сферы жизни епархии, повседневным явлением стало вмешательство в кадровую политику епархиального управления, административное насилие над духовенством и верующими с помощью угроз снятия с регистрации, выговоров и других методов. Второй этап реализации этой линии был воплощен за счет массовой ликвидации сельских православных приходов, увеличения (в некоторых местах в 10-кратном размере) страховых платежей и налогов с церковных зданий, антирелигиозных нападок в прессе

Советской Эстонии (вульгарно-атеистические фельетоны, подрывающие репутацию духовенства и оскорбляющие религиозные чувства верующих статьи и т. п.) Каковы были результаты этих антирелигиозных атак? Так, например, в этот период было закрыто в Эстонской ССР 19 православных приходов, 5 приписных церквей, что составило 47 % из всех ликвидированных в постсталинское десятилетие приходов. Уменьшилось также количество треб (крещений, венчаний, отпеваний) в епархии. Ухудшение экономического положения вынудило епископа Алексея призвать приходы к увеличению пожертвований на нужды епархиального управления.

Таким образом, цель диссертации – систематическое исследование в соотнесении с историческим контекстом влияния советской религиозной политики на Эстонскую православную епархию в 1954–1964 гг. была достигнута. Параллельно с этим была рассмотрена реакция епархии на ужесточение религиозной политики властей.

В ходе решения исследовательских задач были сделаны следующие выводы:

1. Изменения в структуре епархии и составе духовенства состояли из следующих переломных этапов советской религиозной политики:
  - в 1954 г. был взят курс на изменение советской религиозной политики;
  - в 1957 г. в условиях либеральной политики религиозная жизнь епархии активизировалась;
  - в 1958–1961 гг. наступил период жесткой религиозной политики, во время которого усилилась атеистическая пропаганда, а деятельность приходов подверглась экономическим и некоторым другим ограничениям.
2. При анализе изменений, произошедших в епархии на институциональном уровне и среди духовенства возможно довольно точно определить, какие изменения инициированы советской религиозной политикой, а какие – нет. Из-за религиозного давления лояльное власти епархиальное управление трансформировалось в конце 1950-х гг. в своеобразный политический инструмент или вспомогательный орган для введения законодательных ограничений на церковно-приходском уровне. В разряд независимых от

властей проявлений можно включить расхождение с официальной линией епархиального управления эстонского православного духовенства в конце 1950-х гг. по вопросу календарной реформы и легализации традиции «леэри» – курсов катехизации для церковной молодежи.

3. В наибольшей степени влияли на жизнь епархии местные органы советской власти и местный уполномоченный по делам РПЦ. Последний являлся ключевой фигурой религиозной политики и руководил атеистической пропагандой. Активнее всего уполномоченный вводил ограничения и осуществлял контроль над епархией с конца 1950-х гг. Ранее его основной функцией являлось статистическое обозрение деятельности епархии и соответствие ее религиозной деятельности действующему законодательству. Епископ вместе с епархиальным управлением молчаливо исполняли предписанные уполномоченным инструкции. Местные органы властей осуществляли контроль за введением ограничений на церковно-приходском уровне, что прослеживается на примере навязанного властью процесса ликвидации приходов.
4. В связи с установлением механизма контроля и различными формами гонений на Церковь, выяснилось, что процесс либерализации и период хрущевской оттепели оказался в истории епархии кратковременным (1956–1957 гг.). Поэтому влияние религиозной политики на Эстонскую епархию в постсталинское десятилетие было бы правильнее назвать скорее заморозками, чем оттепелью. В 1958–1964 гг. значительно усиливается административное давление советской власти на Церковь, насильно закрываются приходы и стремительно уменьшается местное духовенство. Хотя гонения на епархию были систематическими и хорошо продуманными, имели место и «промахи», например, противодействие в 1963 г. образованию (или точнее – отсутствию интереса к образованию) комиссий по религиозному контролю над законодательством о культурах.

При сопоставлении рассматриваемого периода с предыдущим и последующим были обнаружены следующие различия в особенностях влияния религиозной политики на епархию:

- Главная особенность религиозной политики этого периода, по сравнению со сталинской политикой, заключается в том, что хрущевская власть не использовала больше Православную Церковь в качестве средства для ограничения влияния Лютеранской Церкви, но стала рассматривать епархию, как и другие религиозные объединения, в качестве идеологического противника, для которого не предусматривалось отдельного места в уже наступающем коммунистическом обществе.
- Влияние постсталинской религиозной политики важно также для понимания и оценки церковно-государственных отношений в период застоя. Хотя атеистическая пропаганда официально осталась в последующие десятилетия правления Л. Брежнева прежней, она все же не осуществлялась такими «ударными» темпами и с такой агрессивностью, как в 1958–1964 гг.
- В первой половине 1960-х гг. в официальной религиозной политике появляются первые трещины и «промахи». В середине 1960-х гг. в Московской патриархии появляются диссиденты (например, священники Глеб Якунин и Николай Эшлиман), протесты которых убавили на Западе уверенность в реальном существовании свободы вероисповедания в Советском Союзе.
- На местном уровне первые «прорехи» в религиозно-политическом курсе обнаруживаются уже в 1963 г., когда работа комиссий по контролю над законодательством о культах оказывается в некоторых районах крайне неэффективной, и Совет по делам РПЦ требует от Я. Кантера смягчения используемых административных мер по отношению к духовенству.

Данное исследование не ставило своей целью учесть все нюансы религиозной жизни в Эстонии в постсталинский период. За рамками исследования остались такие проблемы, как описание истории Эстонской епархии по источникам архивов Московской Патриархии, истории местных благочиний и отдельных приходов в указанный период, а также неофициальная история Церкви, основанная на фиксации и анализе мемуаров простых верующих. Эти

исследования позволили бы обнаружить новые аспекты в отношениях между советской властью и Эстонской епархией и советской власти и проанализировать их гораздо подробнее и глубже. Не менее важным представляется и более обширное сопоставительное исследование, в котором анализировалось бы соотношение всех Церквей и религиозных объединений на территории оккупированной Эстонии.

Lisa 1. Biograafiline leksikon

Aleksejev, Georgi Mihhaili p (piiskop Joann). Sündis 8. jaan 1892 Gatšinas. Lõpetas Gatšina reaalkooli, hiljem siirdus Petrogradi VA-sse, mille lõpetas 1918. a kandidaadikraadiga. 1931. a pühitseti diakoniks ja preestriks, 1937. a ülempreestriks, a-il 1940 ja 1943–1950 Tallinna Nikolai koguduse preester ja alates 1946. a koguduse eesnik, a-il 1950–1955 Tallinna Aleksandri katedraali varahoidja ja eesnik, 1951. a Tallinna PNi esimees ja piiskoplik sekretär ning Tallinna õigeuskoguduste praost. 17. dets 1955 mungastati uue nimega Joann. 22. dets 1955 ülendati arhimandriidiks ning 25. dets pühitseti Tallinna ja Eesti piiskopiks asukohaga Tallinna Aleksandri katedraal. A-il 1958–1961 Läti õigeusu piiskopkonna ajutine asemik, 14. aug 1961 Gorki ja Arzamasi ülempiiskop. Suri 16. juunil 1966, maeti Tallinna Aleksandri kalmistule. (ЖМП 1956/2, lk 24; 1966/9, lk 9; Патриарх Алексей II 1999, lk 439–440, 444)

Aleksius I, patriarh (vt Simanski, Sergei)

Aleksius II, piiskop, hilisem patriarh (vt Ridiger, Aleksius)

Bežanitski Nikolai Borisi p. Sündis 30. sept 1913 Narvas eelmise preestri pojana. 1931. a lõpetas Tallinna vene gümnaasiumi ja hiljem PVSi. 1939. a pühitseti diakoniks ja preestriks. Teenis a-il 1939–1940 Velise koguduses, 1940. a ametivaba, a-il 1941–1948 uuesti Velise koguduses, a-il 1948–1951 Antsla koguduses, a-il 1951–1989 Pärnu Issanda muutmise koguduses, 1950. a Pärnu ringkonna praost. Suri 3. dets 1989, maeti Pärnu metsakalmistule. (Kaljukosk, A. 1975, lk-d 8, 104, 167; ЖМП, nr 8, 1990, lk 45)

Furtseva, Jekaterina. Sündis 1910. a. NLKP liige alates 1930. a. 1942. a Moskva linna Frunze nim rajooni TK sekretär. A-il 1950–1957 Moskva linna TK teine, hiljem esimene sekretär, samaaegselt NSVL kultuurministeeriumi esimene sekretär (1954–1957). Alates 1956. a NLKP KK sekretär, samaaegselt NSVL ÜNi saadik (1956–1974). A-il 1960–1974 NSVL kultuuriminister. Suri 1974. (Никита Хрущев 1964. Стенограммы пленума ЦК КПСС и другие документы (Россия XX век. Документы). Составители: А. Н. Артизов, В. П. Наумов, М. Ю. Сигачев, Н. Г.

Томилина, И. Н. Шевчук. Москва, Международный фонд „Демократия”, 2007, lk 545)

Hiet, Innokenti Kirilli p. Sündis 14. sept 1926 Pärsama koguduses Mätja külas. Lõpetas 1941 Karja 6-klassilise algkooli. Töötas a-il 1941–1944 talusulasena Saaremaal. 1944. a mobiliseeriti Saksa sõjaväkke, kust põgenes. A-il 1944–1946 sõjavang Novgorodi oblastis (Okulovkas, Borovitšis). Pärast vabanemist 1946. a töölisena Balti Merelaevastiku Ehitustrustis Paldiskis, a-il 1946–1947 ehitustöölise ja puusepana Tallinnas. Töötas a-il 1948–1953 transporditöölisena Tallinna kalurite kooperatiivis, hiljem autoremonditöölisena, a-il 1948–1953 ENSV transpordiministeeriumi varustus- ja turustus peavalitsuses. Õppis a-il 1953–1957 Leningradi VSis, mille lõpetamise järel pühitseti 12. diakoniks ja 14. sept 1957 preestriks. Teenis Mustjalas, kohakaasluse alusel Lümandas ja Piilas. Alates 1961. a hooldajavaimulik Leisis ja Pärсамal. Lisaks hooldas a-il 1968–1970 Emmaste-Kuri ja 1975–2004 Ööriku kogudusi. Alates 1969. a ülempreester. Vaimulikuameti kõrval töötas a-il 1976–1992 riigipangas valvurina ja Kingissepa, hiljem Kuressaare ETKL koondise autoremonditöölisena. (ERA R-1961–1–73a, lk 59; GARF R-6991–1–1627, lk 4; Innokenti Hiet Andrei Sõtšovile 29.02.08)

Hints, Sergei Augusti p. Sündis 17. dets. 1917 Tallinnas. Lõpetas PVS-i ja 1939. a pühitseti diakoniks ja preestriks. Teenis a-il 1939-1942 Mõniste-Ritsiku ja a-il 1942–1948 Tahkuranna kogudustes, 1948. a määrati Võru praostiks asukohaga Värskas. A-il 1948–1974 Värskas koguduse eesnik ja alates 1963. a asetäitja Mõniste-Ritsiku koguduses. 1953. a ülendati ülempreestriks. Suri 13. mail 1974, maeti Tallinna siselinna (Aleksandri) kalmistule. (Kaljukosk, A. 1975, lk-d 68, 126, 175 ; Käsikiri Эстонская Епархия; ЖМП, nr 12, 1975, lk 35)

Ignaste, Vladimir Adriani p (endine Ignatjev). Sündis 27. juulil 1926 Tallinnas, lõpetas Tallinnas gümnaasiumi. Töötas laeva raadiooperaatorina, hiljem laevanduse raadiokeskuse kontrolörina. 1947. a pühitseti diakoniks. Teenis a-il 1947–1948 Tallinna Issandamuutmise peakirikus. 1958. a pühitseti preestriks. 1948. a Kullamaa koguduse eesniku asetäitjana Vormsil, Võnnu-Kärsa, Elva, Suislepa kogudustes. A-il 1948-1949

tagavarapreester Tallinna Aleksandri katedraalis. 1949. a erus ja Tartu Ülikoolis õigusteaduskonna vabakuulaja. 1954. a taas kirikuteenistuses Tallinna Kaasani koguduse tagavarapreestrina (1955–1956). Ülempreestri nimetus. Teenis a-il 1956–1967 Tallinna Aleksandri katedraalis, a-il 1967–1968 Maailma Kirikute Nõukogu ametnik ja MP esindaja. Jäi 1968. a alaliselt elama Šveitsi ja asus Vene õigeusu pagulaskiriku teenistusse. (GARF 6991-1-267, lk 89; Kaljukosk, A. 1975, lk-d 10, 41, 122, 129, 134–135, 169, 170; ERA 1961-1-58, lk 6)

Joann, piiskop (vt Aleksejev, Georgi)

Iljitšov, Leonid. Sündis 1906. A-il 1940–1944 ajalehe Правда peatoimetuse liige ja sekretär ja 1944–1946 ajalehe Известия peatoimetaja. Töötas a-il 1948–1949 VK(b)P PAO valitsuse juhataja kohusetäitjana, seejärel a-il 1949–1952 ajalehe Правда peatoimetaja kohusetäitjana, hiljem peatoimetaja. 1953.a. asus tööle NSVL välisministeeriumi trükiosakonna juhatajana, seejärel a-il 1958–1961 NLKP KK PAO liiduvabariikide juhataja. A-il 1961–1965 NLKP KK liige, hiljem selle sekretär, samaaegselt NSVL ÜN saadik a-il 1962–1966. A-il 1965–1989 NSVL välisministri kohusetäitjana. Suri 1990. (Никита Хрущев 1964. Стенограммы пленума ЦК КПСС и другие документы (Россия XX век. Документы). Составители: А. Н. Артизов, В. П. Наумов, М. Ю. Сигачев, Н. Г. Томилина, И. Н. Шевчук. Москва, Международный фонд „Демократия”, 2007, lk 512)

Jakobs, Vjatšeslav Vassili p (metropoliit Kornelius). Sündis 19. juunil 1924 Tallinnas. Lõpetas Tallinna Vene Gümnaasiumi ja LVS-i kaugõppes. A-il 1943–1944 Tallinna Kaasani koguduse köstri kohusetäitja. 1945. a pühitseti diakoniks. A-il 1945–1947 Tallinna Kaasani koguduse diakon. 1948. a pühitseti preestriks. A-il 1948–1951 Haapsalu koguduse eesnik ja asetäitja Väike-Lähtru, Vormsi ja Mäemõisa kogudustes. Siirdus 1951. a Pihkva, hiljem Vologda piiskopkonda. 1957. a vahistati ja mõisteti 10-aastane vabadusekaotus. 1960. a vabanes ja naasis Eestisse. A-il 1960–1990 Tallinna Nõmme koguduses. 1990. a pühitseti abipiiskopiks. 1992. a ülendati Eesti piiskopkonna piiskopiks, 1995. a ülempiiskopiks ja 2000. a metropoliidiks. Praegune Moskva patriarhaadi Eesti õigeusu kirikupea. (GARF 6991-1-410, lk 9–10; Kaljukosk, A. 1975,

lk-d 13, 135, 143; ЖМП, nr 1, 1991, lk 14 ja nr 8, 1991, ll 18; Õigeusu kiriku kalender 1991, lk 28)

Jaruševitš, Boris (metropoliit Nikolai). Eluaastad 1892–1961. Lõpetas Peterburi Vaimuliku Akadeemia (PVA), hiljem võttis vastu munga- ja preestripühitsuse. 1914. a Soome polgu sõjaväevaimulik. 1915. a kaitses magistrikraadi, hiljem oli PVA õppejõud. 1919. a Leningradi Neeva Aleksandri suurkloostri arhimandriit. 1922. a Peterhofi piiskop. 1923. a vahistati ja saadeti kolmeks aastaks asumisele Komi-Sürjani kraisse. A-il 1927–1928 Leningradi piiskopi asemik. 1935 ülempiiskop. Teenis a-il 1936–40 Novgorodi ja Pihkva piiskopkondades. 1940 Volõni ja Lutski ülempiiskop, ühtlasi Moskva piiskopkonna Lääne-Ukraina ja Valgevene eksarh. 1941. a Kiievi ja Galiitsia metropoliit. 1944. a Krutitsa ja Kolomna metropoliit. A-il 1946–1960 Moskva patriarhaadi väliskiriklike suhete osakonna esimees. Kuna ei pooldanud Hruštšovi-aegseid kirikuvaenamisi, tagandati kõikidest ametitest ja suri ebaselgetel asjaoludel 1961. a Moskvast.

Kadarik, Feliks Joanni p. Sündis 24. apr 1923 Laimjala koguduses köstri pojana. Lõpetas Saaremaa alggümnaasiumi ja 1941. a Tallinna õpetajate seminari ning õppis Tallinna konservatooriumis. 16. apr 1944 pühitseti diakoniks ja 13. aug 1944 preestriks. Teenis a-il 1944 Levalas, a-il 1944–1954 Tornimäe koguduses, asetäitja Laimjalas alates 1947 ja a-il 1944–1949) Levalas. Saare- ja Muhumaa praost alates 1953. a. Alates 1954. a Kuressaare (Kingissepa) ja Tornimäe koguduste eesnik (1. juuni 1954), Metskülas (1. märts 1962), Reomäel (1971), Muhu-Hellamaal (1971–1972, 1974–1994, 1996). Alates 1960. a ülempreester. 1969. a Vladimiri III järgu ja 1979. a Vladimiri II järgu orden, 1984. a Radoneži Sergiuse II järgu orden. Omas mitra, puusaehe, paalitsa, ja 2 iluristi kandmise õigust. 1990. a Talle orden. 18. maist 1990 kuni 1993. a Eesti piiskopkonna valitsuse liige. Alates 1994. a Moskva patriarhi risti kandmise õigus. Alates 199. a Oikumeenilise patriarhi suuroikonomose aunimetus ühes patriarhi risti kandmise õigusega. 9. jaan 2003. a autasustati Püha Piiskop Platoni III järgu ordeniga. (Kaljukosk, A. 1984, lk 9-10, UjaE, nr 1, 2003, lk 7–8)

Kanter, Jaan Samueli p. Sündis 1903. a Kasahstanis Akmolinski kubermangu Višnevi valla Mihhailovski alevis talupoja peres. Valdas hästi eesti ja vene keelt, nõrgalt kasahhi keelt. Õppis a-il 1917–1918 ühe aasta Akmolinski kõrgemas algkoolis. A-il 1920–1923 Akmolinski maakonna Kasahstani Pokornoje alevi revolutsioonikomitee sekretär, hiljem rahvakohtu sekretär, valla TK sekretär, raamatupidaja ja maakonna varumiskontori raamatupidaja. A-il 1923–1925 töötas isatalus Pokornije alevis. A-il 1925–1927 Akmolinski maakonna TSN TK sekretär. A-il 1927–1928 Akmolinski kohturingkonna 16. jaoskonna uurija. A-il 1928–1929 Akmolinski ringkonna maavalitsuse sekretär. A-il 1929–1930 Akmolinski täitevkomitee asjur. A-il 1930–1931 Akmolinski ringkonna ajalehe Новая Степь toimetuse juhataja, hiljem selle vastutav kaastööline. A-il 1931–1934 Kasahhi NSV ajalehe Казахстанская Правда vastutav kaastööline, 1934. a toimetuse loomakasvatussektori juhataja Alma-Atas. A-il 1934–1935 Moskva oblasti ajalehe За коллективизацию toimetuse loomakasvatussektori juhataja. A-il 1935–40 ajalehe Курская Правда toimetuse loomakasvatussektori juhataja Kurskis. A-il 1941–1942 Alma-Ata oblasti sovhooside ametiühingu tööinspektor. A-il 1941–1944 ajalehe Совхозная Газета korrespondent Kasahhi NSVs, a-il 1943–1944 Kirgiisi NSVs ja a-il 1944–1945 Eesti NSVs. ÜK(b)P liige 1944. a. A-il 1944–1945 ajalehe Совхозная Газета korrespondent Eesti NSVs. A-il 1945–1951 ajalehe Talurahvaleht vastutava toimetaja asetäitja, hiljem vastutav toimetaja. A-il 1951–1953 ja 1955–1957 ЕКР КК РАО juhataja asetäitja. 1952. a lõpetas ÜK(b)P КК juures asuva Kõrgema Parteikooli. A-il 1953–1955 ЕКР КК põllumajandusosakonna juhataja asetäitja. A-il 1957–1961 ajalehe Советская Эстония toimetaja asetäitja. 1961. a ajakirja Kommunist ülemääriline korrespondent. A-il 1961–1966 ENSV volinik, a-il 1966–1970 voliniku asetäitja. 1970. a pensionil (ERAF 1–6–6044. C. 36–37; vrd Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–91. Tallinn, Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002. Lk 470).

Kapitonov, Pavel Grigori p. Sündis 1902 Peterburgis töölise peres. Õppis a-il 1909–1917 Peterburgi VII Poisslaste Kõrgemas Algkoolis. Astus vabatahtlikuna 1919. a Punaarmeele, teenis 46. Rõbinski raudteelaste laskurpolgus. Sama aasta lõpus asutus Venemaa Kommunistlikusse Parteisse (VKP). Saadeti 1921. a reservi ja Rõbinski kubermangu VKP komitee statistikaosakonna juhatajaks. Õppis a-il 1922–1923 J.

Sverdlovi nimelises Kommunismiülikoolis. 1924. a Moskva oblasti Serpuhhovi maakonna haridusosakonna ühiskondliku kasvatuse sektsiooni juhataja. A-il 1924–1925 samas maakonnas Turovi alevi raamatukogu juhataja. A-il 1925–1926 Serpuhhovi linna tekstiilivabriku laborant. A-il 1926–1927 Jaroslavl'i oblasti Rostovi maakonnakomitee propagandaosakonna instruktor. 1927. a Rostovi linna Kutuzovi nimelise tekstiilivabriku parteiraku sekretär. A-il 1927–1928 Rostovi maakonna haridusosakonna ühiskondliku kasvatuse sektsiooni vaneminstruktor. A-il 1928–1930 Rostovi linna keskkooli direktor. A-il 1930–1932 Rostovi rajoonikomitee haridusosakonna juhataja. 1932. a Rostovi rajooni ajalehe Большеви́стский путь peatoimetaja asetäitja. A-il 1932–1933 Moskva sõjaväeringkonna 54. põhja laskurkorpuse staabi ja hiljem polgukooli poliitjuht. A-il 1933–1935 Kaug-Ida armee 1. brigaadi poliitosakonna instruktor asukohaga Amuuri-äärses Komsomolskis. A-il 1935–1936 Põhja-Kaukaasia sõjaväeringkonna 9. laskurkorpuse prokuratuuri uurija asukohaga Krasnodari linnas. A-il 1936–1939 Üleliidulise Õigusteaduse Akadeemia sõjaõiguse teaduskonna vabakuulaja. A-il 1939–1941 Musta mere sõjalaevastiku prokuröri abi, Azovi sõjalaevastiku prokurör, hiljem Novorossiiski linna mereväebaasi prokuröri asetäitja. A-il 1942–1943 Leningradi mereväebaasi, hiljem Volga jõe sõjalaevastiku prokuröri asetäitja. 1944. a Volga jõe sõjalaevastiku prokurör, hiljem Sõjaprokuratuuri peavalitsuse 1. osakonna prokurör Moskvast. A-il 1944–1948 Balti merelaevastiku prokuröri abi Eesti NSVs. A-il 1948–1949 Seisini mereväebaasi prokurör Põhja-Koreas. A-il 1949–1951 Balti merelaevastiku prokuröri abi Eesti NSVs. A-il 1951–1961 NSVL MNi juures asuva VÕKNi volinik Eesti NSVs (ERAF 1–6–973. Lk. 13–14. Õiendus – Справка).

Kaus, Konstantin Theodori p. Sündis 17. okt 1919 Võrus. Algharidus. Lõpetas 1937. a vabakuulajana PVS-i ja õppis a-il 1938–1940 Tallinna konservatooriumis. 1940. a mobiliseeriti nõukogude sõjaväkke. Vangistati Saksa vägede poolt. 1941. a vabastati vanglast ja pühitseti diakoniks, seejärel preestriks. Teenis 1941. a Angerjas, a-il 1941–1942 Juurus, a-il 1944–1944 Torgus, a-il 1944–1947 Öörikul, 1947. a Türil ja Uduveres. 1948. a ametivaba ja asus riigitööle. 1950. a uuesti kirikuteenistuses. 1951. a ametivaba, siis riigitööl Jaagupi-Uduvere kooperatiivi, seejärel a-il 1950–1954 Uduvere koguduse eesnik, a-il 1951–1954 asetäitjana Kergus Velisel ja 1952. a asetäitjana Toril. Pärast seda teenis a-il 1954–1959 Põltsamaal, a-il 1954–1959 asetäitja Kolga-Jaanis, a-

il 1954–1955 Sadukülas, a-il 1954–1959 Arusaares ja a-il 1958–1959 Suure-Jaanis. 1959. a ametivaba. 1961. a taas teenistuses Arusaare koguduse eesnikuna ja 1962. a asetäitjana Sindis. 1963. a ülendati ülempreestriks. A-il 1964–1966 Haapsalu koguduse hooldaja. 1969. a ametivaba. 1970. a uuesti kirikuteenistuses Lelle koguduse eesnikuna. Teenis a-il 1970–1972 Lelles, 1972. a Rakveres, a-il 1972–1977 asetäitjana Lelles, a-il 1972–1974 Kohtla-Järvel ja 1979. a Tapal. 1972. a paalitsa kandmise õigus. 1979. a taas ametivaba. 1981. a uuesti vaimulikuna teenistuses. Teenis a-il 1981–1982 Mõniste-Ritsikul, 1982. a Tartu Jüri koguduses, asetäitjana Mõniste-Ritsikul. 1982. a Mõniste-Ritsiku eesnik ja a-il 1982–1983 asetäitja Antslas. 1983. a vabastati teenistusest. Suri 26. okt 1994 Võõpsus. Maeti Hageri kalmistule. (ERA 1961-1-29, lk 9; GARF R-6991-1-717, lk 106; Kaljukosk, A. 1975, lk-d 7, 9, 12, 20, 22, 30, 35-36, 53, 67, 101, 113, 120, 123, 154, 159, 167; UjaE, nr 1, 1995, lk 41–42)

Kiirats, Jakob Jakobi p. Sündis 10. veebr 1887 Veltsa vallas Läänemaal. Lõpetas 1911. a eksternina Ljublini Kommertsgümnaasiumi. A-il 1912–1914 Tallinna kaubandusseltsi Schneider&Co ametnik. A-il 1914–1918 Vene keisririigi sõjaväe kirjutaja ja tagalaametnik. A-il 1919–1922 arvepidaja Eesti kaitseväe tagalateenistuses. A-il 1922–1939 kodus töötaja, maaler, krohvija, küttepuidu müüjana Tallinnas. Alates 1939. a talupidaja Rõuma külas Läänemaal. 14. juunil 1940 küüditati ja saadeti 5 aastaks laagrisse Sevural Novosibirski oblastis. Pärast vabastamist naases 1946. a Eestisse. 1948. a pühitseti diakoniks ja preestriks. Teenis 1948. a Luhamaal ja a-il 1948–1969 Lelles, asetäitjana Väandras (1949–1951), Mõisakülas (1949–1951), Sindis (1951–1952) ja Toris (1951), seejärel Valgas (1951–1954), Uduveres (1954–1955), Kergus (1954–1955), hiljem asetäitjana Paides (1955–1966), Türil (1955–66), Juurus (1955–57 ja 1960–61) ja Jaamal (1959–69). Suri 9. okt 1969 Lelles. Maeti Tallinna Aleksandri (siselinna) kalmistule (Kaljukosk, August Eestis teeninud õigeusu vaimulike kataloog. 1. kd, lk nummerdamata. Käsikiri EAÕKi keskuses).

Kokla, Nikolai Konstantini p. Sündis 18. dets 1912 diakoni peres Tallinnas. Õppis Tartu Ülikooli usuteaduskonnas a-il 1933–1940. 1936. a pühitseti diakoniks ja preestriks. 1936. a Tartu Jüri koguduse tagavaravaimulik. Teenis a-il 1936–1940 Laatres, a-il 1940–1983 Tallinna Issandamuutmise peakirikus. A-il 1940–1944

Tallinna-Harju praost. A-il 1942–1943 Eesti Apostlik-Õigeusu Metropoolia Sinodi sekretär. A-il 1945–1983 Harju-Lääne praost. A-il 1946–1983 Tallinna piiskopkonna valitsuse sekretär. 12. jaan 1951 piiskop Romani sekretäri asetäitja Eesti asjades. Teenis asetäitjana Angerjas (1946–1947), Arukülas (1946–1951), Mäemõisas ja Väike-Lähtus (1950–1951). 1952. a ülempreestri nimetus. Suri 2. juunil 1983. Maeti Tallinna Aleksandri (siselinna) kalmistule. (EÕPT, 29. jaanuar 1951; UjaE, nr 3, 1983, lk 29–30; Kaljukosk, A. 1975, lk-d 7, 9, 49, 69, 151; ЖМП, nr 4, 1965, lk 4; ЖМП, nr 14, 1983, lk 23)

Kornelius, metropoliit (vt Jakobs, Vjatšeslav)

Kuldmäe, Joann Vassili p. Sündis 3. juulil 1912 Pankjavitsa koguduses. Algharidus. Õppis a-il 1939–1940 vabakuulajana PVSis. A-il 1941–1942 Pankjavitsa koguduse köster. 1942. a pühitseti diakoniks ja preestriks. Teenis 1942. a Satserinna eesti koguduses, a-il 1942–1951 Mõla eesti koguduses, a-il 1951–1965 Luhamaal, asetäitjana Meeksis (1951–1964). Meeksi kiriku ehituse eestvedaja a-il 1951–1952. 1961. a ülendati ülempreestriks. 1963. a lühikest aega ametist vaba. Suri 21. jaan 1965. Maeti Luhamaa kalmistule. (Kaljukosk, A. 1975, lk-d 58, 60, 67, 117)

Käbin, Ivan (Johannes) Gustavi p. Sündis 1905. a Virumaal. Alghariduse omandas 1919 Sussaninos. 1926. a lõpetas Leningradi Liebknehti nimelise parteikooli. Töötas a-il 1927–1931 Sussanino külanõukogu esimehena, a-il 1931–33 Krasnogvardeiski rajoonis vabriku „Kommunar“ parteikomitee sekretärina. 1934. a õppis marksismi-leninismi kursustel Leningradis. A-il 1935–1936 Omski oblasti Tavritšeskoje rajoonikomitee sekretäri asetäitja, hiljem propaganda ja agitatsiooniosakonna juhataja. Õppis 1936–38 Moskvas Punase Professore Instituudis, töötas seejärel kuni 1941. a ajaloo ja marksismi-leninismi õppejõuna Moskvas erinevatel keskkursustel ja instituutides. 1941. a aprillis suunati okupeeritud Eestisse, kuid juba sama aasta augustis evakueeriti Tallinnast Nõukogude Venemaale, kus jätkas parteitöötajana Omski oblasti Tavritšeskoje rajoonikomitees. A-il 1943–1944 EK(b) P ajakirjandussektori instruktor, seejärel EK(b)P KK ajakirjandusektori juhataja Moskvas. A-il 1944–1947 EK(b)P KK propaganda ja agitatsiooni osakonna juhataja I asetäitja, a-il 1947–1948 EK(b)P Partei

Ajaloo Instituudi direktor, a-il 1948–1950 EK(b)P KK sekretär (1948. a propaganda ja agitatsiooni alal), a-il 1950–1978 EK(b)P KK I sekretär. A-il 1952–78 NLKP KK liige. A-il 1978–83 Eesti NSV ÜN presiidiumi esimees. 1983. a pensionil. Suri 1999. a Tallinnas. (Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koostanud ja toimetanud Enn Tarvel. Tallinn, Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002, lk 316–317)

Lentsman, Leonid Nikolai p. Sündis 1915. a Simferopolis. Omandas alg- ja põhihariduse Tveri oblasti Toropetsi Znamenski kommunismi-leninismi koolis. Seejärel õppis a-il 1932–1933 Neveli põllumajandustehnikumis zootehnikat ja 1933–1938 Leningradi riiklikus ülikooli filoloogiat. Töötas a-il 1938–1940 Murmaski oblasti Kandalakša küla keskkooli ja õhtukooli õpetajana. Mobiliseeriti 1941. a Punaarmeesse, kus tegutses Karjala rindel propagandisti ja politrukina, seejärel a-il 1942–1948 249. Eesti laskurdiviisi poliitagitatorina. Töötas a-il 1948–1950 EK(b) P KK PAO juhatajana, a-il 1950–1951 haridusministrina, a-il 1951–1953 EK(b) KK ideoloogiasekretärina, a-il 1953–1974 EKP KK sekretärina, ühtlasi EKP KK ideoloogiaosakoona juhatajana (alates 1964. a). A-il 1971–1982 Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu Presiidiumi esimees, samaaegselt EKP KK Parteikontrolli Komisjoni esimees. A-il 1954–1984 Eesti NSV ÜN saadik. 1986. a pensionil. Suri 1996. a Peterburis (Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koostanud ja toimetanud Enn Tarvel. Tallinn, Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002, lk 320–321)

Lind, Viktor Simeoni p. Sündis 9. sept 1912 Petseris. Vabakutseline ajakirjanik. 1940. a vabakuulaja PVS-is. 1940. a pühitseti diakoniks ja preestriks. Teenis a-il 1940–1944 Põltsamaal, asetäitjana Kolga-Jaanis (1940–1942), Kikeveres (1940–1944), Tännassilmas (1940–1941), Sadukülas (1941–1942). Kuna kaldus omapärasele usutõdede tõlgendamisele, viidi üle Kuressaarde, kus teenis a-il 1944–1952, asetäitjana Lümandas (1944) ja Mõnnustes (1945–1950). 1946. a Saare-Muhumaa praost. A-il 1952–1992 Karksi-Nuia kog eesnik, asetäitjana Kilingi-Nõmmel (1953), Mõisakülas (1952–1992), Penujas (1953–1964), Arusaares (1969–1992), Kihnus ja Suure-Jaanis (1969–1992). 1961. a ülempreester. 1980. a mitra kandmise õigus. Suri 18. nov 1992. Maeti Karksi-

Nuias. (ET 1940/10, lk 115; Kaljukosk, A. 1975, lk-d 9, 27, 32–33, 36, 45, 58, 66, 101, 113, 158; Toon 1997, lk 41; UjaE, nr 1, 1993, lk 16)

Müürissepp, Aleksei Aleksandri p. Sündis 1902. a Saaremaal. Alghariduse omandas a-il 1910–1917 Krasnojarskis. Töötas a-il 1918–1924 Jenisseil aurulaevadel kütja ja elektrimontöörina. Teenis a-il 1924–1925 Punaarmees. Töötas a-il 1925–1928 raamatukogu juhatajana ja ametiühingu funktsionäärina Krasnojarskis, a-il 1928–1931 kontrolörina ja hoiukassade inspektorina Tomskis. Lõpetas 1937. a Tomski raudteetranspordiinseneride elektromehhaanikainstituuti. Töötas a-il 1937–1944 insenerina Ordžonikidze (Pjatigoski) ja Krasnojarski raudteedel, a-il 1944–1945 Eesti Raudteevalitsuse elektrifitseerimisosakonna juhataja, a-il 1945–1947 EK(b)P KK sekretäri asetäitja kütuse ja energeetika alal. Õppis 1947. a Moskva Kõrgemas Parteikoolis ideoloogiakursustel, seejärel määrati 1948. a EK(b)P KK sekretäri asetäitjaks tööstuse ja transpordi alal. A-il 1948–1949 EK(b)P KK sekretär, a-il 1949–1951 ENSV MNi esimehe asetäitja, a-il 1951–1962 ENSV MNi esimees, ühtlasi ENSV välisminister a-il 1950–1962. A-il 1961–1970 ENSV ÜNi presiidiumi esimehe asetäitja. Suri 1970. a Tartus. (Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koostanud ja toimetanud Enn Tarvel. Tallinn, Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002, lk 325–326)

Nikolai, metropoliit (Jaruševitš, Boris)

Raud, Mihhail Simeoni p (**endine Reškin**). Sündis 30. dets 1900 Venkūlas. Algharidus. Köster Venkūlas. Lõpetas 1935. a vabakuulajana PVS-i ja pühitseti diakoniks ning preestriks. Teenis a-il 1935–1944 Venkūlas, a-il 1939–1940 asetäitjana Narva Jumalasünnitaja ja a-il 1942–1944 Narva Nikolai kogudustes, 1944. a Arukūlas. 1944. a ametivaba. A-il 1944–1945 Hanko sõjaväepõgenike laagri vaimulik Soomes. Repatrieeriti 1945. a Soome võimudega Eestisse. Teenis a-il 1946–1951 Juurus, a-il 1946–1951 asetäitjana Uue-Virtsus, 1947 Angerjas ja a-il 1949–1952 Tallinna Sitsi kogudustes. 1952. a ametivaba. A-il 1952–1959 Tallinna Nikolai koguduse eesnik. 1952. a ülendati ülempreestriks ja määrati Eesti piiskopkonna 2. sekretäriks. Hiljem Tallinna praost. Siirdus 1959. a Omski piiskopkonda. 1960. a taas Eesti piiskopkonna

teenistuses. Tallinn Sitsi koguduses köstri ametkohal a-il 1960–1967, a-il 1967–1985 Jõhvi koguduse eesnik. Suri 19. juunil 1985 Tallinnas. Maeti Tallinna siselinna kalmistule. (EÕPT, 20. märts 1952; GARF R-6991-1-835, lk 90; Kaljukosk, A. 1975, lk-d 7–8, 23, 74, 76, 143, 161, 166; Käsikiri Эстонская Епархия)

Ridiger, Aleksius Mihhaili poeg, sündis 23. veebruaril 1929. a Tallinnas. Pärast õpinguid Tallinna Vene Gümnaasiumis teenis köstrina 1946. a alates Tallinna Siimeoni ja 1947. a Tallinna Kaasani kirikus. 1947. a astus LVSi, mille lõpetas 1949. a I järguga. LVA 1. kursuse üliõpilasena pühitseti Aleksei Ridiger 15. aprillil 1950 diakoniks, 17. aprillil preestriks ning määrati Jõhvi Jumalailmumise kiriku eesnikuks. 1953. a lõpetas LVA usuteaduse kandidaadina. 15. juulil 1957 määrati Tartu Jumalaema Uinumise peakiriku eesnikuks ja Tartu ringkonna praostiks. 17. augustil 1958 ülendati ülempreestriks. 30. märtsil 1959. a määrati Tartu-Viljandi praostiks. Mungastati 3. märtsil 1961 ja pühitseti 3. sept 1961 Tallinna ja Eesti piiskopiks. 1964. a ülempiiskop, 1968. a metropoliit, 1984. a usuteaduse doktor, 1986. a Leningradi-Novgorodi metropoliit. 1990. a valiti Moskva ja kogu Venemaa patriarhiks. (Tallinna ja Eesti metropoliidi Aleksiususe 50. sünnipäev. Tallinn, Eesti Piiskopkonna Valitsus, 1980, lk 3; vrd <http://ru.wikipedia.org/wiki>).

Ridiger, Mihhail Aleksandri p. Sündis 28. mail 1902 Sankt Peterburis. I maailmasõja põgenik. Lõpetas Haapsalu Emigrantide Gümnaasiumi. Läbis 1938. a vaimulike kursused Tallinnas. 1940. a pühitseti diakoniks. Teenis a-il 1941–1942 Tallinna Siimeoni koguduses. 1942. a siirdus Moskva patriarhaadi alluvusse. 1942. a pühitseti preestriks. Teenis a-il 1942–1945 Tallinna Siimeoni koguduses, a-il 1945–1946 Tallinna Aleksandri katedraalis, a-il 1946–1962 Tallinna Kaasani koguduses. 1958. a ülempreestri nimetus. Suri 9. mail 1962 Tallinnas. Maeti Tallinna siselinna kalmistule (Kaljukosk, August Eestis teeninud õigeusu vaimulike kataloog. 1. kd, lk nummerdamata. Käsikiri leidub EAÕK keskuses)

Roman, piiskop (vt Tang, Roman)

Savin, Valentin, Vassili p. Sündis 2. sept 1913 Peterburi metropoolias köstri pojana. Pärast gümnaasiumihariduse omandamist lõpetas 1937. a PVS-i. 1940. a pühitseti diakoniks ja seejärel preestriks. Teenis 1940. a Satserinnas. 1940. a ametivaba. 1943. a taas kirikuteenistuses. Teenis a-il 1943–1944 Lisjes, 1944. a Mõla Onufri ja a-il 1944–1945 Petseri 40 Usukannataja kirikus. A-il 1945–1954 Rāpinas, samaaegselt asetäitjana Võõpsus ja Mehikoormas ning Piirissaarel (1954) ja Võnnu-Kārsal (1954), a-il 1954–1994 Valga peakirikus, asetäitjana Laanemetsas a-il 1957–1966, Suislepas (1959), Priipalus a-il 1970–1978 ja 1981–1994, Ilmjärvel a-il 1973–1994 ja Laatres a-il 1973–1978 ja 1981–1983. Alates 1960. a ülempreester, alates 1981. a mitrakandmise õigus. 1993. a siirdus EAÕKi. Suri 29. apr 1994, maeti Valga kalmistule. (UjaE, nr 2, 1996, lk 42–44)

Sergius, eksarh (vt Voskressenski, Dimitri)

Simanski Sergei Vladimiri p (patriarh Aleksius I). Sündis 27. oktoobril 1877 Moskvas ametniku peres. Lõpetas 1896 Moskva keiserliku ülikooli õigusteaduse kandidaadi kraadiga. Lõpetas 1904 Moskva VA teoloogia kandidaadi kraadiga. 1902 mungastati ja 1903 pühitseti preestriks. Teenis a-il 1904 – 1906 Pihva VS inspektorina. 1906 ülendati arhimandriidiks ja määrati Tuula VS-i rektoriks. 1911–1913 Novgorodi VS rektor. 1913 pühitseti Novgorodi piiskopkonna Tihvini abipiiskopiks. 1921 Jaama (Jamburgi) piiskop ja 1922 Petrogradi metropoliidi kt. S.a. vangistatud ja saadetud Karaganda oblastisse asumisele. Vabanes 1926 ja naasis Leningradi. Määrati Novgorodi piiskopkonna valitsejaks ja Tihvini ja Hutõni ülempiiskopiks, kellena teenis kuni 1932. aastani. Alates 1927 patriarhaadi ajutise sinodi liige. 1932 määrati Staraja Russa metropoliidiks, aasta hiljem – Novgorodi ja Leningradi metropoliidiks. 1943 Moskva patriarhaadi sinodi alaline liige. Valiti 2. veebruaril 1945.a. toimunud VÕKi piiskoppide üldkogul patriarhiks. VÕKi eestseisja kuni oma surmani 17. aprillil 1970. Maeti Zagorski Kolmaniu-Sergiuse kloostri (Шкаровский, М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь. Москва, 2002, lk 508; vrd <http://ru.wikipedia.org>)

Suslov, Mihhail. Sündis 1902. A-il 1937–39 Rostovi oblasti VK(b)P osakonna juhataja, hiljem selle teine sekretär. Seejärel a-il 1939–1944 Stavropoli krai VÜK(b)P esimene

sekretär, samaaegselt Põhja-Kaukaasia sõjaringkonna nõukogu liige (1941–44). Alates 1944 Leedu NSV VK(b)P büroo esimees, seejärel a-il 1947–1951 VK(b)P ehk NLKP KK esimees, samaaegselt ajalehe Правда peatoimetaja (1949–1951). A-il 1952–1953 ja 1955–1982 NSVL ÜNi saadik. Suri 1982.a. (Никита Хрущев 1964. Стенограммы пленума ЦК КПСС и другие документы (Россия XX век. Документы). Составители: А. Н. Артизов, В. П. Наумов, М. Ю. Сигачев, Н. Г. Томилина, И. Н. Шевчук. Москва, Международный фонд „Демократия”, 2007, lk 541)

Zalipski, Vladimir. Sündis 18. jaan 1926 Tallinnas. Lõpetas 1943. a Tallinna vene gümnaasiumi, mille järel asus tööle Tallinna laevaremondi tehasesse. A-il 1944–1945 Saksa sõjaväes, a-il 1945–1947 sõjavang Venemaa filtratsioonilaagrites. Õppis a-il 1948–1950 Leningradi VSis, mis jäi lõpetamata. Töötas a-il 1951–1956 Tallinna jalatsikombinaadi „Kommunaar” arvepidajana. 27. sept 1956 pühitseti diakoniks ja 30. sept 1956 preestriks. Teenis a-il 1956–1958 Jõhvi koguduse teise preestrina, a-il 1958–1969 Tapal ja 1969. a kuni surmani Tallinna Aleksandri peakirikus. Alates 1970. a ülempreester, alates 1990. a mitrakandja. (Kaljukosk, A 1975, lk 23, 129, 147; ERA R-1961–1–66, lk 53; ERA R-1961–1–73a, lk 4; GARF R-6991–1–1528, lk 22; SMA isikutoimik nr 278)

Tang, Roman Joanni p (piiskop Roman). Sünd 3. okt 1893 Kuressaares. Lõpetas 1909. a Kuressaare Linnakooli ja omandas 1916. a Moskvast keskhariduse. Töötas a-il 1927–1931 Jõhvi kohtuameti sekretärina. Sooritas 1931. a vaimuliku kutseeksami ja pühitseti abielutult diakoniks, seejärel preestriks. Teenis a-il 1931–1933 tagavaravaimulikuna Jõhvis, asetäitjana Orul (1931–1933), a-il 1933–1940 Kuremäe kloostriks, 1940. a Petseri kloostriks, a-il 1940–1950 Jõhvis, asetäitjana Kohtla-Järvel (1941). 1943. a ülempreester. Töötas 1946. a Jõhvi kalaartelli raamatupidajana. 1949. a Viru-Jõhvi ringkonna valvaja. Mungastati 17. märtsil 1950 patriarh Aleksius I määruse kohaselt. Ülendati 15. apr 1950 arhimandriidiks ning sama aasta 15. apr nimetati piiskopiks. 16. apr 1950 pühitseti Leningradi metropoolia Tallinna piiskopiks. A-il 1951–1955 Tallinna ja Eesti piiskop, a-il 1955–1956 Leningradi metropoolia Luuga piiskop, a-il 1956–1958 Ivanovo ja Kinešma piiskop, a-il 1958–1959 Kurski ja Belgorodi piiskop, a-il 1959–1963 Vilniuse ja Leedu ülempiiskop ning Vilniuse Pühavaimu kloostri pühitseja arhimandriit. Suri

18. juulil 1963. Maeti Vilniuse Pühavaimu kloostri peakirikusse. (GARF 6991-1-110, lk 36; Kaljukosk, A. 1984, lk 40–41; ЖМП, nr 5, 1950, lk 14 ja nr 9, 1963, lk 25; В Псково-Печерском монастыре 1998, lk 123)

Täht, Vitali Augustini p. Sündis 3. dets 1898 Peterburis. 1912. a gümnaasiumiharidus. Köster Petrogradis. Saabus 1920. a sõjapõgenikuna Eestisse. Kuulus Tartu Ülikooli usuteaduskonna loenguid. Köster Laatres. 1934. a pühitseti diakoniks. Teenis diakonina a-il 1934–1936 Laatres. 1936. a pühitseti preestriks. Teenis a-il 1936–1939 Kärkna-Lähtes, samaaegselt asetäitjana Sadukülas, a-il 1937–1940 Vasknarvas, a-il 1940–1948 Tartu Uspenski peakirikus, a-il 1948–1950 Mustvee Nikolai ja a-il 1950–1963 Tallinna Siimeoni koguduses. 1963. a erus. A-il 1970–1973 Tallinna Kaasani kog vaimulik. 1973. a erus. Suri 23. aug 1973. Maeti Tartu Uspenski kalmistule (Kaljukosk, August Eestis teeninud õigeusu vaimulike kataloog. 1. kd, lk nummerdamata. Käsikiri EAÕK keskuses)

Veiderpass, Aleksander Martini p. Sündis 1907. a Peterburi kubermangus Audova linnas. 4-klassiline algharidus Pudosti külakoolis a-il 1910–1914. Töötas kuni 1919. a raudsepana. A-il 1919–1924 Punaarmees Loode ja Poola rindel. Sõjaväes astus Kommunistlikkusse parteisse ja alustas tööd politrukina. Pärast Kiievi sõjakooli lõpetamist 1926. a jätkas samas ametis sõja- ja lennuväes. 1930. a lõpetas Moskva Lennuväe Akadeemia, mille järel asus tööle Tškalovski Lennuväe Ühendatud Õppeasutusse staabiülemana. 1939. a Soome Talvesõjas poliitosakonna instruktor, 1940. a ENSV kaitseministeeriumi nõunik. A-il 1940–1946 Orlovi sõjaringkonna lennuväe staabiülema kt. Alates 1944. a polkovnik. 1946. a demobiliseeriti ja määrati ENSV MNi asjadevalitsejaks. 1952. a vabastati ametist ja saadeti pensionile. A-il 1955–1965 ENSV volinik. (ERAF 1–6–419, lk-d 7–8, 138)

Vink, Christofor Joanni p. Sündis 1878 Laatre koguduses. Lõpetas Riia VSi. Kösterkooliõpetaja Narva Kreenholmis. 1908. a pühitseti diakoniks, seejärel preestriks. Teenis a-il 1908–1911 Uue-Virtsul, a-il 1911–1918 Kuremäe kloostri. Siirdus 1918. a Venemaale. 1919. a Jaroslavli pagulaste hooldaja-vaimulik. 1921. a Eestis tagasi. Teenis a-il 1921–1922 Kuremäe kloostri. 1922. a ametivaba. 1922. a taas

kirikuteenistuses. 1927. a ülempreester. Teenis a-il 1922–1940 Tallinn-Nõmmel. A-il 1932–1937 EAÕKi Sinodi esimees. 1940. a ametivaba. Tallinna konservatooriumi õppejõud. 1941. a taas kirikuteenistuses. Teenis a-il 1941–1942 Tallinna kalmistu koguduses, a-il 1942–1960 Tallinn-Nõmmel. A-il 1942–1945 Eesti Õigeusu Metropoolia esimees. 1945. a esitas EAÕKi nimel kahetsuse kirikulõhe pärast Moskva patriarhaadiga. 1952. a mitrakandmise õigus. 1960. a erus. Suri 4. apr 1972. Maeti Tallinna siselinna kalmistule. (Kaljukosk, A. 1975, lk-d 42–43, 136, 143; ЖМП, nr 11, 1968, lk 31 ja nr 7, 1972, lk 32)

Voskressenski, Dimitri (eksarh **Sergius**). Sündis 9. nov 1897 Moskvast. Õppis Moskva ülikoolis, mis jäi lõpetamata. 1925. a pühitseti mungaks. Asus elama Daniili kloostri. 1930. a pühitseti preestriks. Teenis 1931. a Orehhovo-Zujevo peakirikus, samaaegselt metropoliit Sergiuse (Stragordski) juriidilise nõuniku ja Moslva patriarhaadi ajakirja peatoimetajana. Teenis 1932. a Moskva Sokolniki Kristuse Ülestõusmise kirikus. Pühitseti 1933. a Kolomna piiskopiks. Töötas asjurina Moskva patriarhaadi kirikuvalitsuse juures. 1940. a lähetati Lääne-Ukraina ja Valgevene aladele, seejärel Lätisse ja Eestisse, eesmärgiga allutada kohalikud õigeuskirikud Moskva patriarhaadile. 25. veebr 1941 määrati Vilniuse ja Leedu metropoliidiks ning Läti ja Eesti õigeuskirikute asemikuks (eksarhiks). Saksa okupatsiooni ajal jätkas Moskva patriarhaadile allunud õigeusupiiskopkondade juhtimist Eesti, Lätis ja Leedus. 1942. a sugustis alustas õigeusumisjonit, et suunata õigeusuvaimulikke taastama kohalikkee piiskopkondadi. Mõrvati 29. aprillil 1944. (http://www.world_war.ru/article_444.html; Шкаровский, М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь. Москва, 2002, lk 519)

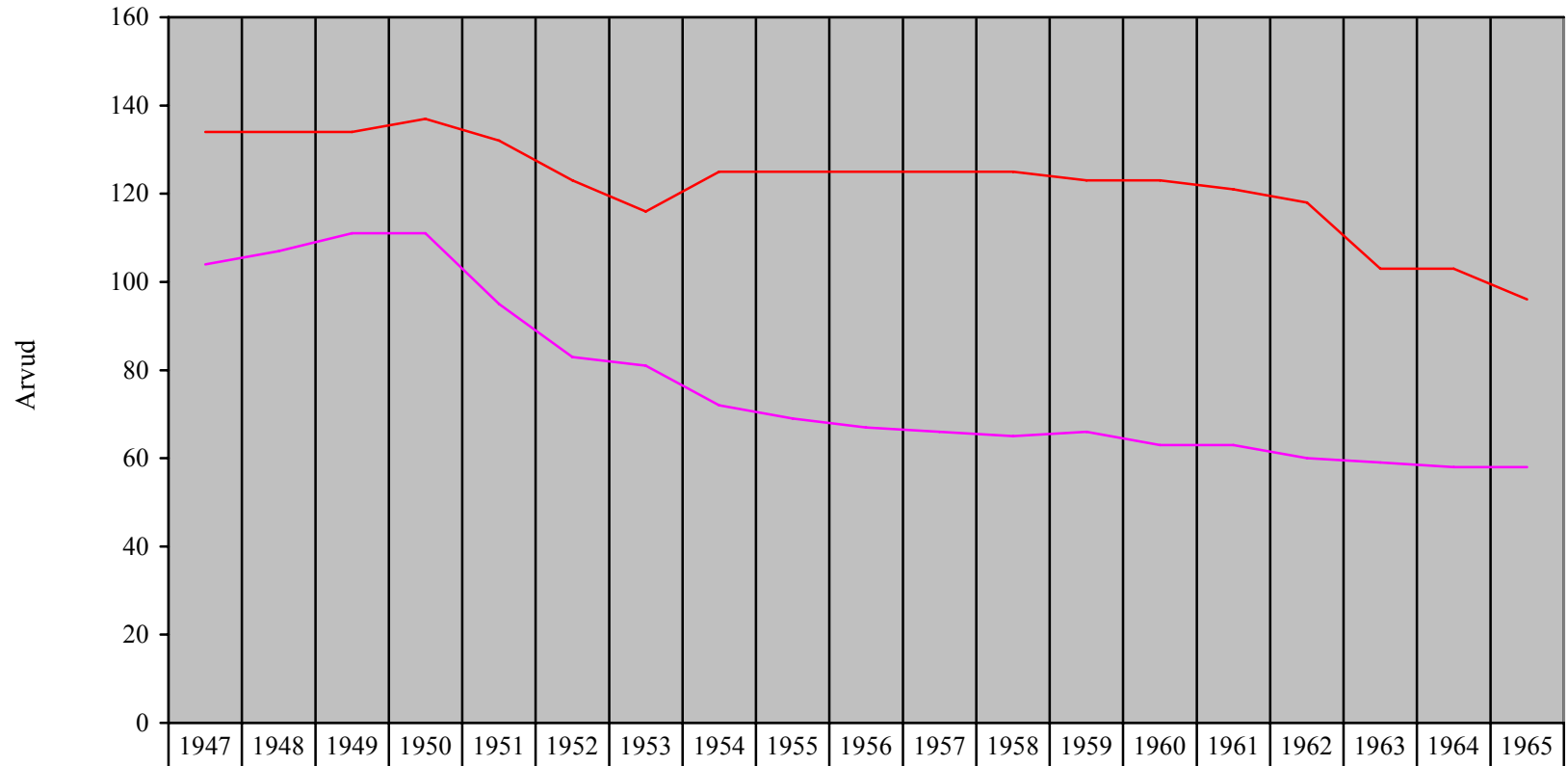
Ümarik, Joann Joanni p. Sündis 13. märtsil 1888 Karksi-Nuia koguduses. Lõpetas Tuhalaane kihelkonnakooli. Köster-kooliõpetaja Arukülas. Sooritas 1909. a kooliõpetaja kutseeksami. 1910. a ametivaba. 1911. a köster Laiksaares ja hiljem Tuhalaanes. 1915. a köster Riia Peeter-Pauli kirikus. Sooritas 1915. a vaimuliku kutseeksami. 1918. a pühitseti diakoniks. Teenis diakonina a-il 1918–1919 Tallinna Issandamuutmise Peakirikus, a-il 1919–1921 Juurus. 1921. a pühitseti preestriks. Teenis a-il 1921–1933 Juurus, täitis Harju praosti kohuseid, a-il 1933–1934 Tallinna kalmistu koguduses, a-il

1932–1933 asetäitjana Tapal, a-il 1934–1950 Pärnu Issandamuutmise koguduses, a-il 1940–1941 asetäitjana Sindis ja a-il 1945–1946 Jõõpres. A-il 1942–1945 Eesti Õigeusu Metropoolia Sinodi liige. 1945. a ei kahetsenud kirikulõhe pattu ja ei andnud patukahetsusaktile allkirja, mis sai talle saatuslikuks. Vahistati 25. apr 1950 ja karistati 6. sept 1950 NSVL SARKi erinõupidamise otsusega Vene Föderatsiooni kriminaalkodeksi §58–10, 121 järgi 10-aastase vabadusekaotusega. Karistust kandis töölaagris, kuni vabastamiseni 26. aug 1956. A-il 1954–1962 Tartu Aleksandri koguduse eesnik, a-il 1961–1962 asetäitja Elvas ja a-il 1954–1952 Nõos. 1962. a mitrakandmise õigus. 1962. a Tartu Aleksandri koguduse vanempreester. Suri 1. juunil 1984. Maeti Tallinna siselinna kalmistule. (Kaljukosk, A. 1975, lk-d 10, 22, 24, 80, 120, 134, 147–148; UjaE, nr 1, 1985, lk 27–28; ЖМII, nr 2, 1985, lk 41; Õigeusu Kiriklik Kalender, 1989, lk 37–38)

Lisa 2. Ametlikult likvideeritud kogudused a-il 1954–1964

kogudus	sulgemise ametlik kuupäev
1. Abruca palvemaja	9. jaan 1960
2. Elva	16. mai 1962
3. Haapsalu kalmistukirik	1. veebr 1962
4. Haanja-Plaani	1. veebr 1962
5. Juuru	15. nov 1963
6. Kaika	13. veebr 1962
7. Kastolatsi	17. juuli 1957
8. Killingi-Nõmme	15. apr 1964
9. Kullamaa-Silla	18. jaan 1958
10. Lihula	25. juuli 1962
11. Lohusuu kalmistukirik	22. sept 1962
12. Mäemõisa	13. veebr 1962
13. Mustvee Kolmainu	okt 1960
14. Penuja	10. juuni 1964
15. Piirissaare	1. apr 1964
16. Prangli-Maaritsa	17. juuli 1957
17. Põlva-Kähri	11. juuli 1964
18. Rannu	11. juuli 1964
19. Reo-Tsolgu palvemaja	9. jaan 1960
20. Sindi	16. mai 1962
21. Suislepa	10. nov 1961
22. Surju	15. apr 1964
23. Tallinna Kuremäe	25. jaan 1960
24. Tallinna Siimeoni	20. dets 1962
25. Tartu Aleksandri	25. juuli 1962
26. Tartu kalmistukirik	25. juuli 1962
27. Timmo-Tsolgu	15. apr 1964
28. Tori	10. mai 1962
29. Tănassilma	3. juuli 1962
30. Võnnu-Kärsa	10. juuni 1964
31. Võru kalmistukirik	22. sept 1962
32. Võru-Putli palvemaja	4. märts 1964

Lisa 3. Voliniku statistika Eesti piiskopkonna koguduste ja vaimulike arvu kohta a-il 1947–1965

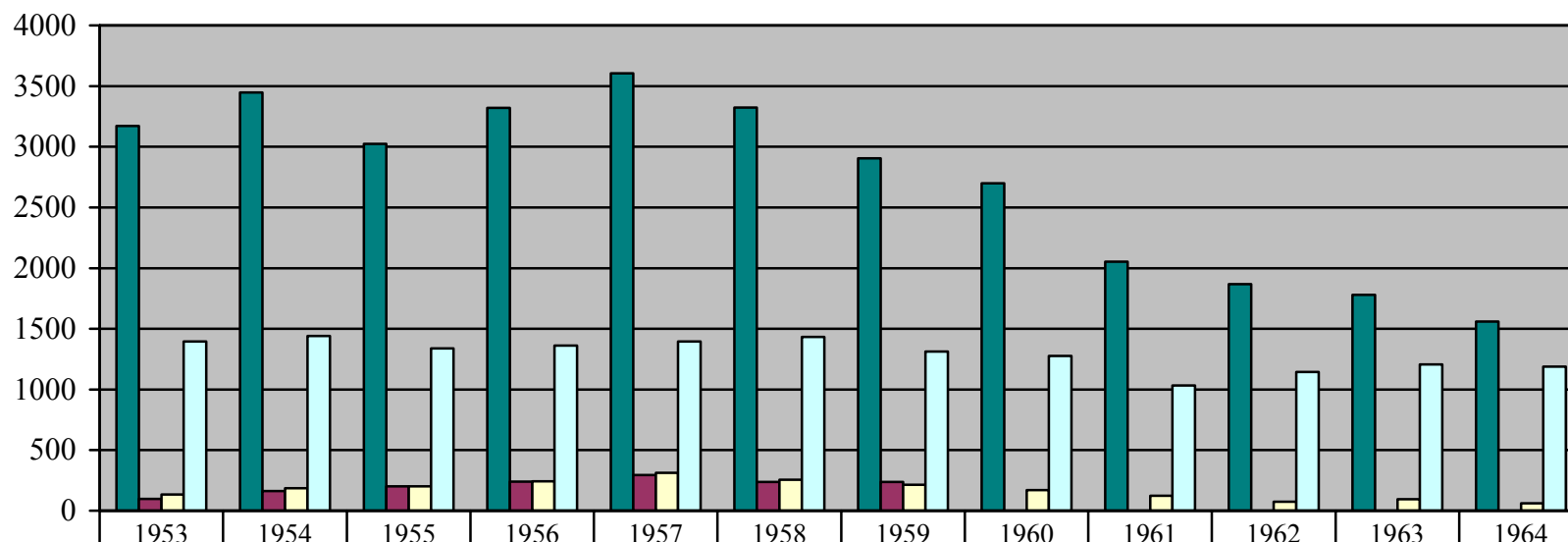

— Registreeritud koguduste arv	134	134	134	137	132	123	116	125	125	125	125	125	123	123	121	118	103	103	96
— Vaimulikkonna suurus	104	107	111	111	95	83	81	72	69	67	66	65	66	63	63	60	59	58	58

Märkused. Volinik esitas iga-aastase statistika seisuga 1. jaan. Koguduste arvu tõusu 1954. a. tingis varem registreerimata palvelate (Abruca, Mehikoorma, Reo-Tsolgu, Võru-Putli, Võõpsu) ja kalmistukabelite (Tartu Pühavaimu, Haapsalu Aleksandri, Lohusuu, Võru) lisamine abikoguduste nimekirja. Enamik nimetatuid likvideeriti 1960. a-te alguses. Vaimulikkonna moodustasid piiskopid, preestrid ja diakonid.

Allikad: GARF R-6991-1-267, lk 23. 30; GARF R-6991-1-410, lk 9; GARF R-6991-1-568, lk 9; GARF R-6991-1-717, lk 31-32; GARF R-6991-1-717, lk 170-171; GARF R-6991-1-835, lk 121-122; GARF R-6991-1-968, lk 167-168; ERA R-1961-2s-31, lk 2; GARF R-6991-1-1205, lk 2a-3; ERA R-1961-2s-34, lk 2; GARF R-6991-1-1313, lk 2; ERA R-1961-2s-37, lk 2; GARF R-6991-1-1313, lk 15-16; ERA R-1961-1-73a, lk 2; GARF R-6991-1-1528, lk 18-19; ERA R-1961-1-85, lk 5-6; GARF R-6991-1-1627, lk 3; ERA R-1961-1-87, lk 3; GARF R-6991-1-1732, lk 4; ERA R-1961-1-95, lk 1-4; GARF R-6991-1-1828, lk 4; ERA R-1961-1-104, lk 1-2; ERA R-1961-1-104, lk 4-5; ERA R-1961-2s- 54, lk 5; GARF R-6991-1-2124, lk 61; ERA R-1961-2s-55, lk 14; GARF R-6991-1-2124, lk 12; ERA R-1961-2s-56, lk. 2.

Lisa 4. Voliniku statistika Eesti piiskopkonna usutalituste kohta a-il 1953–1964

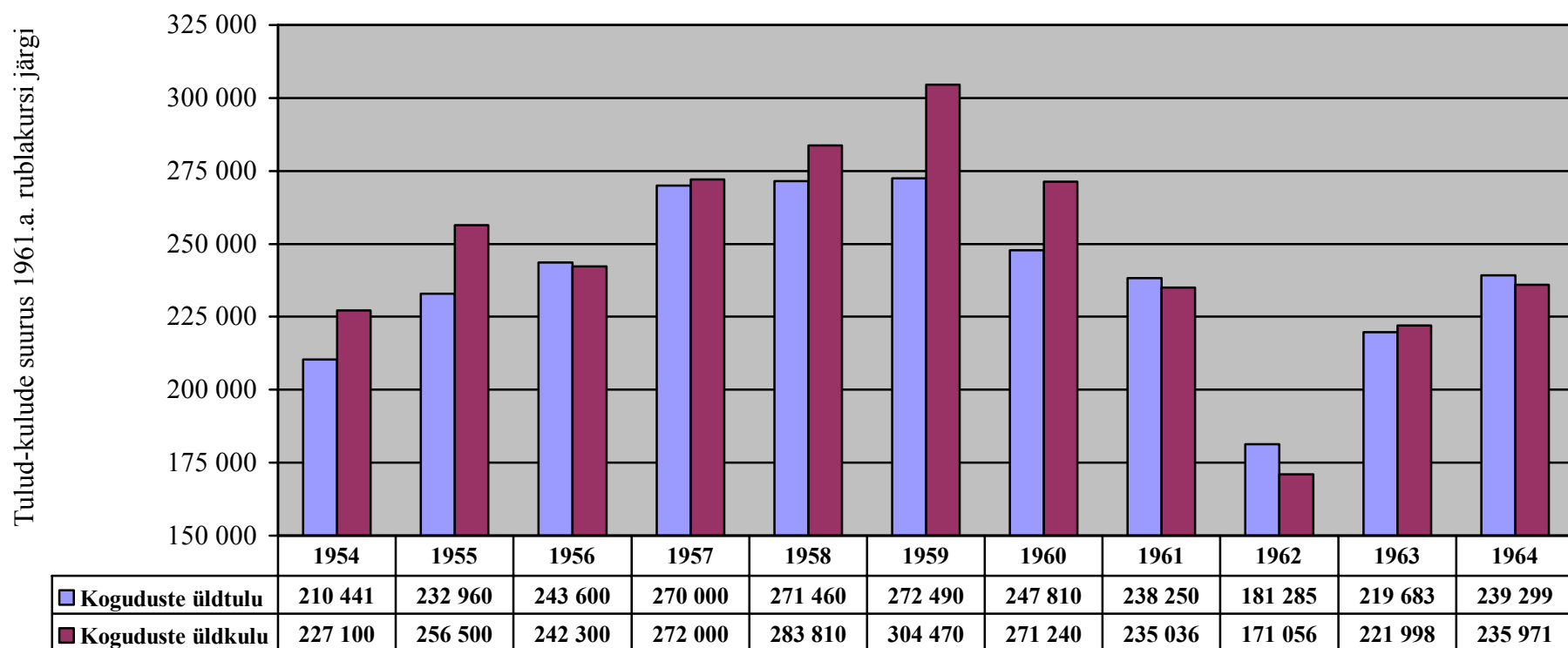

■ Ristitud	3171	3448	3023	3320	3604	3324	2906	2698	2052	1867	1779	1560
■ Leeritaud	99	163	202	240	295	237	237	-	-	-	-	-
■ Laulatatud (paarid)	133	186	201	244	313	255	215	170	123	76	96	61
■ Maetud	1394	1442	1338	1361	1395	1434	1313	1276	1032	1145	1207	1189

Märkused. Statistika tõestab usuelu aktiveerimist a-il 1955–1957 ja järgnenud vaibumist. Leeristatistika lõppes 1959. a seoses laste ja noorte usuõpetuse keelustamisega.

Allikad: GARF R-6991-1-1528, lk 83; GARF R-6991-1-1627, lk 22.; GARF R-6991-1-2124, lk 68; GARF R-699-1-2124. lk 25; ERA R-1961-2s-56, lk 8; ERA R-1961-2s-57, lk 16.

Lisa 5. Voliniku statistika Eesti piiskopkonna koguduste rahavoogude kohta a-il 1954–1964

Märkused. Rahasummad on toodud 1961.a. rahareformi kursiga. Koguduste põhisissetuleku moodustasid küünalde ja muudest tarvikute (nt kirikuleivad, laululehed, ristikesed) müügist laekuv tulu ning usklike annetused. Koguduste väljaminekute põhiosa moodustasid kulutused kirikuhoonete remondi ja ülalpidamisele (nt riiklikud maksud) ning kirikuameti (nt preester) ja personali (nt valvur, kütja) palgad. A-te 1954–1955 ja 1958–1959 kuludesse on lisatud Moskva patriarhaadi keskfondi sihtotstarbelised dotatsioonid. Langenud käivet a-il 1960–1961 põhjustas eeskätt karmistunud maksupoliitika. Olukord paranes a-il 1963–1964, mil säilinud kogudused mobiliseerisid oma jõud kasvanud riigimaksude tasumiseks ja sulgemisohus olevate kirikute päästmiseks.

Allikad: GARF R-6991-1-1313, lk 28; GARF R-6991-1-1420, lk 40; GARF R-6991-1-1528, lk-d 29-31, 80; GARF R-6991-1-1627, lk 21; GARF R-6991-1-1828, lk 11-12, lk 66; GARF R-6991-1-1928, lk 18. 22; GARF R-6991-1-2124, lk 70-71; GARF R-6991-1-2124, lk 54-55, 70-71; ERA R-1961-2s-56; lk 38; ERA R-1961-2s-57, lk 16-17. GARF R-6991-1-1828, lk 64.

Lisa 6. Koguduste kindlustusmaksu tõus, üldtulu ja maksude üldsumma a-il 1962–1964

kogudus	1962. a tulu (rbl)	1962. a kindlustus- hinne	1963. a kindlustus- hinne	vana kindlustus -maks (rbl)	1964.a. kindlustus -maks (rbl)	1964. a makse kokku (rbl)
Häädemeeste	648	899	22610	27	192	427
Jõõpre	515	916	18900	31	155	384
Karula	273	6003	18333	51	155	354
Kilingi-Nõmme	209	?	?	33	252	551
Laanemetsa	90	1000	13457	9	115	270
Laatre	350	327	13707	28	117	255
Laimjala	555	4308	24668	37	210	476
Metsküla	69	1108	8362	9	71	160
Mustjala	286	1510	6760	14	57	135
Priipalu	460	10095	15176	51	152	290
Surju	81	202	4780	7	40	100
Tahkuranna	1363	1540	25940	52	221	502
Tornimäe	768	1710	30911	15	263	587
Tõstama-Seli	287	1000	10900	11	93	242
Treimani	273	163	4406	6	38	83
Uduvere	1031	212	19650	5	49	297
Vara-Välgi	124	122	2798	5	117	53

Allikad: ERA R-1961–1–122, lk 130. Епископ Алексей Яну Кантеру от 18. XII-1963; vrd ERA R-1961–1–122, lk 136–137. Епископ Алексей Яну Кантеру от 25. XII-1963.

Isikunimede register

Aleksandrovitš, Valentin – 162
Aleksejev, Georgi (piiskop Joann) – 46, 48, 62, 64–68, 71, 75–87, 79–80, 84, 86–87, 89, 90–93, 95–96, 106–107, 110, 112, 124, 126, 128, 130–131, 169
Aleksejeva, Vera – 68
Alev, Nikolai – 118
Alimov, Leonid – 115
Allik, Ermil – 61, 109
Altnurme, Riho – 13, 20, 44, 73, 88, 135
Amritananda, Bikhu – 144
Angerjas, Anton – 28
Anissimov, Nestor – 69
Anton, Aleksander – 86, 153
Arumäe, August – 17, 153
Belõšev, Sergei – 112, 145
Berens, Vladimir – 88
Bežanitski, Nikolai – 39, 40, 71, 74, 75, 76, 80, 85, 86, 96, 122, 126, 199
Birk, Aadu – 27
Bleive, Theodor – 86, 89, 102, 110, 161, 163
Bogojavlenski, Elevferi (metropoliit Elevferi) – 22, 23
Bogojavlenski, Joann (piiskop Issidor) – 28, 30
Brežnev, Leonid – 9, 172, 190
Bulganin, Nikolai – 32, 34, 45, 51, 104, 168
Bulin, Joann – 25
Conquest, Robert – 11
Daranyi, Lajos – 91
Darmanski, Pavel – 81
Davis, Nathaniel – 11, 12, 33, 149
Demitšev, Pavel – 104
Dmitrovski, Pavel – 23
Dobryakov, Aleksei – 161, 162
Dubrovin, Mihhail – 68
Echliman, Nikolai – 166
Eden, Anthony – 45
Ehrenburg, Ilja – 9
Eisenhower, Dwight David – 45
Emelianos, piiskop – 133
Envere, Joann – 48
Faure, Edgar – 45
Fedotov, Aleksei – 13, 165
Furtseva, Jekaterina – 103
Golubeva, Sofia – 44

Gordun, Sergei – 18, 33
 Grigortšuk, Auksenti – 80
 Hazov, Leonid – 36
 Hermann, Aleksei – 135
 Hiet, Innokenti – 17, 38, 93, 137, 156
 Hindo, Nigul – 42
 Hints, Sergei – 50, 57, 86, 153
 Hoolman, Irene – 52, 97

 Hruštšov, Nikita – 6, 8, 9, 10, 12, 13, 17, 19, 21, 32, 34, 35, 51, 57, 78, 103, 104, 117, 119, 120, 129, 145, 146, 149, 154, 158, 166, 168, 169, 172
 Ignaste, Vladimir – 38, 96, 132, 133
 Iljitšov, Leonid – 103, 157, 158
 Izvekov, Piimen – 83
 Ivanov, Ivan – 145
 Jakobs, Vjatšeslav (metropoliit Kornelius) – 161, 162
 Jakunin, Gleb – 166
 Jaruševitš, Boris (metropoliit Nikolai) – 43, 44
 Juhkam, Martin – 14, 18
 Järvesalu, Nikolai – 81
 Kadarik, Feliks – 17, 38, 40, 55, 56, 66, 70, 78, 80, 81, 87, 88, 95, 96, 108, 122, 135, 154, 161, 162
 Kaganovitš, Lazar – 104
 Kaim, Jakob – 114
 Kalde, Aleksei – 38, 107
 Kaljukosk, August – 27, 67, 69, 73, 115, 162
 Kanter, Jaan – 16, 111, 114, 125, 131, 132, 133, 134, 137–140, 142–144, 146–148, 151–153, 155–159, 161–165, 167, 170, 172, 188, 191
 Kapitonov, Pavel – 16, 33, 36, 41–42, 44, 47–49, 52–54, 57, 59, 61, 63, 67, 69, 72, 74, 76, 77, 81–82, 84, 87, 89, 91, 94, 95, 100–103, 106–109, 111–117, 122–123, 125, 127, 130, 144–146, 164, 170
 Karpov, Georgi – 38, 103, 106, 113, 114, 119, 145
 Karsakov, Nikolai – 30
 Kaseküli, Vladimir (iguumen Anton) – 38
 Kaus, Konstantin – 80, 82, 107, 129
 Kiirats, Jakob – 57, 58, 61, 127
 Kiivit, Jaan *sen* – 42, 43, 45, 88, 90, 91, 95, 131, 135, 141, 143
 Koger, Nikolai – 80, 107
 Kokla, Nikolai – 28, 34, 37, 66, 67, 71–72, 75–77, 81–82, 90, 93–94, 99, 109, 121, 125, 132–134, 152, 158
 Koppel, Alfred – 125
 Kozlov, Fjodor – 104
 Kraav, Joann – 26
 Krisostomos, piiskop – 133
 Krivošein, Vassili (ülemapiiskop Vassili) – 142
 Krotevitš, Anton (metropoliit Anton) – 164

Kružkov, Siimeon – 135
Kuldmäe, Joann – 114, 161, 163
Kurojedov, Vassili – 83, 120, 134, 143, 145, 146, 151, 155, 162, 167
Kuuli, Olaf – 53
Käbin, Ivan (Johannes) – 52, 97, 107, 116
Kärk, Peeter – 38, 59, 61, 73
Kümmel, Konstantin – 100
Lagovski, Joann – 26
Latsereus, Karl – 125, 126, 164
Lebedev, Juri – 112
Lemeševski, Manuel – 69
Lentsman, Leonid – 114, 115, 125
Lind, Viktor – 89, 122, 135
Lozinski, Rostislav – 67
M. Sinipart (pseudonüüm) – 127
Madisoo, Arseni – 80
Malenkov, Georgi – 32, 33, 34, 51, 104, 168, 186
Meltsaar, Joann – 28, 84, 85
Merkulov, Vsevolod – 24
Migatševa, Rafaila (iguumenja Rafaila) – 57
Mitrohhin, Vassili – 134
Molotov, Vjatšeslav – 32, 51, 104, 168, 186
Muravjev-Uralski, Nikolai – 69
Must, Arkadi – 101
Mätas, Mart – 52
Mölter, Jakob – 49
Müürissepp, Aleksei – 102, 105, 115
Nagy, Imre – 90
Naumova, Maria – 44
Nemtšinova, Jelena – 162
Niinemets, Juulius – 60, 68, 122
Nikander, pühak – 113
Novitski, Venjamin – 69
Ojasoo, Andres – 160
Opotšenski, Mihhail – 94
Ossipov, Aleksander – 28, 81, 82, 129
Ovtšinnikov, Mihhail – 145
Paert, Irina – 19, 140
Pazjuk, Tatjana – 45
Pilli, Toivo – 13
Pospelovski, Dimitri – 12, 18, 103, 123
Pridtšina, Aleksandra – 44

Punšun, Andrei – 28
Purre, Arnold – 157
Puu, Konstantin – 28
Pärl, Georg – 36
Pärl, Nikolai – 80
Päts, Konstantin – 22
Rahmanin, Peeter – 158
Raid, Lembit – 158
Ranne, V. – 157
Raud, Mihhail – 66, 80, 110, 164
Remberg, Feliks – 68
Ridiger, Aleksius (piiskop Aleksius) – 9, 52, 68, 89, 93–94, 97, 100, 132, 134, 187
Ridiger, Mihhail – 28, 34, 68, 132
Roose, Arved – 164
Rotov, Nikodim (piiskop Nikodim) – 83, 130
Rusnak, Nikodim (piiskop Nikodim) – 131
Sahharov, Andrei – 72
Salo, Vello – 14, 116
Samon, Sergius – 87
Sarapuu, V – 127
Savin, Valentin – 59, 60, 71, 87, 96, 101, 109, 126, 136
Sarv, Jakob (iguumen Lazar) – 80, 125
Simanski Sergei (patriarh Aleksius I) – 32
Simojoki, Martti – 144
Sokolov, Peeter – 59, 126
Soskovets, Ljubov – 13, 90
Spasski, Nikolai – 81
Stalin, Jossif – 9, 12, 20, 24, 31, 32, 34, 46, 63, 97, 168
Stetsovski, Juri – 23
Stragorodski, Sergius – 22
Stoljarov, Mihhail – 125
Struve, Nikita – 11, 18
Suslov, Mihhail – 103, 104
Suurhans, Jüri – 96
Suvorova, Irina – 13
Sviridov, Pitrim (metropoliit Pitirim) – 83
Särel, Aleksei – 38, 167
Škarovski, Mihhail – 12, 18, 24, 38, 44, 51, 54, 104
Zalevskaja, Olga – 44
Zalipski, Vladimir – 111, 122
Žarinov, Georgi – 163
Ždanov, Andei – 22
Žukov, Georgi – 104

Tabiita, iguumenja – 96
Talomees, Vilemon – 89, 111
Tamm, Eugen – 56, 96
Tang, Roman (piiskop Roman) – 9, 14, 20, 30, 33
Tapp, Mihhail – 68, 69, 122
Tarassov, Aleksander – 30
Tarvel, Enn – 19
Tint, Lea – 160
Tolmats, Vladimir – 49
Tolstjakov, Joann – 26
Tsõpin, Vladislav – 15, 18
Tšesnokov, Joann – 34, 66, 132
Tšukov, Nikolai (metropoliit Gregorius) – 29, 30, 37
Tšumatšenko, Tatjana – 12, 18, 32, 51, 68, 104
Turs, Gustav – 91, 131
Täht, Vitali – 132, 133
Udras, Elmar – 105
Uljanov, Vladimir (Lenin) – 120
Uluots, Jüri – 22
Undusk, Johannes – 115
Unt, Maksim – 25
Utkin, Georgi – 145
Vares, Johannes – 22, 26
Vassiljeva, Olga – 12
Vasar, J. (pseudonüüm) – 111
Veimer, Boris – 26
Vink, Christofor – 28, 67, 88
Višnjova, Eudokia – 45
Voronov, Alipi (arhimandriit Alipi) – 115
Voskressenski, Dimitri (eksarh Sergius) – 23, 24, 28
Võõbus, Arthur – 14, 142
Väinloo, Vassili – 161, 163
Werling, Henri – 14
Wrembek, Christoph – 14
Ümarik, Joann – 17, 41, 53, 69, 70, 75, 76, 87, 89, 122, 138, 150

Asukohanime register

Abruka – 117, 128
Ain-Kerem – 44
Alajõe – 162
Aleksandria – 39, 40, 45, 77
Ameerika – 29, 65
Antsla-Kraavi – 49, 75, 86, 153
Arussaare – 41
Austraalia – 143
Baltimaad – 18, 20, 22, 23, 145, 149
Berliin – 92, 139
Brandenburg – 139
Bulgaaria – 42, 45
Doni-äärne Rostov – 38
Elva – 48, 53
Emmaste-Kuri – 26, 38, 40, 59, 66, 75
Gatšina – 64
Georgia – 45
Haanja-Plaani – 61
Haapsalu – 72, 79, 86, 149, 163
Helsingi – 45, 144
Hiiumaa – 59, 66, 73, 117
Häädemeeste – 40, 65, 74
Ida-Euroopa – 42
Jaagupi-Uduvere – 61, 69, 74, 147
Jaama 65, 106, 164
Jõgela – 118
Jõhvi – 30, 52, 65, 68, 72, 79, 97, 111, 112, 114
Jugoslaavia – 42
Juru – 61
Kaarepere – 109
Kagu-Eesti – 50
Kaiu – 118
Kanada – 12, 143
Karksi-Nuia 40, 72, 75, 135
Karula – 101, 136
Kastolatsi – 117
Kergu – 40, 61, 69

Kihnu – 69
Kilingi-Nõmme – 52, 148
Kingissepa (Kuressaare) – 40, 65, 72, 79, 96, 108, 135, 147, 148, 164
Kirde-Eesti – 72, 79
Kiviõli – 59, 65, 72, 79, 106, 122
Kohtla-Järve – 60, 72, 73, 79, 100, 122, 126, 140, 159
Kolga-Jaani – 36
Konstantinoopol – 22, 29, 42, 132, 133
Kõrgessaare-Puski – 117
Kostroma – 13
Kotlandi – 118
Kreeka – 132, 139
Kuibõšev – 69
Kuijõe – 149
Kullamaa – 148
Kullamaa-Silla – 117
Kuremäe – 14, 19, 34, 44, 56, 57, 65, 79, 105, 112, 113, 114, 115, 121, 129, 133, 139, 140, 142, 166, 170
Kärkna-Lähte – 61
Laanemetsa – 41
Laatre – 15, 16, 36
Laiküla – 118
Laimjala – 147
Leedu – 22, 68
Leisi – 86, 156, 167
Lelle – 40, 57, 58, 79, 100
Leningrad (Peterburg) – 20, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 62, 64, 115, 163
Lihula – 72, 74, 80
Lohusuu – 162
Lvov – 38
Lümanda – 40, 70, 156
Läti – 13, 22, 24, 43, 68, 72, 79, 91, 96, 131, 145
Lääne-Euroopa – 11, 29
Lääne-Nigula – 148
Malvaste – 53, 117, 129
Matsuri – 49
Meeksi – 113, 114, 163
Meerapalu – 48
Muhu-Hellamaa – 56, 96, 147
Muhu-Rinsi – 147

Mustjala – 147, 156
Mustvee – 96, 108, 118, 129, 162
Mõisaküla – 41
Mõniste-Ritsiku – 40, 153
Mõnnuste – 30, 53, 70, 117, 128, 170
Mäemõisa – 40
Männamaa – 118
Märjamaa – 36, 86
Narva – 23, 28, 36, 64, 65, 67, 72, 79, 108, 122, 147, 159, 164
Nepaal – 144
Nina – 125
Nõo – 40, 69
Novosibirsk – 13
Obinitsa – 56, 111
Orissaare – 55, 56
Pahkla – 149
Paide – 48, 79, 160
Penuja – 40
Petrograd – 64
Petseri – 25, 26, 49, 115
Pihkva – 49, 115, 162
Piila – 156
Piiressaare – 48, 66, 80
Piirsalu-Risti – 148
Põltsamaa – 41, 82
Põlva – 127
Poola – 45
Porkkala – 42
Praha – 94
Prangli-Maaritsa – 117
Prantsusmaa – 11, 45, 139
Pärnu – 39, 40, 47, 52, 61–62, 65, 67, 69, 71, 72, 74, 80–84, 85, 86, 96, 100, 126–127, 147, 149, 163
Pärsama – 156
Raadi – 53
Rakvere – 48, 70, 72, 149
Rapla – 52, 61, 127
Rapla-Tuti – 148
Reo-Tsolgu – 117, 129

Rhodos – 132
Riguldi – 149
Riia – 14, 18, 79, 96, 97, 131, 134
Rõngu-Tilga – 53
Rootsi – 14, 143
Rumeenia – 42, 45
Räpina – 48, 49, 60, 66, 72, 114
Saaremaa – 17, 65, 79, 81, 117, 118, 122, 156, 164
Saatse – 65, 102, 113, 114
Saduküla – 149
Saia – 156
Saksamaa – 45
Saksa Demokraatlik Vabariik – 139
Saksamaa Liitvabariik – 43, 90, 94, 143
Seli-Tõstamaa – 163
Setumaa – 49, 56
Sillamäe – 72
Sindi – 65, 72
Sitsi – 48, 110
Smolensk – 38
Soome – 39, 42, 133, 144
Sõrve – 70
Stockholm – 45, 92, 93
Suigu – 149
Suislepa – 118, 125, 129
Suurbritannia – 43, 45, 143
Suure-Jaani – 36
Šveits – 133, 139
Zagorsk – 64, 83, 95, 142
Tahkuranna – 65, 79, 147
Tallinn – 14, 16, 22, 28, 30, 34, 36, 37, 40, 46, 48, 52, 59, 62, 64–68, 71–72, 74, 76, 90, 92–94,
102, 103, 106–110, 126, 129, 132–133, 139, 141, 144, 146, 153, 156, 158–159, 160, 163–164, 166, 170
Tallinn-Nõmme – 64, 67, 162
Tallinna-Peeteli – 148
Tapa – 67, 72, 100
Tartu – 40, 61–62, 65–69, 72, 73, 79–81, 87, 93, 108, 125, 131, 135, 150, 155, 159
Tiirimetsa – 53, 70, 117, 128, 156, 117, 170
Timmo – 80
Torgu – 70

Torma-Laekannu – 148
Tornimäe – 147
Treimani – 40
Tšehhoslovakkia – 45
Turvalepa – 148
Türi – 48, 57, 75, 79, 100, 127
Tänassilma – 126
Tõhela-Murro – 149
Ukraina – 44, 149
Undva-Tohku – 118
Ungari – 90, 91
Uppsala – 143
Uruste – 61, 147
Uue-Valamo – 42
Uue-Virtsu – 69, 80
Uural – 149
Valga – 15, 16, 59, 65, 67, 72, 73, 87, 96, 101, 102, 109, 126, 127, 136
Valgevene – 149
Vasalemma – 69
Vasknarva – 65, 106, 122
Vastseliina – 56, 111
Velise – 40
Venemaa – 6, 9, 12–14, 18, 142, 149, 165
Viin – 45
Vilivalla – 149
Viljandi – 66, 67, 79, 80, 93, 118, 126, 135, 164
Viru-Aruküla – 149
Võnnu-Kärsa – 40
Võru – 15, 50, 57, 66, 67, 72, 79, 80, 86, 114, 159, 160
Väike-Lähtru – 26, 40
Värska – 49, 50, 56, 57, 86, 101